
માધાસુની

કથા

મુગ્ધર્થ પ્રાચીન.

અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૫૫૬ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ડા.મી. પાણીના ૩૨૫

વિષય ૨૩૨: ૨૨૮૨.૫

યુગધર્મ ગ્રન્થમાળા ૨.

કાળા પાણીની કથા

પ્રત ૨૧૦૦

કાચું પૂઠું
રૂા. ૧-૪-૦

સંવત ૧૯૭૯

પાકું પૂઠું
રૂા. ૧-૮-૦

યુગધર્મ કાર્યાલય,
અમદાવાદ.

પ્રકાશક:

સુમન્ત મહેતા
દુર્ગમર્મ કાચલિય તરફથી
અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ઓપીરાઈટ સંસ્થા
૧૦૬૫૬

મુદ્રક:

ચીમનલાલ ઈશ્વરલાલ મહેતા
'વસન્ત' મુદ્રણાલય, રાયપુર,
અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના

આ પુસ્તક યુગધર્મ ગ્રંથમાળાનું બીજું પુસ્તક છે. તેમાં ‘હુનિયા પરના દોષખ’માંથી જીવતા પાછા ફરેલા બારીન્દ્રકુમાર ઘોષ, બાઈપરમાનંદ, ઉલ્લાસચંદ્ર અને ઉપેન્દ્રનાથ બન્દોપાધ્યાયની આત્મકહાણીઓ તેમના પોતાના જ રાખ્દોમાં રજૂ કરવામાં આવી છે. આજે જેલનો ભય આપણામાંથી ધણેખરે અંશે નીકળી ગયો છે અને સત્યાગ્રહ કરતાં કદાચ કેસરિયાં કરવાં પડે અને જીવનું જોખમ ખેડવું પડે તો તેને માટે પણ આપણા સૈનિકો તૈયાર થતા નથી. પરંતુ આજથી લગભગ બે દસકા ઉપર જ્યારે જેલ જવું એ ભારે નામોશીલયું લેખાઈ, અને બધું કામ ગુપ્ત રાખવું એ જ કળા ગણાતી તે વખતે બંગાળ અને પંજાબના જે તરણોએ જેલનો માર્ગ શુદ્ધ કરી આપ્યો તેમનાં નામ આપણી સ્વતંત્રતાના ઇતિહાસમાં અમર પઈ રહેશે. તેમની આ કથાઓ નાટક કે મવલકથાના મનોરંજક કિસ્સાઓ નથી પણ એ દરેક કથા ઉત્કટ દેશપ્રેમીઓના આત્મભોગ અને તપશ્ચર્યાની કંઈ કહાણી છે. ઢિંદી સરકાર રાજદારી કેદીઓ પ્રત્યે કેવી ટપીલી વલણ રાખતી આવી છે અને રાખે છે તેનાં એ જીવતાનગતાં દખાને! છે. હસતાં હસતાં મરતાં શીખવું એ અધરું છે, પણ ડગલે ડગલે રીબાઈ રીબાઈને મરવું અને છતાંય અંતરના ઉત્સાહ અને નિશ્ચયને અડગ રાખવા એ તો એથીયે અધરું છે. આ પુસ્તકમાંની આપનીતી કથાઓ આપણાં એ કહણમાં કહણ આદર્શને કેળવવામાં ઉપયોગી થાય એ આ પુસ્તક પ્રકટ કરવાનો અમારો ઉદ્દેશ છે.

બારીન્દ્ર વિગેરેની “કાળાપાણીની કથા” એ તેમના જીવનનું માત્ર એક એક પ્રકરણ છે. કાઈ પુસ્તકનું વચ્ચેમાંથી ગમે તે એક પ્રકરણ વાંચવાથી પૂરો મર્મ ન સમજાય, એટલા માટે એ લાઇબ્રેરિયા નહીં જીવનચરિત્રો આપી, સંક્ષિપ્તમાં તેમના જીવનના ખીજાં પ્રકરણોનો કંઈક ખ્યાલ આપવાનો અમે પ્રયત્ન કર્યો છે. અમને આશા છે કે એ જીવનચરિત્રો-ને તેમના પોતાના આત્મવૃત્તાન્તમાંથી જ તારવવામાં આવ્યા છે-તેમના જીવનની ગતિ, વિકાસ અને સાધના વિગેરે સમજાવવામાં કાંઈક ઉપયોગી નીવડશે.

અનુવાદ કરવા માટે લાઈ નટવરલાલ વીમાવાળા અને લાઈ રમણલાલ દેસાઈ અને જીવનચરિત્રો લખવા માટે લાઈ શ્રીમજીભાઈ પરીખ (સુશીલ) ના અમે આભારી છીએ.

વૈશાખ વદ ૯ ને
બુધવાર,
સંવત ૧૯૭૬.
અમદાવાદ.

}

મકાશિક

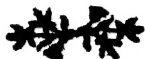
અનુક્રમણિકા

ઉપનકથા:

૧	બારીન્દ્રકુમારચોપ	૧
૨	હિપેન્દ્રનાથ બન્નોપાધ્યાય	૧૫
૩	ઉદ્ધાસકર દત્ત	૨૬
૪	ભાઈ પરમાનંદ	૩૯

કથા:

૧	બારીન્દ્રની કથા	૧
૨	પરમાનંદની કથા	૧૫૧
૩	ઉદ્ધાસકરની કથા	૧૮૩
૪	હિપેન્દ્રની કથા	૨૦૧

બીજા પુસ્તકો

બેઝાની લડત	પૃષ્ઠ	૫૭૬	૧-૮-૦
રાષ્ટ્રગીત	,,	૩૦૮	૮-૧૨-૦
કારાવાસની કહાણી	,,	૧૮૮	૦-૧૨-૦
આટલું તો જાણુજો	,,	૧૨૪	૦-૬-૦
મુક્તધારા	,,	૧૨૨	૦-૬-૦
મુકુલ	,,	૧૭૬	૦-૮-૦
કોરીઆની લડત	,,	૫૬	૦-૩-૦
કાયદા સામે થવાની			
ફરજ	,,	૧૬	૦-૧-૦
અમહકાર	,,	૮૮૦	૨-૮-૦

ભદ્ર પાસે,
અમદાવાદ.

વ્યવસ્થાપક,
યુનિયન કાર્યાલય.

બારીન્દ્રકુમાર ઘોષ

બારીન્દ્રકુમાર ઘોષ

અંગ્રેજોના દેશમાં જન્મેલો અને અંગ્રેજી રીતરિવાજોની વચ્ચે ઉછરેલો એક યુવક જે એક ન્હાના ગામમાં રહાતી હોટલ માંડી જે પૈસે કે એક આને રહાના પ્યાલા પીરસતો હોય તો આપણને પ્રથમ દૃષ્ટિએ કેવી નવાઈ લાગે ! જેનો એક બાઈ રાજરજવાડાની અમલદારી ભોગવતો હોય, જેનો બીજો બાઈ એક સારામાં સારી ફાલોજનો અંગ્રેજી-અધ્યાપક હોય અને જેનો ત્રીજો બાઈ સારા દેશમાં પૂજતો હોય તેના એક ૧૭-૧૮ વર્ષના તરુણને એક દૂરી-દૂરી અને અર્ધ અધારી કોટડીમાં પડેલો જોઈએ ત્યારે આપણને એમજ થાય કે આ છોકરો કેટલો ગંધો ચંચળવૃત્તિનો અને મન-મોજી હોવો જોઈએ !

બારીન્દ્રકુમારના રંગીલા જીવનમાં એ પ્રકારની ચંચળતા અને તરંગવૃત્તિની ખાસ ભાત પડેલી છે. જે તે ધારત તો કોઈ રજવાડાની કે સરકારની પાંચપચીસ રૂપીઆની નોકરીમાં કમારવેય જોડવાઈ ગયો હોત, પણ મૂળથી જ તેને કોઈની આંખથી

પકડી આશવાની ટેવ નહોતી, પછડાવાનું જોખમ બહારીને પણ તે ઉડવાનું જ પસંદ કરતો. જીવનની શરૂઆતમાં તેણે થોડી જમીન ખરીદી ખેડુત તરીકે સ્વતંત્ર જીવન ગુજારવાનો સંકલ્પ કર્યો. પણ તેમાં તેને કોઈએ અનુકૂળતા ન કરી આપી. આખરે કોઈ પાસેથી મદદ ન મેળવવાને નિશ્ચય કરી પટણામાં આવી રહ્યો અને ત્યાં હોટેલ માંડી જીવનનો નિર્વાહ કરવા માંડ્યો. પરંતુ બાળવયથી જ કાળો રસવામાં અને નવસકથાઓ ગૂંથવામાં ટેવાયેલો, ગરીબોને માટે ઠેકોઠાણેથી ઉધરાણું કરી ફંડ એકઠાં કરવાના સ્વભાવવાળો, ગ.મ. ડાના મવાક્ષી ખેડુઓ અને મજૂરોને એકઠા કરી ડંડાખાજ ખેડવાના રસવાળો અને પરેરવેશમાં તથા પદ્ધતિમાં કવિવર સ્વીદ્રખાણું આખેદ્દખ અનુદરણ કરવાવાળો તરણુ, હોટેલમાં કે દુકાનદારીમાં બે પૈસાનો નફો કરે એવી આશા રાખવી બ્યર્થ છે. કંઈ નહિ તો ૮૦૦-૯૦૦ રૂપિયાનું પાણી કરી તે પોતાના મ્હોટાભાઈ અરવિન્દકોપ પાસે વડોદરામાં પાડો આગ્યો અને ત્યાં સુખચેનમાં રહી સંગીત, શિક્ષક તથા કાવ્યવિનોદમાં દિવસો ગાળવા લાગ્યો. ગમે તેમ થાય તોપણ કોઈની પાસે હાથ ન લંબાવવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરીને જ તે પહેલવહેલો ધરની બહાર નીકળ્યો હતો, પણ ધંધામાં ખોટ જવાથી કચવાતે અને પણ તેને વડોદરે જ આવવું પડ્યું આ વાત તેને દિલમાં કાંટાની જેમ ખૂંચતી હતી, પરંતુ જ્યાં સુધી બીજો કોઈ માર્ગ ન સૂઝે ત્યાંસુધી વડોદરામાં પડ્યા રહેવા સિવાય બીજો ઉપાય જ નહોતો.

એવામાં એક ગુપ્તસમિતિના ત્રણ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો સાથે તેને ઓળખાણ થઈ. આ સમિતિનો ઉદ્દેશ હિંદુસ્થાનમાં “રામરાજ્ય” સ્થાપવાનો હતો, અને તેમાં એક દેશી રજવાડાનો રાજ્ય પણ હતો. તેનું મુખ્ય મથક પૂનામાં અથવા તો તેની આસપાસ હતું. બારીન્દ્રે એક હાથમાં તલવાર અને બીજા હાથમાં ગીતા લઈ, આજીવન દેશપ્રેમા કરવાની ત્યાં દીક્ષા લીધી. પછી તે બંગાળમાં આગ્યો.

અહીં પણ એવી જ ભતની બે-ત્રણ શુભ સમિતિઓનો તેને પરિ-
ચય થયો. આ સમિતિઓ કોઈ બદમાશ કે નવરા માણસોની બનેલી
નહોતી. તેમાં સારા સારા ઍરિસ્ટરો, જમીનદારો અને વિદ્વાનો પણ
બેઠાયેલા હતા. એક સમિતિની માસિક આવક રૂ. ૨૫૦ ની
લગભગ હતી, બીજી એક સમિતિના પ્રમુખ તરીકે એક ઍરિસ્ટર
કામ કરતા હતા અને તેમાં દારૂગોળો, સૈનિકો અને પૈસા એકઠા
કરવાનું કામ બરાબર પદ્ધતિપૂર્વક ચાલતું હતું. એક અંગ્રેજબાઈ પણ
એ સમિતિની સલાહકાર અને મદદગાર હતી. ત્રીજી એક સમિતિને
જાપાનવાળા કાઉન્ટ ઓકાકુગાનો ટેકો હતો. આ બધી વ્યવસ્થા
બેવાથી બારીન્દ્રને ખાત્રી થઈ કે અંગાળનો મ્હોટો અને મુખ્ય
ભાગ તો કોઈ એક મ્હોટી આસમાની-સુત્રતાની માટે તૈયાર થઈને
જ બેઠો છે, હવે માત્ર થોડા ઘણા નૌજુવાનો અને વિદ્યાર્થીઓને
મેળની શકાય તો કિલ્લો સર કરતાં વાર ન લાગે. બારીન્દ્ર જેવા
ઉદ્યોગી અને બેપરવા તરફથી માટે એ કંઈ બહુ અશક્ય કામ
નહોતું. આ વખતે તેની ઉંમર લગભગ ૨૨ વર્ષની હતી. બરાબર
એક વર્ષ પૂર્વે તે આ કામમાં મગ્ન રહ્યો. ટેરફેર બમીને તેણે
પોતાથી બની શકે તેટલા નવા માણસો ભરતી કર્યા, સરકાર સામે
અપ્રીતિ ફેલાવવામાં મણા ન રાખી. છતાં એ બધાનો હિસાબ
કરતાં આખરે જમા પાસામાં તો પ્રાયઃ શૂન્ય જેવું જ લાગ્યું. તેને
થયું કે માત્ર શક્તિની સાધના આ મહાભારત કામ પાર પાડવા
બસ નથી. શક્તિની સાથે ધર્મ અને ગ્રંથ પણ જોઈએ. તે નિરાશ
થઈ ઈ. સ. ૧૯૦૩ માં પાંડો વડોદરે આગ્યો, અને કોઈ સિદ્ધ-
પુરૂષની શોધ કરવા લાગ્યો.

બારીન્દ્રને એમ એકાએક શી રીતે સૂઝી આવ્યું એ પ્રશ્નનો
જવાબ તેના બાળજીવનમાંથી મળી શકે છે. બારીન્દ્રનો પિતા એક
સીપીસ સર્જન હતો, અને તે અંગ્રેજી રીતભાતનો સૌથી મ્હોટો

ખેરખાં હતો. તે પોતાના પુત્રો અને પુત્રીઓને ગળયુથીમાંથી જ અંગ્રેજ રહેણીકરણોના સંસ્કાર પાડવા ખાસ વિલાયત જઈ રહ્યા હતા. ખારીન્દ્રનો જન્મ પણ વિલાયતમાં જ થયો હતો એ વાત ઉપર કહેવાઈ ગઈ છે. પ્રારંભના આર વર્ષ ખારીન્દ્રે લગભગ અંગ્રેજ આચારવિચારની સીધી અસર નીચે ગાળ્યા. તે પછી તેના પિતા ગુજરી ગયા અને ખારીન્દ્ર તેના માતામહ (માતા બાપ) શ્રી રાજનારાયણ ખસુના સંસ્પર્શમાં આવ્યો. રાજનારાયણ બાપુ બહુ જ ધર્મિક અને પવિત્ર જીવન ગુજારનારા પુરુષ હતા. લોકો તેમને ઋષિ તરીકે પૂજતા. દેવધર તરફ તીર્થયાત્રાએ આવનારાં બંગાળનાં નર-નારીઓ જ્યાં સુધી એ ઋષિપુરુષનાં દર્શન ન કરે ત્યાં સુધી તેમની યાત્રા અપૂર્ણ જ લેખાતી. રાજનારાયણ અંગ્રેજ સુધારાના મ્હોટામાં મ્હોટા વિરોધી હતા. અંગ્રેજ રાજ્ય અને રાજપ્રપંચ વિષે તેમની રંગે-ગમાં અપ્રીતિ ભરી હતી. ખારીન્દ્ર ખરાખર ૧૮ વર્ષની ઉંમર થતાં સુધી-એટલે કે પૂરા ૭ વર્ષ તેમની સાથે રહ્યા અને આર્ય આચારવિચાર તેમજ પૂર્વના ધર્મદર્શન વિષે કેટલાક ઉપયુક્ત સંસ્કારો પ્રાપ્ત કર્યા. આ રીતે ખારીન્દ્રના બાળજીવનમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની અસર કંઈક અગ્યક્ત અથવા આછી આછી રહી ગઈ, પરંતુ એ બંને અસરોની સાથે શ્રી સખારામ ગણેશ દેઉસ્કરના શિક્ષણ અને ઉપદેશનો રંગ ન ચડ્યો હોત તો તેનું જીવન આટલું ઝોલે ચડત કે નહીં એ કહેવું મુશ્કેલ છે. સખારામ ગણેશ દેઉસ્કરનું નામ ગુજરાતમાં બહુ જાણીતું નથી. અને સરકારે તેમનું “ દેશર કથા ” નામનું બંગાળી તેમજ હિંદી અનુવાદનું પુસ્તક જપ્ત ન કર્યું હોત તો તેમનું નામ આટલું જાણીતું થાત કે નહીં એ પણ શંકા છે. સખારામ ગણેશ મૂળ તો એક દક્ષિણી વિદ્વાન હતા, પણ ઘણાં લાંબા વખત કલકત્તામાં રહેવાથી બંગાળી એ તેમની માતૃભાષા બની હતી. આખો દિવસ ગલીએ ગલીએ કર્યા કરવું, સરકારી રીપોર્ટ, સરકારી ખરીતાઓ અને સરકારી રાજ્ય

પ્રવચનોનો અભ્યાસ કરવો અને હિંદુસ્થાનને કેવી કેવી મતના અન્યાયો થયા છે અને થાય છે તેની ખાતાવાર નોંધ કરવી એ તેમનો જીવનોદ્દેશ હતો. “દેશર કથા” માં તેમણે અંગ્રેજી અમરના ગેરફાયદા આંકડા અને પ્રામાણિક પૂરાવા આપી સિદ્ધ કર્યા છે. બારીન્દના તેઓ શિક્ષક હતા. દેશની દુર્દશાનું જ્ઞાન અને સ્વદેશને સ્વતંત્ર કરવાના ઉમંગના બારીન્દે શ્રીયુત સખારામ ગણેશ પાસેથીજ મેળવ્યા હતા. ટુંકામાં ધર્મસંસ્કાર એ ગોસાગનો વારસો, શક્તિ અને વ્યગ્રતા એ પિતાનો વારસો અને દેશનું દર્દ એ શિક્ષક સખારામનો વારસો. આ ત્રણ વારસાનું એકીકરણ એ બારીન્દનું જીવનરહસ્ય. એક વર્ષ પર્યંત કલકત્તામાં દામ કર્યા પછી બારીન્દને શક્તિની સથે ધર્મની સાધના આવશ્યક લાગી, ધર્મનીતિ વિનાની રાજનીતિ તેને ફેગડ જણાઈ.

નર્મદા કિનારે ચંદોદમાં બ્રહ્માનંદ નામના એક સિદ્ધ યોગી વસે છે એમ તેણે પ્રથમ સાંભળ્યું હતું, પણ ન્યારે તે ચંદોદ આવ્યો ત્યારે બ્રહ્માનંદજી તો સ્વર્ગવાસ પામ્યા હતા, અને તેમને બદલે તેમના શિષ્ય કેશવાનંદજી આશ્રમનો કારભાર ચલાવતા હતા. બારીન્દે એક કે એ દિવસ તેમની પાસે રહી કસોટી કરી; પણ તેમાં તેને સંતોષ ન થયો. ત્યાંથી પાછા ફરતા તેને વિષજી ભાસ્કર લેલે નામના એક દક્ષિણી ગૃહસ્થનો પરિચય થયો. બારીન્દે પોતેજ કહ્યું છે કે આ ગૃહસ્થ એક સાચા સાધુ અને સાધક હતા. પણ હાથમાં આવેલો પારસમણિ પથર સમજી બારીન્દે તે વખતે ફેંકી દીધો. શ્રીયુત લેલેની બારીન્દ ઉપર એવી નિર્મળ પ્રીતિ હતી કે બારીન્દ ન્યારે બેંચકાંડનો બ્રહ્મા બની ગળવાની તૈયારી પૂર નેસથી કરી રહ્યો હતો તે વખતે લેલેએ ખાસ કલકત્તે જઈ, તે કેવું નેખમ બેડી રહ્યો હતો અને અગુદ્ધ મન રાખી દેશસેવા કરવા જતાં કેટલી કઠણ કસોટી થાય છે તે વિષે શાંતિથી ઉપદેશ આપ્યો હતો. પણ બારીન્દને ગળે તે ન ઉતર્યો. તેણે તે વખતે કહેલું કે—“હું ગમે તે પ્રકારનું નેખમ

ખેડવા તૈયાર થયો છું, બહુમહુ તો મને ફાંસીને લાકડે લટકાવવામાં આવશે ! એ સિવાય સરકાર વિશેષ શું કરી શકે તેમ છે ? ”

લેલેએ તેનો જવાબ આપ્યો:—“ ફાંસી કરતાં પણ વિશેષ દુઃખ વેડવાં પડશે ! ”+

મહાશય લેલે પુનઃ તેને ચાંદોદ લઈ ગયા. તે વખતે ત્યાં સાકરીઆ બાવા નામના એક ત્યાગી પુરુષ આશ્રમ બાંધી રહ્યા હતા. આ ત્યાગી પુરુષે ૧૮૫૭ ના બળવા વખતે ફાંસીની મહારાણી સાથે રહી અંગ્રેજ સૈન્ય સામે યુદ્ધ કર્યું હતું. છેવટે મહારાણી સ્વર્ગવાસ પામ્યાં એટલે પોતાને હાથે તેમનો પવિત્ર દેહ અમિતિતામાં પધરાવી પોતે સંન્યાસ લઈ લીધો. તેઓ ખાંધે સાકરની ભરેલી એક ઝોળી રાખતા અને તેમાંથી મુઠી ભરીને હરકોઇને સાકર આપતા. બારીન્દ્રે તેમની પાસે દોઢામંત્રની ચાચના કરી, પણ તે વેળા કોઈ સાઈ મુદ્દત ન લાધવાથી થોડા દિવસ રાહ જોવાનું કહ્યું. બારીન્દ્રની પ્રકૃતિ કોઈ જાતનો વિશ્વંજ સહન કરી શકે તેમ નહોતી. બહુ આગ્રહ કરવાથી બાવાજીએ બીજે દિવસે “ઝૂં હૌં ક્રોં” વિગેરેનો એક શક્તિમંત્ર આપ્યો. તેની સાથે માછલી, માંસ અને કાંદા વિગેરે ઉત્તેજક પદાર્થોના આહાર ન કરવાની સલાહ આપી. થોડા દિવસ સુધી બારીન્દ્રે ધ્યાન, તપ, જપ વિગેરે ચાલુ રાખ્યું પણ તેનું અંચળ મન એ શુદ્ધ જેવી ભાસતી પ્રવૃત્તિમાં પૂરેપૂર્ણ ન ખૂંચું. રાજદારી પ્રવૃત્તિ હરેક પળે તેને લોભવતી હતી. કાંતો માતા દુર્ગાનું સ્મરણ કરતાં ફાંસીને લાકડે લટકવું અને કાંતો દેશને સ્વતંત્ર કરી સુખવૈભવનો રસ લૂંટવો એ તેના ઉજ્જગતા અભિપ્રાય હતા.

+ બારીન્દ્રે બાર વર્ષ આંદામાનમાં બીતાબ્યા પછી પોતાની જે આપવીતી લખી છે તેમાં લેલેની એ અવિધ્યવાણીને અક્ષરશઃ સત્ય કશી લેલેનો લાભ નહીં લેવા બદલ પશ્ચાનાપ દર્શાવ્યો છે.

ત્રિદુર્યોધની કૃપા અને આધ્યાત્મિકઅંગ પ્રાપ્ત કરવાની ભાવના, સ્થાનવૈરાગ્યની જેમ તેના હૃદયને સ્પર્શ કરતી ન કરતી એકદમ સરી ગઈ !

સુરતની કોંગ્રેસમાં જઈ આવ્યા પછી તેણે ગુપ્તસમિતિઓમાં પૂર જેસથી જુદાવ્યું. ખરું જોતાં તો તેણે આ કોંગ્રેસમાં જે ઉમ્મ મતભેદ, ફાટફુટ, નિંદા, ઇર્ષ્યા અને લય વિગેરે જોયાં તેથી તો તેના સ્થાને બીજો કોઈ હોય તો નિરાશ બની લમણે હાથ દઈ રાજકીય ક્ષેત્રમાંથી એકદમ નારીજ છૂટે. પણ બારીન્દ વિચિત્ર પ્રકૃતિનો કર્મવીર હતો.

મહારાષ્ટ્રમાંથી સેંકડો મરણીઆ માણસોની આશા રાખેલી ત્યાંથી તેને એક પણ માણસ ગુપ્તસમિતિ માટે ન મળ્યો ! આટલું છતાં બારીન્દે આશા ન મૂકી, શક્તિ અને સાધનનો હિસાબ ન કર્યો. રવીન્દ્રમાણુએ કહ્યું છે તેમ “બહે તારા માર્ગમાં ધોર અંધકાર વ્યાપ્યો હોય, તારી સાથે બહે કોઈ સહચારી ન હોય તો પણ તું એકલો જજે !” તે એકલો એક સો જેવો બંગાળને સ્વતંત્ર કરવા બેંગાલુગનો બહા બની નીકળી પડ્યો ! સુરતમાં ફરીથી તેને મહાશય લેલેનો સમાગમ થયેલો તે વખતે બારીન્દે લેલેને બોખ્યું સમજાવી દીધું કે:-“ મને ભગવાન વિના હજી થોડા દિવસ આદ્યું જશે, પણ નાણાં અને દારૂગોળા વિના નહીં ચાલે. છતાં ભગવાન પોતેજ જે મારા બેંગાળા દારૂખાનાના મિત્રી તરીકે કામ કરવા અને બંગાળ બેંગની તિજોરી મારે ત્યાં ઠકવવા ખુશી હોય તો એ ભગવાન સામે મારે જરાયે વાંધો નથી.” બારીન્દ આ વખતે સ્વદેશ સિવાય બીજા કોઈ ભગવાનને ઓળખતો નહોતો. માતૃભૂમિ એજ તેનો ધર્મ, એજ તેનો જપ, એજ તેની સાધના ! તેણે પોતેજ કહ્યું છે કે “ દેશાદાર એ મારું માધ્ય હવું, ભગવાન એ તો મારે મન સાધન માત્ર ! ”

સુરતથી સીંચા કલકત્તે આવી તેણે યોગ બનાવવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી. જ્યાં જ્યાં પોતાનો અવાજ પહોંચી શકતો હોય, જ્યાં જ્યાં પોતાની લાગવગ ચાલી શકતી હોય ત્યાં ત્યાં અનુશીલન સમિતિ, આત્મોત્થતિ સમિતિ, સુહૃદ સમિતિ જેવી સંસ્થાઓ સ્થાપી બંગાળને નવેસર ઢંઢોળવાનું શરૂ કર્યું. વિદ્યાર્થીઓ અને નૌજવાનો સંખ્યાબંધ એંચાઇ આવવા લાગ્યા. પણ તેમના નિભાવ અને ખર્ચ માટે જે નાણાં જોઇએ તે ક્યાંથી લાવવાં? બારીન્દ્રને પગલે પગલે નાણાંની અગવડ નડવા લાગી. તે પૈસાદારો અને આગેવાનોના આંગણે જઇ નાણાંની લિદા માગવા લાગ્યો. પણ જ્યાં જાય ત્યાં તેને માત્ર એકજ સલાહ મળતી હતી કે “ કંઈક કામ કરી બતાવો.” બારીન્દ્ર ઘણું સમજાવે કે “ ભાઇ, શરૂઆતમાં નાણાં જોઇએ, ખર્ચ નલાવવા અને યોગનો મસાલો સંધરવા સાફ ફંડ જોઇએ; કામનો સંતોષ તો એ પછીની વાત છે.” પણ કોઇ માણસ એ વાત માનવા તૈયાર નહોતું. તેઓ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેતા કે “ તમે ભલે નાણાં લઇ જાઓ, પણ ત્રણ દિવસમાં અમુક જોરા અમંદારોનાં ખૂન થઇ જવાં જોઇએ.” એક ગૃહસ્થે એકવાર સર એમફિલ્ડ ફૂલરનું હરકોઇ પ્રકારે કાટકું કાઢવા બારીન્દ્રને એક હજાર રૂપીઆ આપેલા. બારીન્દ્ર અને તેના સાથીઓ ફૂલર સાહેબની પાછળ કેટલાય દિવસ સુત્રી ભૂખ્યા ને તરસ્યા, થાક્યા ને પાક્યા રખડ્યા, છતાં જોઇએ તેજો લાગ ન મળવાથી વીડે મ્હોડે પાછા ફર્યા. પેલા ગૃહસ્થે મુદતસર કામ ન થયું એટલે પોતાના હજાર રૂપીઆ માટે ચાંપતી ઉંઝરાણી કરવા માંડી. આખરે બારીન્દ્રને તે રૂપીઆ પાઇએ પાઇ ભરી આપવા પડ્યા. ફૂલર સાહેબની પાછળ રખડવામાં જે ખર્ચ થયો અને જે હાડમારી વેકરી પડી એ નફાના બાગીદાર બારીન્દ્ર અને તેના સાથીઓ. બારીન્દ્ર દહે છે કે—“ અમને એક હજાર રૂપીઆ આપી ખૂન કરાવવા માગનાર ગૃહસ્થ આજે બંગાળમાં પ્રતિષ્ઠિત પુષ્પ ગણાય છે.” પણ આપણને અત્યારે તે વંતની સાથે કશો સંબંધ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે નાણાં મેળવવા માટે લોકોને અસહ્ય

કાર્ય કરી આપવાનાં વચનો આપવાં પડતાં, પાંચ દસ રૂપીઆ આપનાર આગેવાન પણ અમુક અમલદારના આટલી મુદતમાં રામ રમી જ જવા જોઇએ એવો આગ્રહ કરતા. આ વચનો પાળવાની ઉતાવળને લીધે બારીન્દ્રના સાથીઓ વ્યવસ્થિત રીતે અને શાંતિથી કામ ન કરી શક્યા. તેમને અધરી તૈયારીઓ સાથે ધડાટો કરવો પડ્યો. પરિણામે સૌને એકાએક પકડાવું પડ્યું. આ બાબતનો અફસોસ બારીન્દ્રને હજી પણ સાથે છે. તે કહે છે કે જો આ દુર્ભાગી દેશ અમારા કામનું મહત્વ સમજતો હોત, થોડી ધણી શાંતિ રાખી અમને અમારી તૈયારીઓ સંપૂર્ણ કરવાની તક આપી હોત તો અમારી આટલી બધી દુર્દશા ન થાત. ”

ગમે તેમ કરીને પણ નાણાં આપનાર ગૃહસ્થોને સંતોષ થાય એવી જતાનું કંઇક કરી બતાવવું જોઇએ, એવો વિચાર કરી બારીન્દ્રે મુઝફ્ફરપુરમાં ખુદીરામ બોઝ અને બીજા એક તરફનું બોંબ આપી રવાના કર્યાં. બીજો કે ત્રીજો દિવસે બારીન્દ્રે ‘એંપાયર’ પત્રમાં એ બોંબના લગાડાના સમાચાર વાંચ્યા અને વર્તમાનપત્રના તે ભાગ ઉપર આસમાની રંગની લીંટી ખેંચી. એંપાયરમાં જે હેવાલ પ્રકટ થયો હતો તેમાં અને સાફ શબ્દોમાં લખ્યું હતું કે—“આ બોંબ ક્યાંથી આવેલો હોવો જોઇએ એ વિષે પોલિસને સંપૂર્ણ માહિતી મળી ચૂકી છે અને થોડા જ દિવસમાં એ કાવતરું ખુલ્લું પડી જશે. ” બારીન્દ્રે તે ઇસારો વાંચ્યો. તે જો ધારત તો તે જ વખતે બોંબનો બધો સામાન આડોઅવળો કરી શકત; પણ પોતાની શક્તિ અને કુનેહ ઉપરના અંધવિશ્વાસને લીધે તે સાવધ ન બની શક્યો. જીવાનીનો મદ અને અમંયમ આ વખતે તેનામાં સોજે કળાએ પ્રકાશતો હતો. એ મદમાં ને મદમાં જ, આ મુઝફ્ફરપુરનો પ્રસંગ બન્યો તે પહેલાં જ ‘યુગાન્તર’ માં જાહેર રીતે પ્રજાને તેણે જણાવી દીધું કે—“આજ સુધી જે કામ માત્ર કલમ અને

વાણીથી ચાલતું તે કામ હવે અગે ખુશ્કી રીતે કરી બતાવવા ખહાર પડ્યા છીએ. ” સરકાર, યુગાન્તરની એકેએક લીટી બરાબર વાંચતી હોવાથી તેમના એ અસંયમવાળા ખુલાસાનું શું પરિણામ આવશે તેનો વિચાર કરવા જેટલી પણ ધીરજ તેમનામાં રહી નહોતી.

આખરે પોલિસનો દરોડો પડ્યો અને માથુકોતદસ્તા બાગમાં રહેનારા બધા યુવકો સપડાયા. એક સાઈન્ટે પેસા આસમાની લીટી-વાળા ‘એપાયર’ પત્ર તરફ બારી-દ્રનું ધ્યાન ખેંચતાં પ્રશ્ન કર્યો કે:—“ A very interesting news. Isn't it ? ” (બહુ મજેદાર સમાચાર, ખરું ને ?) બારીન્દ્રે જવાબ આપ્યો—“ Oh ! very ! ”—(ખરેખર, બારે !) બારીન્દ્ર કહે છે કે—“ હસતું અને હાથુ એ બન્નેનો જો મને કાઢવાર બેટો થયો હોય તો જીંદગીમાં આ પહેલી જ વાર ! ” પોલિસે બોળી બોળીને જડતી લેવા માંડી. આગલી રાત્રે જે હતીઆરો બારીન્દ્રે ભોંયમાં દાટી દીધા હતા તે પણ, ધૂળના તાજા ટેકરા ખસેડી પોલિસે હાથ કર્યા. પોતાની બધી મહેનત ઉપર આમ પાણી ફરતું જોઈ બારીન્દ્રનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. તેને થયું કે આટઆટલા દિવસની તનતોડ મહેનત અને ઉખગરાનું આ પરિણામ ! એક તો આ રીતે તે અંતરમાં બગાડવાની રહ્યો હતો. ત્યાંતો બીજી તરફ ન્હાની ઉમરના થોડા વિદ્યાર્થીઓને પોલિસ પજવી રહી હતી. આ દૃશ્ય બારીન્દ્રથી ન જોયું ગયું. તે એક પોલિસ અમલદારની પાસે જઈ તાણી ઉઠ્યો:—“ એ નિર્દોષ માણસોને ન પજવો. હું પોને આ બધા તંત્રને માટે જવાબદાર છું; એ લોકો સાચા નિર્દોષ છે. ” પેસા અમલદારે “ Noble fellow ! ”—(ખાનદાન બચ્ચો !) કહી બારીન્દ્રની પ્રશંસા કરવા સિવાય બીજો કંઈ જ ઉત્તર ન આપ્યો. બારીન્દ્ર કહે છે કે “ તેની એ પ્રશંસા પણ મને તો કાનમાં બીજા ભોંકતા હોય તેવી લાગી ! ”

એકે એકે આખી બળવાબાર ટોળી પકડાઈ, કેટલાક નિર્દોષો પણ તેમાં સંડોવાયા. બારીન્દને નિર્દોષ માણસોની સતામણી અસહ્ય થઈ પડી. તેણે જેઠામાં પોતાના સથળા સાથીઓ સાથે મસક્ત કરી નિર્દોષોને બચાવવા માટે જેટલું સાચેસાચું કહી દેવાની જરૂર પડે તેટલું અદાલતમાં કહી દેવું એવો ઠરાવ કર્યો. “આપણે હવે મૃત્યુના મ્હોંમાંથી બચી શકીએ તેમ નથી. તો પછી અંગ્રેજના રાજ્યમાં કેદમાં સડીસડીને અથવા તો ફાંસીના લાકડે જૂલતાં જૂલતાં શી રીતે મરી શકાય છે એ પાઠ આપણા દેશબંધુઓને શીખવી દેવામાં આપણે શા માટે કાયરતા બતાવવી !” બારીન્દના એ મર્દાનગીવાળા ઉદ્ગાર સાંભળી તેના બીજા સાથીઓ જરૂર પૂરની વાત કહી દેવા તૈયાર થયા.

બારીન્દ કહે છે કે પકડાયા પછી જો તુરત જ નાસી છૂટવાનું તેણે મનમાં ધાર્યું હોત તો તેને એકવાર બહુ સરસ તક મળી હતી. આ પ્રસંગ અને તે સમયની તેની મનોદશા બારીન્દના પોતાના શબ્દોમાં જ સાંભળવા જેવી છે:—

“એક દિવસે મને લાલગજરમાંથી ડીટેક્ટીવખાતામાં રવાના કરવામાં આવ્યો. મારી સાથે પડેરેગીર તરીકે એક સાર્જન્ટ બચ્ચો હતો. બચ્ચો એટલા માટે કહ્યું છું કે તેની ઉંમર ૧૬ કે ૧૭ વર્ષથી લાગ્યે જ અધિક હશે. એક તો બાળક અને તેમાં વળી હાથમાં એક ભરેલી પિસ્તોલ. તે મારી આગળ આગળ ચાલતો હતો અને હું તેની પાછળ પાછળ. આ બચ્ચાજી પાસેથી નાસી છૂટવું એ મને રમતવાત હતી. કદચ તે મારા ઉપર ગોળી છોડત, પણ તે વાગત કે કેમ તે તો ભગવાન જાણે. છતાં હું ન નાર્યો. હું એટલો બધો નિશ્ચય થયો હતો કે હવે તો જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય તે આંખો મીંચીને પીજ જવું એમ મેં નક્કી કર્યું હતું. સાર્જન્ટે મને દામમાં

ખેસવાનું સૂચન કર્યું. હું તેની સાથે દ્રામમાં ચઢી બેઠો. એ વખતે કેટલાય બાળુઓ, કેટલાય ચરમાધારીઓ અમારી આસપાસ હરતા-હરતા હતા. પણ “આ બારીન્દ્રને આજે કેદી તરીકે પકડી લઇ જવામાં આવે છે” એવો કોઇને વિચારસરખો પણ ન આવ્યો ! કદાચ મને ઓળખે અને દિલમાં દાઝે તો પણ તેઓ શું કરી શકે તેમ હતું ? હિંદુસ્થાન એ કંઈ આયર્ષાડ નથી તેમ રશીઆ પણ નથી ! મને એ વખતે ખાત્રી થઇ કે આંખો બંધ કરીને અમે ક્ષણી તૈયારીઓ કરી, પણ પહેલી તૈયારી લોકોને જાગૃત કરવાની જે કરવી જોઇએ તે તો અમે બૂલી જ ગયા ! જે દેશની સ્વતંત્રતા મેળવવા ખાતર અમે આટઆટલી તૈયારીઓ કરી, આટઆટલાં બલિદાન આપ્યાં, આટઆટલાં મત લીધાં તે દેશને અમારા રહેવાથી કે પકડાવાથી કંઈ જ લાગણી થતી જોવાતી નહોતી ! મને લાગ્યું કે ન્યાં સુધી પ્રજા અમને ફારસીના લોકો ચઢતા અને મરતા નહીં જુએ ત્યાં સુધી મરજીથી ડરી ડરી નાસનારી આ પ્રજા મરતાં નહીં શીખે. એકવાર હિંદુસ્થાનને મૃત્યુનો પાક લજીવવા ખાતર પણ મારે મરવા તૈયાર થવું જોઇએ અને એટલા જ માટે નાસી છૂટવાની અપૂર્વ તક મળવા છતાં એ સાજાં-નટખચાની પાછળ પાછળ હું દોરાયો.....”

પણ જેમ જેમ વખત વીતતો ગયો, મુકદ્દમો લંબાતો ગયો અને જેલનાં દુઃખોનો કડવો અનુભવ વધતો ગયો તેમ તેમ બારીન્દ્રનો હિભરો શમતો ગયો. તેણે અક્ષિપુર જેલ તોડી, અને બની શકે તો સૌને સાથે લઇ નાસી છૂટવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી. અદાક્તમાં જે મિત્રો અનાયાસે બારીન્દ્રને મળતા તેમજ જેલમાં જેઓ મગવા આવતા તેમને સમજાવી, પૈસા તથા રીવોલ્વરોનો સંબંધ કરવા માંડ્યો. ધીમે ધીમે પાંચ-સાત રીવોલ્વરો જેલમાં એકઠી થઈ. સહારણ વોર્ડરોનાં તો મ્હોં અને આંખકાન બારીન્દ્રે પૈસાથી બંધ કરી દીધાં હતાં, એટલે એ લોકો જોયું નજોયું કરવા તથા

સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરવા તૈયાર હતો. પણ આ રીવોલ્વરો સંતોડી ક્યાં એ મુખ્ય પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. વિચાર કરતાં બારીન્દને એક રસ્તો સૂઝી આવ્યો. જે માટીના ઓટલા ઉપર કેદીઓને સૂવડાવતી વ્યવસ્થા હતી તે ઓટલામાંથી ચાર-પાંચ ઈંટો ખેરવી તેની અંદર રીવોલ્વરો છૂપાવી દીધી. બારીન્દે એ વાત પોતાની ટોળીમાં પણ ખનતા સુધી ખાનગી જ રાખી. દરમિયાન જેલના તાળાની ચાવીઓ તૈયાર કરાવવા તાળાના ઉપક્રા ભાગ ઉપર મીથુ દયાવી તેને મળતી ચાવીઓ તૈયાર કરવાની ફરમાશ પોતાના દોસ્તોને તેણે આપી દીધી. અને કોઈ એક અનુકૂળ રાત્રે પાપમાના તરફની દિવાલ ઉપર ચડી નાસી છૂટવું, અને નીચે ફેંદાની સાથે જ આગળથી તૈયાર રાખેલી મોટરમાં ચડી કોઈ જંગલ કે ઘાણમાં જેવા દેશમાં ચાલ્યા જવું એવી બધી ગોઠવણ ચાલતી હતી તેટલામાં કનૈયાલાલ દત્તે, નરેન્દ્ર ગોસ્વામીનું પિસ્તોલ છોડી ખૂન કર્યું અને બારીન્દની બધી તૈયારીઓ ધૂળમાં મળી ગઈ. બારીન્દ કહે છે કે બીજા કેટલાય નિર્દોષ માણસોને નાહક સતાવનાર આ નરેન્દ્ર ગોસ્વામીનો ઘાટ ધડવાની જરૂર તો હતી જ, પણ તે કામ જેલખંદાર-અર્થાત્ અદાલતમાં જતાં કે આવતાં થઈ ગયું હોત તો વધારે સાફ હતું. બારીન્દના મનના આ વિચાર તેના સાથીઓ શી રીતે સમજી શકે ? બારીન્દ પોતેજ કહે છે કે “જે હું મૂળથી આપખુદ ન હોત અને મેં બધાની સાથે મળીને નાસવાની યોજના કરી હોત તો આવું ઉધુચતું ન થાત.

બારીન્દને તેમજ બીજાઓને લગભગ એક વર્ષ સુધી તપાસ દરમિયાન જેલમાં રહેવું પડ્યું. જેલનાં દુઃખોને હળવાં કરવાં અથવા તો તે દુઃખોમાંથી પણ મજા લૂંટવાના કેટલાક અવનવા માર્ગ તેમણે શોધી કાઢ્યા. પણ એક વર્ષ પૂરું થતાં એ મિત્રસમાજ સરખો મેળાવડો

વિસર્જન થયો અને જારીન્દ્રને આજીવન દેશનિકાલની સળ થઈ ઠાળાપાણી તરફ આવીનીકળવું પડ્યું. એ ઠાળાપાણીની કથા બરબર સમજી શકાય તે માટેજ જારીન્દ્રની પ્રકૃતિ અને પ્રવૃત્તિનો સંક્ષિપ્ત હેતુક આત્રે આપ્યો છે.

પણ આજનો જારીન્દ્ર અને જાર વર્ષ ઉપરનો જારીન્દ્ર હવે એક નથી. ઠાળાપાણીથી પાછો ફરનાર જારીન્દ્ર પોતાના મોટા ભાઈ જાણુ અરવિંદ ધોળ પાસે રહી ચેતનાધના સાધી રહ્યો છે. પ્રથમ જે ધર્મ અને સાધનાની વાતો તેને નીરસ અને નિરર્થક લાગતી તેમાં હવે તે રસ અને સાર્થકતા જોઈ શકે છે. પરમાત્માની આ સુંદર સૃષ્ટિમાં કોઈ પણ ઘટના સાવ નિરર્થક નથી હોતી. જારીન્દ્રના દુઃખ, કલેશ, કષ્ટ આજે સફળ થયાં છે તે ધીમે ધીમે મનુષ્યત્વમાંથી દેવત્વ પ્રકટાવતો જાય છે. ન હિ કલ્યાણકૃત્ કશ્ચિત્ દુર્ગતિ તાત ગચ્છતિ।

શ્રી ઉપેન્દ્રનાથ બન્દોપાધ્યાય

‘યુગાન્તર’ પત્ર અને તેનાં પરાક્રમે વિષે તો ધણા વાંચનારાઓ પરિચિત હશે. બંગાળના તરૂણ વિદ્યાર્થીઓ અને નવયુવકોની જવાંમદીને જગાડી મેદાનમાં બોલાવી, માથું આપવાની હાકલ પાડનાર, બ્રજ ઉપર અણુધટતું દમાણુ લાવનાર અમલદારોને છડેચોક “જહાચિટ્ટિ” મોકલનાર, આ યુગાન્તર પત્ર, મરવા છતાંય સરકારી દફતરોમાં અને દેશના ઇતિહાસમાં અમર થઈ ગયું છે. કલકત્તાના એક વડા ન્યાયાધિકારીએ કહેલું કે “યુગાન્તર ખરીદનારાઓનાં ટોળેટોળાં માર્ગમાં એટલાં બધાં ઉભરાઈ નીકળે છે કે રાહદારીઓને ચાલતું મુસ્કેલ થઈ પડે છે !”

અને ‘યુગાન્તર કાર્યાલય’ એ જાપાની કે જાપખાનાની જ ઓફીસ માત્ર નહોતી. દેશભક્તિની ધગશથી ભરેલા અનેક જુવાનીઓ રોજ અહીં એકત્ર થતા, બળવાના બંધારણો વિષે વિચારો કરતા, અને ક્યારે કોના કેવી રીતે ઘાટ ધડ્યા તેની મંત્રણા ચલાવતા. “યુગાન્તર કાર્યાલય” જો કે એક નહોતો ઓરડાથી ભરીયેલ મહોલું

નહોતું, એના સરંજમમાં કાગળના થોડા થોડા અને એક કે બે ભાંગીતૂટી પેટીઓ સિવાય કંઈ જ સામગ્રી નહોતી, તો પણ અંગાળના જીવાનીઆઓ માટે તે એક ગવર્નમેંટ હાઉસની બરાબરી કરતું. દેશમાંથી ફિરંગીઓને ઉચાળા બરાબ્રા પછી સ્વરાજ્યની પહેલી સલા આ યુગાન્તર કાર્યાલયમાં જ બરાવાની એવો તેમને વિશ્વાસ થઈ ગયો હતો.

આ યુગાન્તર મંદિરમાં પેલી છિન્નચિત્રેશ્વર કાદડી ઉપર, પેલા નહાના સરખા બાળેડ પાસે, હાથમાં કલમ લઈ, માત્ર ધોતી-આબેર કાણુ બેઠું છે ? તે અસારે યુગાન્તરને માટે લખાણ લખવાની ચિન્તામાં છે, એટલે જરા ગંભીર લાગે છે, પણ બ્યારે તે પોતાની કલમ બાળેડપર મૂકી તમારી સાથે વાત કરશે ત્યારે તમારી મક્કર નથી કે તમે તેનાં માર્મિક વચનો, કટાક્ષો અને મંદ્રી મસ્કરીઓ સાંભળી ખડખડાટ હરી પડ્યા વિના રહી શકો. એનું શરીર કેવું ધડબેલું છે ? તેણે ઘાટઘાટનાં પાણી પીધાં છે. તે બાવાઓની જમાત બેગો બાવો બનીને રખડ્યો છે, તેણે દિવસોના દિવસો સુધી માત્ર મુઠીબર અનાજ ખાઈ ઝાડની છાંયા નીચે પડ્યા રહેવાની કષ્ટસાધના સાધી છે. યુગાન્તરના સંપાદકો એક પછી એક સરકારી મહેમાન થવાથી હવે સંપાદનનો બધો બોજો એ બાઈ ઉપર આવી પડ્યો છે. તે બાણુ અરવિંદધોષનાં ચરણ પાસે બંદેમાતરમ્ ઑફીસમાં થોડો વખત રહી રાજનીતિની તાલીમ પણ લઈ આવ્યો છે. તેનું નામ ઉપેન્દ્રનાથ બન્દોપાધ્યાય, ફ્રેંચ ભાષાનું ચંદ્રનગર એ તેનું જન્મસ્થાન છે. તેનું વય લગભગ ૨૬ વર્ષનું હતું.

નિશાળમાં તેણે તોફાની વિદ્યાર્થી તરીકે ખૂબ નામના મેળવી હતી. ધક્કીવાર તે છેક છેલ્લા બંકડા ઉપર ઉભો ઉભો, શિક્ષક ન બલે તેમ વિદ્યાર્થીઓની અને શિક્ષકની મજાક ઉઠાવતો. નિશાળની સરસ્વતી સાથે જો કે તેને મુળથી જ અણખનાવ હતો, છતાં કલ્પ-

નાદેવી અને બેખનકળા તેની ઉપર પ્રસન્ન હતાં. નિશાળમાં ખેરી લાજવાને બદલે તે બેઠો બેઠો કવિતાનું શરખાનું જ અદાગી કરતો. પણ તે સ્થિતિ વધારે વખત ન ટકી. “ પ્રવેશક પરીક્ષા ” (Entrance Examination) માં તે ઉંચે નંબરે પાસ થયો એટલું જ નહીં, પણ એફ. એ.માં તો તે રૂ. ૨૦ની માસિક સ્કૉલરશીપ મેળવવાનો અધિકારી થયો. તે ફ્રેંચભાષા અને બાઇબલમાં બહુ પાવરધો ગણાતો. ત્રણ વર્ષ તેણે મેટ્રિકલ ટ્રાયેલમાં ગા.ચા. પણ આખરે તબિયત સારી ન રહેવાથી તેને ઘેર પાછા ફરવું પડ્યું.

હિંદુસ્થાનમાં અંગ્રેજ સરકારની શાળામાં લાણેલો જુવાન નોકરી સિવાય બીજું શું શોધે ? ઉપેંદ્રનેયે નોકરીની માયા વળગી. તેણે નિશાળમાં પંતુજની નોકરી સ્વીકારી પણ તેની રગેરગમાં બાપેલી જુવાનીની ઉદ્દામતા તેને એક ઠેકાણે ઠરવા દે તેમ નહોતી. ઉપેંદ્ર જેવા જુવાનો જો હિંદુ જેવા અભાગી, પરતંત્ર દેશમાં જન્મવાને બદલે કોઇ સ્વતંત્ર દેશમાં જન્મ્યા હોય તો આજે કોઇ કસકરીખાતાને કે કાફલાને શોભાવતા હોય. જુવાનીનો જોસ, જુવાનીની સાહસિકતા અને જુવાનીની ઉદ્દામતાનો લાભ સ્વતંત્ર દેશની સરકારોને આજે ન મળતો હોય તો તેની સંસ્કૃતિ અને કળા તો શું, પણ તેનું જીવન પણ ક્યારનુંયે જૂંસાઇ ગયું હોત. પરંતુ હિંદુસ્થાનની સ્થિતિ આજે જૂદી છે. ઉપેંદ્ર જેવા યુવકોની શક્તિ અને સાહસિકતા ક્ષેત્રોએ કમાઈ ખર્ચાઈ. તેની દેશભક્ત ગાંડપણમાં ગણાઈ. તે પોતે જ્યારે આઠામાનમાં હતો ત્યારે પ્રથમ સમાગમે દરેક નવા રાજકીય ફેદીને પૂછતો કે:—“ તમારા વંશમાં પૂર્વે કે.ઇને ગાંડપણ વળગ્યું હતું કે સરકારની સામે ધરાનું આ ગાંડપણ તમને જ પહેલવહેલું વળગ્યું ? ” તેના આ પ્રશ્નમાં માત્ર વિનોદ નથી, દિવનું દર્દ પણ છે.

નિશાળમાં પંતુજ તરીકે આખી જીંદગી ગાળવામાં તેને સતીષ ન થયો. તે ખેતાના એક મિત્ર સાથે જીનોમાનો ધરની

બહાર નીકળી પડ્યો. હિમાચલની તળેટીમાં-માયાવતીમાં થોડા મહિના રહી દ્વૈત-અદ્વૈતનો અભ્યાસ કર્યો; ત્યાંથી પંચી ઉદાસી સંપ્રદાયના સાધુઓ ભેગા મળી જઈ નેપાળ સુધીની પગરસ્તે સફર કરી. નર્મદા કિનારે અમરકંટકના બીજાણુ જંગલમાં ઢાંધ સિદ્ધ પુરૂષની શોધમાં પણ ખૂબ રખડપટ્ટી કરી. નર્મદાના કિનારા ઉપરના વનમાં એકવાર રખડતાં વાંદરો ભેટો થઈ જાય એમ તેને લાગ્યું. આ વિષે તે કહે છે કે:-“ જો અમારા નસીબમાં કાળાપાણીની હવા આવતું હોય એવું છે એમ તે વખતે હું જાણતો હોત તો એ નર્મદાના કિનારે વાંદરો જ રાહ જોતો હું બેસી રહેત.” પણ ભાવિ કેમ મિથ્યા થાય? ગાંઠાં અરણ્યોમાંથી સહિસંજામત આવનાર ઉપેંદ્ર, માત્ર દ્વૈતઅદ્વૈતમાં જ મસ્ત રહેનાર ધર્મરત્ન ઉપેંદ્ર, દેશ દેશના આચારવિચારનો અભ્યાસક ઉપેંદ્ર, આખરે સરકારી શાંતિ અને વ્યવસ્થાના તંત્રનો ભોગ થઈ પડ્યો અને જીવનનાં કિંમતીમાં કિંમતી બાર વર્ષ તેને લગભગ નિર્જનવાસમાં વ્યર્થ ગુમાવવાં પડ્યાં !

પણ તે આ તોફાની ટોળામાં શી રીતે તણાઈ આવ્યો ? આવા ભણેલાગણેલા અને કાબેલ માણસને એટલો પણ વિચાર ન આવ્યો કે “ જો આ કાવતરામાં પકડાઈ જઈશું તો શા હાલ થશે ? ” ઉપેંદ્રનો જીવાની તેનો માત્ર એક જ જવાબ આપે છે:- “ અંગ્રેજો જો હિંદીઓને કાળા અને જંગલી કહી તિરસ્કારતાં ન હોત, બંગાળના બે ભાગ કરતાં પહેલાં બંગાળી પ્રજાની મર્મવેદના સાંભળવાની સરકારે ધીરજ રાખી હોત, તો અમારા જીવનમાં તોફાનની આંધી એકાએક ન ચડી આવત, ગુપ્તસમિતિઓ અને બળવાખોર ટોળાની જડ મજબૂત ન બનત. તે વખતે સરકારી નોકરસાહી જાણે પગલે ને પગલે અમારું આપમાન કરતી હોય, અમારા મનુષ્યત્વને નાહક છંછેડતી હોય એમ અમને લાગતું, અને તેથી જ અમારી ગમે તેવી ક્ષીણ સંકિતને પણ એકત્ર કરી અંગ્રેજોની દુર્જય શક્તિ

સામે શિંગડાં માંડવાનો અમે પ્રયત્ન કર્યો. મરતું તો ઢાઇને ન ગમે, પરંતુ તે વખતે દિવસ ઉગે એવા ઉધાંચતાં થતાં હતાં કે આખા દેશમાં આવેશ અને ઉત્કેરણીનું મહાપૂર ફરી વળ્યું. હિંદુસ્તાનની ખેતીવાળી સ્વાધીનતા અમને હાથ-વેંતમાં હોય એમ લાગ્યું. અને તેથી દેશાધારનો આવો અમૂલ્ય અવસર નિરર્થક ન ગય તે માટે હું પણ માફ મિછાનું અને દોરીનોટો લઇ એ ટોળીમાં સામિલ થઇ ગયો. ” જીવાની અને આંતરપ્રેરણા પાસે વાણીઆશાહી દિસામનું જોર નથી ચાલતું. વર્ષો તેને આજઞાત જેવાં લાગે છે. પાંચ-પચીસ વર્ષની સાધના તે આજઞાતમાં પૂરી કરવા તલસે છે. સ્વદેશની સ્વતંત્રતા મિલક કરવાના મનોદર સ્વપ્નમાં ઉપેન્દ્ર તે વખતે મસ્ત હતો.

તેની પ્રકૃતિમાં ધાર્મિકતા ભરી હતી; પણ બંગાળના વાતાવરણમાં શક્તિપૂજના જે સંસ્કારો ઉડ્યા કરે છે તેનાથી તે સાવ નિર્લેપ શી રીતે રહી શકે ? બંગાળમાં એક વખત બૌદ્ધધર્મ બહુ બળવાન હતો અને બંગાળની અત્યારની સામાન્ય પ્રકૃતિમાં બૌદ્ધ અને શાક્ત સંસ્કારનું સુંદર મિશ્રણ થયેલું જોવામાં આવે છે, એમ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે. અક્રોધથી ક્રોધને જીતવાની અને અહિંસાથી હિંસાને જીતવાની વાતો બંગાળી હૃદય સહેલાઈથી સમજી શકે, પણ શક્તિની સાધના સાથે તેનો મેળ શી રીતે સાધવો એ કામડો ઉકેલવો જરા વસમો થઇ પડે છે. ઉપેન્દ્રે લગભગ ૧૯૦૫ માં ‘ જવાનીમંદિર ’ નામનું પુસ્તક લખ્યું હતું તેમાં તેણે દેશની સ્વતંત્રતા સાધવા રાજનીતિ અને ધર્મનીતિને એક તાંતણામાં ગૂંથવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. પણ સરકારના નોકરો જેવી રીતે નોકર-પણું બૂલી જઈ પોતાને જ સરકાર માની બેસે છે તેમ શક્તિ અને ધર્મની સાધનામાં ધર્મ બૂલી જવાયો, શક્તિ જ ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારી બેઠી અને બંગાળના યુવકો શક્તિને પ્રસન્ન કરવા એનું જ ખપ્પર ભરવા મંડી

ગંભીર ધણું કરીને ઉપેન્દ્રના વખતમાં જ યુગાન્તરે બહાર કરેલું કે: “કર કવોડ માણસોની સ્વાધીનતા જે પાછી મળતી હોય તો થોડીધણી લૂંટફાટ અને થોડાં ધણાં ખૂન ધર્મકર્તવ્ય બને છે. ઈશ્વર આપણા જેટલા સાંકડા દિલનો નથી.” “મુક્તિનો માર્ગ” એ નામના પુસ્તકમાં ઉપેન્દ્રે કહ્યું હતું કે:—“લૂંટફાટ અને ખૂનામરફી એ અત્યંત ગ્રન્થા ગણાય, કારણ કે તેથી સમાજની વ્યવસ્થાને મોટો આંચકો લાગે છે, પણ એ જ લૂંટફાટ અને ખૂનામરફી જે સમાજના કલ્યાણ અર્થે થતાં હોય તો તે કાંઈ રીતે પાપરૂપ ન ગણાય. સમાજના મોટા ભાગનું કલ્યાણ થતું હોય તો સમાજના ગણ્યાગાંઠ્યા પૈસાદારો પાસેથી બળાત્કારે પૈસા લેવા એ પણ સમાજસેવા જ છે.” ઉપેન્દ્રની ધર્મપ્રવૃત્તિમાં રૂચિપાતું બોલશેવિષમ કમે કમે શી રીતે દાખલ થયું હશે તે ઉપરના ઉલ્લેખોથી કળી શકાશે.

સરકારની સામે થવામાં સોએ સો ટકા જનનું જોખમ ખેડવાનું છે એ વાત ઉપેન્દ્ર અને તેના સાથીઓ ન સમજતા હોય એ કમ બને ? વસ્તુતઃ તેઓ માથું મૂકીને જ મેદાને પડ્યા હતા. મૃત્યુ તો તેમને રમત વાત હતી. લગ્નોત્સવ અને મૃત્યુમહોત્સવમાં તેમને મન કંઈ જ બેદ નહોતો. છતાં એક દિવસ બ્યારે એક તરૂણ વિદ્યાર્થી આદરભાત તેમની ટોળીમાં કામ કરતો મરી ગયો ત્યારે ઉપેન્દ્રનું હૃદય રડી ઉઠ્યું. મોતના પ્રથમ દર્શને તે મૃત્યુ ઉઠ્યો; તેની સરળ, ભદ્રિષ અને ધાર્મિકવૃત્તિએ તેની સામે બળવો ઉઠાવ્યો. તેને થયું કે “જે આવા નિર્દોષ નૌજવાનોના નાહક જીવ લેવાના જ હોય તો આ બધું જહતમમાં ગયું, હું પોતે કાંઈ તીર્થમાં જઈ બાકોતું જીવન પૂરું કરીશ.” ઉપેન્દ્ર શક્તિ અને પશુબળનો પૂબરી બનવા છતાં તેના અંતરના ઉંડા ભાગમાં સ્નેહ, પ્રીતિ અને કામજતાનાં કુમળાં છોડ છૂરી રીતે ખીલતાં હતાં. પશુબળની પૂબ એ તેના જીવનનો કંઈ મુદ્રાલેખ નહોતો.

મરનાર વિદ્યાર્થી બહુ બુદ્ધિમાન હતો, સ્વભાવે પણ એવો સરળ અને સુશીલ કે ગમે તેનો સ્તેષ જતી લે. ઉપેન્દ્રને તેના મૃત્યુથી કારે આઘાત થયો. બરાબર એ જ વખતે એક સાધુઆવા તેમની મંડળીમાં આવી ચડ્યા, તેમણે ચાર દિવસ સુધી તોફાની ટોળાની બધી હિંસ્યાસહ બારીકીથી જોઈ. એક દિવસ ઉપેન્દ્ર, બારીન્દ્ર અને બીજા બે ચાર અંતરંગને બોલાવી શાંતિથી કહ્યું:—

“તમે જે રસ્તો લીધો છે તે યોગ્ય નથી. એ રસ્તે નાહક લોહી રેડ્યા સિવાય બીજું કંઈ ફળ તમે નહીં મેળવી શકો. કારણ કે તમારાં પોતાનાં મન હજી શુદ્ધ થયાં નથી ! આવાં કામોમાં તો તે જ માણસ ઉતરી શકે, જેની આંખ આગળનાં પડળ ઉઘડી ગયાં હોય, જેમને પરમાત્માનો સીધો પ્રત્યાદેશ મળ્યો હોય.”

પરમાત્માનું અને પ્રત્યાદેશનું નામ સાંભળી ઉપેન્દ્ર સિવાય સાં હસી પડ્યા. દરેકને એમ જ લાગ્યું કે અંગ્રેજોની સામે લડવું તેમાં બીયારા પરમાત્માને શા સારું મંડાવવો ?

લોહી રેડ્યા સિવાય માતૃભૂમિનો ઉદ્ધાર શકે એમ તે સાધુ માનતા હતા. જુવાન ટોળીને, લોહી રેડ્યા સિવાય સ્વતંત્રતા મેળવવાની વાતો, કોઈ ગંજેરીની વાતો જેવી લાગી. પરંતુ એ આખી ટોળીમાં એક માત્ર ઉપેન્દ્ર જ એવો હતો કે જે પેલા સાધુ-બાવાના શબ્દોમાં પોતાના હૃદયનો પડયો સાંભળી રહ્યો હતો. એક તો તેનું મન ઉદાસ હતું, તેમાં સાધુબાવાનો સત્સંગ થયો. કર્તવ્યનો નિર્ણય કરવાનું કામ ઉપેન્દ્રને માટે લારે વિકટ હતું. તે ધણે દૂર આવી પહોંચ્યો હતો. અહીંથી પાછું ફરવાનું તેને દિલ તો થઈ ગયું, પણ ચોતરફ ઘેર અંધાર ઘેરાતો હોય, અને માર્ગ મધ્યે તે વધારે વિકટ થતો જતો હોય એમ તેને લાગ્યું. ઉપેન્દ્ર પોતે જ આ સ્થિતિનું વર્ણન આપતાં લખે છે કે—“હું મારાં

સગાંભાઈ, માઆપ, સ્ત્રી, પુત્ર, ધરખાર વિગેરે છોડીને નાસી છૂટ્યો ત્યારે મને જે મુશ્કેલી નહોતી લાગી તે મુશ્કેલી આ મંડળી અને આ કાર્ય છોડતાં મારી સાથે આવી ઉભી રહી. મને થયું કે જે તરૂણ, ખીલતા પુષ્પ જેવા નવયુવકો અહીં અમારે આશરે આવી પડ્યા છે, જેઓ માઆપની મમતાને જૂઠી જઈ અમારી પાછળ મરવા તૈયાર થયા છે, તેમને મૂકી નાસી જવું એ શું મને લાજમ છે ?” ઉપેંદ્રથી માણિકતલા આગતો મોહ ન છૂટ્યો; સાધુભાવાના ઉપદેશથી તેનું હૃદય પીગળ્યું, પણ જેતજેતામાં તેની અસર અદૃશ્ય થઈ ગઈ. માણિકતલાની ટોળીમાં ઉપેંદ્ર સોંથી મ્હોટો હતો; તેની ઉંમર એ વખતે લગભગ ૨૯ વર્ષની હતી. ખીજા દોષની ૨૨, દોષની ૨૦ તો દોષ દોષની ૧૬-૧૭ વર્ષની હતી. સૌનાં રક્ષણની અને જરણ-પોષણની ચિંતા ઉપેંદ્રને જ કરવી પડતી.

બોંબ બનાવવાનું, શસ્ત્ર-અસ્ત્ર એકઠા કરવાનું અને રોજ નવી નવી ગ્રુપસમિતિઓ રચાવવાનું કામ અપાતાબંધ આગળ ધપવા લાગ્યું. બારીદ્રકુમારની ગેરહાજરીમાં માણિકતલાની બધી જવાબ-દારી ઉપેંદ્રને માથે રહેતી. શાંતિથી બધું ગૂંપચૂંપપણે ચાલતું હતું તેટલામાં મુઝફરપુરમાં બોંબનો ધડાકો થયો, તેની સાથે માણિકતલાની ટોળીના પણ બાર વાગી ગયા. એ ટોળી કેવા સંલોભામાં પકડાઈ તેનું વર્ણન ઉપેંદ્રના પોતાના શબ્દોમાં જ આપણે સાંભળીશું:—

“ તે દિવસ તો હું જીવીશ ત્યાં સુધી યાદ કરીશ. એક તે વૈશ્વખ મહિનાનો સખત તાપ અને તેમાં આખો દિવસ ઉધાડે માથે આગ્રાઅવળા રત્નજેશા. સાંજે જ્યારે અમે બાગમાં આગ્રા ત્યારે બી-જાની વાત તો બીજા જાણે, પણ મારા હાથપમમાં એવું કળતર થવા માંડ્યું અને પેટમાં એવી કકડીને ભૂખ લાગી કે હું બિલકુલ બેચેન બની ગયો. એ વખતે ખુદ યમગાજ પાડા ઉપર ચડીને મારી પાછળ

પડે તો પણ મારાથી એક તસુ ન બગાડ. મારા સાથીઓની પણ ભગભગ એ જ દશા હતી. બધું સહન થાય, પણ પાપી પેટ એવું ચંદાળ છે કે તેને હજાર રીતે સમજાવે-પટાવે પણ તે પોતાનું બે'ણું ન છોડે તે ન જ છોડે; તેને સુકીપાકી રોટકીના બે ટુકડા તો ઠાંસવા જ જોઈએ. પણ તે કાવવા ક્યાંથી ? અમારે ત્યાં કંઈ રસોયા કે નોકરચાકર થોડા જ હતા કે જતવિંત પી-સેડી થાળી હાજર થઈ જાય ! અમારે તો રાંધવાનું હાથે, કપડાં પણ હાથે જ ધોવાનાં અને ઓરડીમાંથી ઝાડુ પણ હાથે જ કાઢવાનું. અમારામાંથી બે-ત્રણ જણા, ગમે તેમ કરી પેટ પર હાથ ફેરવી રાંધવા લાગી ગયા, અને અમે કલ્પનાના ધોડા ઉપર ચડી ભારતનો ઉદ્ધાર કરવા નીકળી પડ્યા. પણ ખરેખર અમે ભાગ્યના એવા બળીઆ નીકળ્યા કે ભાતનું હાંદરું નીચે ઉતારતાંમાં જ પુટી ગયું, ભાત ધૂળ અને રાખમાં બળી ગયો. છોકરાંનું હસતું તો કેમે બંધ ન થાય. મેં પેટ ઉપર બેત્રણ વાર હાથ ફેરવી પથારીમાં ઉધું માથું ઘાટી ઉંઘવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ બારોંદ્ર જોવો વાધ એમ નજીવી વાતમાં શાનો નિરાશ થાય ? સાકડાં તો ખૂટી ગયાં હતાં એટલે તેણે જુનાં છાપાં બેગાં કર્યા, અને તેનો તાપ કરી ભાત રાંધ્યો. રાતના ૧૧ વાગે મ્હોંમાં ભાતનો કાળાઓ મૂડીએ છીએ એટલામાં અમારો એક દોસ્ત દોડતો, હસતો, દૂધતો, નાચતો અમારી પાસે આવ્યો અને કહ્યું કે:-“ પોલિસ આ બગીચાની જડતી લેવા આવવાની છે. આપણે સૌએ અહીંથી નાસી છૂટવું જોઈએ.” તેની સલાહ તો લાખ રૂપીઆની હતી, પણ તે રાત્રે અમે સૌ એટલા બધા થાકી ગયા હતા કે કોઈ અમારો પગ પકડીને તાણી જાય તો પણ બગીચો છોડીને જવા અમે રાજ નહોતા. સવારમાં ઉઠીને સૌએ ઠીક લાગે તે માર્ગે નાસી છૂટવું એવો નિર્ણય કર્યો. બારીન્દ્રને ચેન ન પડ્યું. તે હાથમાં કેદાળી ને પાવડો લઈ થોડા છોકરાઓ સાથે ખાડા ખોદવા મંડી ગયો, અને એ ખાડાઓમાં જ થોડી રાંધણી અને રીવોલ્વરો હતી તે દાટી દીધી. એ પ્રતે રાતના બાર વાગી ગયા.

ઉલ્લા પહેરના ચાર વાગવાનો સમય હતો. એક તો ગરમી અને વળી મચ્છરનો ઉપદ્રવ. અમારી આંખો મળી ન મળી એટલામાં કાંઈ સીડીનાં પગથીયાં ચડતું હોય એવો અવાજ આગ્યો. બારીન્દ્ર એકદમ પથારીમાંથી ઉઠ્યો અને દરવાજો ખોલ્યો. એક અજાણ્યા અંગ્રેજે પૂછ્યું:—“Your name ?—તમારું નામ ?”

“બારીન્દ્રકુમાર ઘોષ.”

“પકડો” અંગ્રેજ અમલદારે હુકમ કર્યો.

માતૃસૂમિના ઉદ્ધારનું પહેલું પર્વ અહીં સમાપ્ત થયું. પોલિસે ધમાધમ મચાવી, જે હાથમાં આવે તેને પકડવાનું શરૂ કર્યું. પણ રાતનું અંધારું પૂરેપૂરું ઉડ્યું નહોતું, એટલે મને રહેજ આશા બંધાઈ. હું ગૂંપચૂંપ નાસી કંઠરામાં આગ્યો. ચોતરફ સિંપાઇઓ હાથમાં ફાતસ લઇ ઉભા હતા. રસોડાની એક અધખોખરી ખડકી-માંથી નીચે નાસી જવાનો માર્ગ ખુલ્લો હતો. પણ ત્યાં આવીને જોઉં તો બે પહેરેદાર અક્કડ થઇને ઉભેલા. એટલે આ આશા પણ છોડવી પડી. ખરેખર કાંઈ એક સંસ્કૃત કવિએ સાચું જ કહ્યું છે કે: “અકર્મી જ્યાં જાય ત્યાં આફત તો તેની પાછળ ને પાછળ જ દોડવાની.” હું એક બાબુની ન્હાની ઓરડીમાં ધુસ્થો. અહીંયા બુનો—પુરાણો લાકડાનો કાટ કેટલાંય વર્ષથી બેઠો હતો. ઉંદર અને છાંદરનું રાજ્ય ત્યાં ચાલતું હતું. ત્યાં એક કંતાનનો પડોડો ખૂલતો હતો તેની પાછળ હું છૂપાઈ ગયો. અંદર રહ્યા રહ્યા પોલિસની બધી બહાદૂરી જોઈ શકાતી હતી. આ સ્થિતિમાં એક એક પણ એક એક યુગ જેટલી વસમી થઈ પડી.

આખરે સવાર પડ્યું, પક્ષીઓનો કલરવ કાને પડ્યો. કમળપત્ર ફાયલ પણ કોણ જાણે ક્યાંથી ટૂંકી ઉડી! સૂર્યના આગળ પ્રકાશમાં મેં જોયું તો આખો બગીચો લાલ પામડીરાજાઓથી ભરેલો ગયો.

હતો. કેટલાક જોરા સાજાં-ઠો હાથમાં ચામૂક લઈ આડાઅવળા ચક્રર
મારતા હતા .....અમારી ટોળીના થોડા છોકરા હાથમાં હાથકડી
પહેરી એક આંખના ઝાડ નીચે પાસે પાસે બેઠા હતા. તે બહાની
વચ્ચેવચ્ચ બેઠેલા ઉલ્લાસકરના મગજમાં તે વખતે માત્ર એકજ સવાલ
ઘોળાયા કરતો હતો કે:-આ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબને તોળ્યા હોય તો
તેમનું વજન પાકું ત્રણ મણુ ઉતરે કે સાડાત્રણ ?

ધીમે ધીમે છ વાગ્યા—સાત પણુ વાગ્યા. હું તો પેલા પડદાની
પાછળજ પડદાખીખીની જેમ બેસી રહ્યો. મને થયું કે રખેને હું બચી
જઈશ ! પણ એટલામાં તો ઇન્સ્પેક્ટરસાહેબ ખૂટને ચમચમાવતા,
ધરતીને ધૂળવતા, મારી જ ઓરડીની ખડકી ઉઘાડી અંદર આવ્યા.
મારો શ્વાસ સરખો પણ ન સંભળાય તે માટે મેં શ્વાસ લેવાનું પણ
બંધ કર્યું. પરંતુ ખરેખર પોલિસની ધ્રાણેદ્રિય કાંઈ અજાબ વસ્તુ છે.
સાહેબે સીધા મારી તરફ આવી પેલો પડદો ઉંચક્યો ! પછી તો પૂછ-
વુંજ શું ? મળી દ્રષ્ટોદ્દૃષ્ટ—અમારું તારામૈત્રક રચાયું ! એ તારામૈત્રક
કેટલું સ્તિગ્ધ, કેટલું મધુર, કેટલું પ્રેમમય હતું ! સાહેબે ખૂબ ઉત્સા-
હમાં આવી એક વીરપુરૂષની જેમ “ હુર્ર ” નો પોકાર કર્યો, અને
જોતજોતામાં ચાર કે પાંચ જણે આવી મારા હાથપગ પકડી,
ખભા ઉપર ઉચકી પેલી ટોળીમાં શામિલ કરી દીધો. એક માણસે
આવી મને હાથકડી પહેરાવવા માંડી. પણ અરે આ કાણુ ? આ તો
અમારી વદિમાતરમ ઓશીસનો જુનો નોકર ! જેણે મને “ બાણુ-
સાહેબ, બાણુસાહેબ ” કહી દિવસમાં દસવાર ચંદા પીવડાવી હતી
તે જ માણસ મને હાથકડી પહેરાવવા આવ્યો ! જરૂર, તેને શરમ
થઈ, પણ મૂડી નીચી રાખી મને હાથકડી પહેરાવી ચાલી નીકળ્યો.

આ તપાસ દરમિયાન પોલિસને કેટલાક બોંબ અને પિસ્તોલો
પણ હાથ આવી. ખીજી છપાવેલી ચીજો મેળવવા તેમણે ટોળીના

છોકરા ઉપર જીલ્લમ કરવા માંડ્યો. બારીન્દ્ર તે જીલ્લમ ગુજરતો જોઇ ન શક્યો. તેણે ઇન્સ્પેક્ટરને ફરિયાદ કરી, પણ ઇન્સ્પેક્ટરે મંદમંદ હાસ્ય કરતાં જવાબ આપ્યો:-“You must not expect too much from us-તમે અમારી પાસે વધારે પડતી આશા ન રાખી શકો.”

પછી તો ઉપેન્દ્ર અને તેમની આખી ટોળી ઉપર જેલમાં બધા બધા સંસ્કાર થયા. પોતાને અનુકૂળ પડે એવી વિગતો કઢાવવા પોલિસે શામ, દામ, દંડ, બેદની શાસ્ત્રોક્ત નીતિનો નિઃસંકાય અમલ કર્યો. અલ્હિપુરની જેલમાં એક એક કરતાં ૩૦-૩૫ રાજદારી કેદીઓ આવી હાજર થઇ ગયા. કોર્ટમાંથી છૂટ્યા પછી બાકીનો બધો વખત દફામશ્કરી, ગાનતાન અને વિનોદમાંજ પસાર થવા લાગ્યો. ઉપેન્દ્ર અને ઉદ્ધાસ જેવા આનંદી પ્રકૃતિના જીવાનોની હાજરીને લીધે જેલનો નિર્જનવાસ પણ આનંદવિનોદથી ગુંજી ઉઠ્યો. એકવાર તો જેલરે આવીને આજીજીપૂર્વક કહ્યું કે: “મહેરબાની કરી આ બધાં છોકરાને સમજાવી શાંત રાખો તો ઠીક. રાતના એક એક વાગ્યા સુધી એવા જુમખરાડા પાડે છે કે અમને પૂરી ઉંઘ પણ નથી આવતી. મારે હવે નોકરીનું એક વરસ જ બાકી છે, પછી તો હું પેન્શન લઇ છૂટો થઇ જઇશ. પણ એટલો વખત જાંપીને રહેવા દો તો મહેરબાની.” જેલર બીચારો એક તો બલો માણસ અને ચોથીપાંચમી વાર પરણેલો એટલે એની ફરિયાદ સમજી શકાય એવી હતી.

ઉપેન્દ્ર પોતે જ એક રથળે કહે છે કે: “અદાલતમાં જ્યારે અમારી વિરૂદ્ધના સાક્ષીઓ એક પછી એક આવી પોતાની જીવ્યાની આપતા અને સરકારી સિપાઇઓ આમતેમ દોડધામ કરી મૂકતા ત્યારે અમને બારે મળ પડતી, અમે જાણે કોઇ નાટક જોતા હોઇએ એમ લાગતું. કોઇ કોઇ વાર તો અમને સૌને એટલું બધું હસવું આવતું કે અદાલતનું કામકાજ પણ અટકી પડતું.”

૧૬૦૬ ના મે મહિનામાં એ આનંદસભા ત્રિઅશઠ ગઘ. વર્ષ હરમિયાન યુવક મંડળીએ જોડમાં જો આનંદ લૂંટ્યો હતો તે એક સ્વપ્નની જેમ ઉડી ગયો. આરીન્દ્ર, ઉદ્ધાસકર, ઉપેન્દ્રનાથ અને હેમચન્દ્ર વિગેરેને કાળાપાણીની સજા થઈ. ઉપેન્દ્ર તે વખતે બીમાર હોવાથી સૌની સાથે આંદામાન ન જઈ શક્યો. દોઢ મહિના પછી સુધીર અને ઉપેન્દ્ર કાળાપાણીના માર્ગે પડ્યા.

ઉપેન્દ્રની માત્ર કાળાપાણીની કથા જ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આપી છે. એ દુઃખભરી કથામાં પણ ઉપેન્દ્રની આનંદમયી પ્રકૃતિ ઝળક્યા વિના નથી રહી. આરીન્દ્ર અને ઉદ્ધાસે પણ પોતપોતાની આપવીતી લખી છે. પરંતુ ઉપેન્દ્રે પોતાની કેદી સ્થિતિમાં પણ સૌથી પર રહી જે રસપૂર્વક અવતોક્ત કર્યું છે તે આપણે બીજે ક્યાંય નથી જોઈ શકતા. આરીન્દ્રનો કાળાપાણીનો હેવાલ, જાણે કોઈ છાપાના પ્રતિનિધિનો હેવાલ હોય એવો લાગે છે; ઉદ્ધાસકર તો પોતાની બ્રાન્તિઓ અને દુઃખદર્દમાં એટલો બધો ડૂબી ગયો છે કે તેની પાસેથી આપણે વધારે પડતી આશા પ્રિસક્ત ન રાખી શકીએ; માત્ર ઉપેન્દ્ર જ એક એવો છે કે જે કાળાપાણીને પણ પોતાની હાજરીથી ગુલઝાર બનાવી શકે છે. તેની કર્મકથામાં રસ છે, લેખકની કળા છે, તે દુઃખને પણ સુંદર અને મનોહર બનાવી શકે છે.

આજે ત્રણ વર્ષ થયાં, સરસ્વતી સાથે કોઈ સંમંધ નહિ રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો છતાં, તેણે સ્વદેશમાં આવી સાહિત્યસેવામાં ઝૂકાવું છે. દેશચન્દ્ર દાસે શરૂ કરેલા “નારાયણ” માસિકમાં અને “મિત્રજી” પત્રમાં તે નિયમિત લેખો લખે છે. આ ઉપરાંત પે.તે “આત્મશક્તિ” નામનું અઠવાડિક અંગણી પત્ર ચલાવે છે અને તે સાથે “અમૃતઅક્ષરપત્રિકા” ના એક સંપાદક તરીકે પણ કામ કરે છે. આજે તેની ઉંમર પ્ર.ય: ૪૬ વર્ષની છે. તેનાં સ્ત્રીપુત્ર વિગેરે હૈયાત છે.

કાળાપણીનાં નારકીય દુઃખ વેડવા છતાં તેના આત્માનાં
આનંદઝરણુ હજી પૂર્વની જેમ જ વહાં કરે છે. બંગાળી સાહિત્યમાં
ત્રિનોદ અને કટાક્ષવાળાં લખાણો લખવામાં આજે એ સૌને ટપી વ્યવ
છે. રવીન્દ્રનાથનું પણ એ આશીર્વાદ મેળવી શક્યો છે. પોયણા
ઉપરથી પાણીનું ટીપું જેમ સરી પડે તેમ કાળાપણીનાં દુઃખદર્દ
પણ તેના આત્મા ઉપરથી સરી પડ્યાં છે. દુઃખથી તે દબાયો
નથી, ઉલટું દુઃખમાંથી તે ઘણા નવા પાઠ શીખી આવ્યો છે. દુઃખ
તેને માટે સાર્યક નીવડ્યું છે, અને તેનો એજ જીવનસંદેશ આપ-
ણને આજે સૌ કરતાં વધારે કિંમતી છે.

ઉદ્દાસકર ફત્ત

કલકત્તાનું માનવ નાટ્યગૃહ આખું ચીકાર બરાબ ગયું હતું, નવો એક પણ માણસ ઉભો રહી શકે તેમ નહોતું. નાટ્યગૃહની આજુબાજુ લાલ પાથડીવાળા પહેરેગીરો હાથમાં ડંડા લઈ આંટા મારતા હતા. એટલામાં એક ૨૦-૨૨ વર્ષનો નૌજુવાન હાંફો-હાંફો ત્યાં આવી ચડ્યો. તેના ચહેરા ઉપર ઉતાવળ અને આતુરતાનાં સ્પષ્ટ ચિહ્ન તરવરતાં હતાં. લોકોની બીડને ઠેકતો તે દરવાજા સુધી પહોંચ્યો, પણ જોવો તે અંદર પગ મૂકવા જાય છે કે તુરત જ એક પહેરેગીરે તેને રોક્યો. એક ક્ષણનો પણ વિશ્રાંત એ નૌજુવાન સહન કરી શકે તેમ નહોતું, ધારણ કે માર્ગમાં જ તેના જોષએ તે કરતાં વધારે વખત નીકળી ગયો હતો.

“મારા દેશના મહાકવિ રવીન્દ્રનાથનું આખ્યાન સાંભળવાએ અને સંપૂર્ણ હક છે. અમારી સ્થિતિ સલામમાં અમને સલામતી સિવાયની કશી ન જોઈએ,” એમ કહી તે પહેરેગીરે

પંજમાંથી આગળ વધતો હતો એટલામાં જ પીડ ઉપર એક લાકડીનો ફટકો પડ્યો. પેસો યુવક ચમક્યો. તે પોતાનો બચાવ કરવા ભય છે તેટલામાં તો ખીજ ત્રણચાર પહેરેગીરોએ આવી તેને પકડ્યો અને જખરદસ્તીથી ખેંચતાં પાસેના થાણામાં લઈ ગયા.

લોકો આંખ ફાડી આ દેખાવ જોઈ રહ્યા. માર્ગમાં સિપાઇઓએ પેસા જીવાનને નધણીઆતો સમજી ખૂબ માર્યો. થાણામાં પહોંચતાં પહેલાં તેનો આખો વાંસો લાકડીઓના પ્રહારથી સૂકી ગયો. સિપાઇઓએ થાણાના દારોગાને કહ્યું:—“સાહેબ, આ માણસે અમને મુકાપાટુ મારી અમારું અપમાન કર્યું છે.” પેસો યુવાન તો સિપાઇઓની આ જુઠાણાજી જોઈ દંગ જ થઈ ગયો. પોલિસનું જુઠાણું સાંભળી તે પોતાનાં દુઃખની ફરીઆદ કરવાનું પશુ બૂલી ગયો. એટલામાં શ્રીયુત ત્રિપીનચંદ્ર પાલ અને ડૉ. મિત્ર ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે દારોગાને મળી, બધી વાત સમજાવી પેસા જીવાનને છોડાવ્યો.

આ જીવાન તે જ બાળુ ઉદાસકર દત્ત. અગ્નિપુરના બાંચ ફક્ત વખતે પ્રથમ ફાંસીની અને પછી દેશનિકાલની સજા ભોગવી વીસ વર્ષ પોતાની માતૃભૂમિને ભેટનાર આ તે જ નૌજીવાન.

ભાઈ ઉદાસકરના જીવનમાં બહુ રંગબેરંગી પસંદા થયા હોય એમ નથી જણાતું. તે જ્યારે એક એ. કલાસમાં ભણતો હતો ત્યારે એક અંગ્રેજ અધ્યાપક તેનું સખત અપમાન ન કર્યું હોત અને તે પછી સિપાઇઓના ઉપર કબા તેવા જીલમનો ટકનો અનુભવ તેને ન થયો હોત તો ખીજ સાધારણ મનુષ્યોની જેમ આવી

તે પણ નોકરી કે ધંધાધાપો કરી પોતાનું શાંત જીવન ચુગરતો હોત. નોકરશાહીના અન્યાયો અને અત્યાચારો એક ઉછરતા જીવાનના આશાભર્યા અંતઃકરણ ઉપર કેવી ઉંડી અસર કરે છે, અને એ નાજીવાનો ઉદ્ધારનો ખીજો કાષ્ઠ માર્ગ નહીં જડવાથી કેવું બહારવટું ખેડે છે તેનો ઉદ્ધાસકર દત્ત માત્ર નમૂનો છે.

તે વખતે બંગાળમાં સ્વદેશીનું પૂર હજી તાજું જ વહી આવતું હતું. રાજદારી આગેવાનો ‘કાયદેસર હિંદુશાસન’ અને ‘સંસ્થાનવાસીઓના જેવા સ્વરાજ્ય’ ની વાતો છટાદાર શૈલીમાં કરતા હતા. બિપીનબાણુએ એવી વાતોથી ચીડાઇ એકવાર બરસલામાં કહ્યું કે—“શું તમે અરજીઓ કરવાથી અને પ્રતિનિધિઓ મોકલવાથી આ દેશનો ઉદ્ધાર કરી શકવાના હતા? લાંબી સોડ તાણી સૂનેલી અંગ્રેજ પ્રજાને શું તમે તમારી અવ્યાશાહી રોકકળથી જગાડી શકવાના હતા?”

બિપીનબાણુના આ શબ્દોએ ઉદ્ધાસકરના જીવન ઉપર આર-પાર અસર કરી. કાજાવાલા કે અરજી-અરજીથી આપણો દી વળવાનો નથી એ જ્વલંત સત્ય તેની રમેરગમાં ઉતરી ગયું. અંગ્રેજ ભવિતની ઉંઘ તૂટે અને હિંદીઓનાં સુખદુઃખ સાંભળે એવું કંઈક તો કરવું જ જોઈએ એમ તેને અંતરમાં પરિણમ્યું. પણ કરવું શું? એ પ્રશ્નનો ચોખ્ખો ઉત્તર તે ક્યાંયથી ન મેળવી શક્યો. તેનું યુવાન હૃદય મુંઝાવા લાગ્યું.

કોલેજમાં પ્રોફેસરની સાથે નહીં જનવાથી ફરી તે તેજ કોલેજનાં પગથીઆં ચડી શકે એમ નહોતું. તે મુંઝવણની વિકટોરીઆ ટેકનીકથી ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં દાખલ થયો, પણ ત્યાં તખીઅત સારી ન રહેવાથી પાછો ધેર આવ્યો.

દેશમાં આવી જોયું તો પોલિસના જુદાં દિન ઉગ્યે નવા નવા રૂપ ધારણ કરતા હતા. ખારિસાલની પ્રાંતિક પરિષદ સત્તાવાળાઓએ હજી તાજી જ વિખેરી નાંખી હતી, અંગાળના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત આગેવાનો પોલિસના હાથનો માર અને અપમાન ખાઈ શરમના માર્યા ઘેર પાછા ફર્યા હતા. અધૂરામાં પૂરું અંગજનની-અંગધાત્રીના દાળખમાં લોહ કર્જનનું અંજર ભોંકાયું હતું.

‘રાવાથી કે કરગરવાથી કંઈ વળવાનું નથી,’ બિપીનબાણના એ આવેશમય ઉદ્ગાર ઉલ્લાસના હૃદયમાં શિક્ષાલેખની જેમ કાતરાઈ ગયા હતા. તેણે અંગ્રેજ અને અંગાળી કેટલાય અંશે વાંચી નાંખ્યા. કાલોંધની “વીરપૂજા,” મંઝીનીનું “શ્રદ્ધા અને ભવિષ્ય,” અંકિમચંદ્રનું “અનુશીલન” અને રવીંદ્રબાણનાં કાવ્યોમાંથી તે માત્ર એક જ ખુનિ સાંભળી રહ્યો:—“રાવાથી જ ઉદ્ધાર ન થાય.”

બરાબર એ જ વખતે તેને ખારીંદ્ર અને ઉપેંદ્ર વિગેરે સાથીઓની પિછાણ થઈ. આ સાથીઓ પણ દેશકલ્યાણની ધગશથી ભરેલા હતા. તેમને લાગ્યું કે રાક્ષસી, વિનાશક બળ ધરાવનાર સરકારની સામે થવું હોય તો તેવું જ બળ, તેવા જ દારૂગોળા, તેવા જ મરણીઆ માણસો આપણે તૈયાર કરવા જોઈએ. ઉલ્લાસકરેનો પિતા રસાયણશાસ્ત્રનો અધ્યાપક હતો; તેની પ્રયોગશાળામાં, જોઈતી સાધનસામગ્રી પૂરતા પ્રમાણમાં મળી શકે એમ હતું. ઉલ્લાસકરે બોંબગોળા તૈયાર કરવાનું માથે લીધું. ખારીંદ્ર અને બીજા સાથીઓએ મરણીઆ માણસો અને શસ્ત્ર-અસ્ત્રની બવરથા કરવાનું ઉપાડી લીધું.

વિશ્લેષનું કામ આગળ ધપવા લાગ્યું. ઉલ્લાસકર, ઉપેંદ્ર, ખારીંદ્ર અને હેમેંદ્ર વિગેરેએ મળી અંગાળના લે. મેન્નર એન્ડ

ફેઝર, કોંગ્રેસેડ વિગેરેના જન લેવા ધણા અખતરા કરી જોયા, પણ અમલદારોના પુણ્યબળને લીધે કે વિશ્વવાદીઓની આવડત અને વ્યવસ્થાની ખામીને લીધે એક પણ પ્રયોગ સફળ થયો નહિ. આખરે તેમનું બધું કાવતરું ખુલ્લું પડી ગયું અને માણિકતદ્વારા બાગમાં સૌ એકી સાથે સરકારી સિપાઇઓના શિકાર થઇ પડ્યા.

સરકારી તપાસમાં હંમેશાં દોષિતો જ પકડાય એમ નથી બનતું, ધણા નિર્દોષો પણ સૂઝાંતી પાછળ લીલાંતી જેમ બળી જાય છે. આ વખતે પણ સાચા વિશ્વવાદીઓની સાથે બીજા દેવસાક મુલકો પણ પકડાયા. એક વિદ્યાર્થી તો બીયારો જડતી વખતે ત્યાંથી પસાર થવાના કારણે જ પકડાયો. આ સર્વ નિર્દોષોની દયા આવવાથી ઉલ્લાસકરે પોતાના સાથીઓને કહ્યું કે:—“આપણે હવે સાચેસાચી વાત અદાલતમાં જાહેર કરી દઇ આપણી સાથે જે બીજા નિર્દોષો આ બાગમાં ફસાયા છે તેમને મુક્ત કરી દેવા જોઇએ.”

ઉલ્લાસકરને તેની આ દરખાસ્તમાં કોઇનો ટેકા ન મળ્યો. ઉપેદ્રે જવાબ આપ્યો:—“સરકાર એ કંઇ ધર્મરાજ નથી કે આપણી દરેક વાત ઉપર ધ્યાન દે, અને ન્યાય જ તોળે ! એ તો જે ધાર્યું હશે તે કરશે. આપણા સાચા કે જૂઠા એકરારથી કંઇ વળવાનું નથી.”

“આપણું ધાર્યું બધું ધૂળ થયું. હવે તો આપણે કેવી જાતની તૈયારીઓ કરી રહ્યા હતા તે સારી દુનિયાની આગળ સમ રોશન કરવી જોઇએ.” ખારીદે અભિપ્રાય આપ્યો.

આમ વાતચિત થાય છે એટલામાં એક પોલિસ અમલદાર ત્યાં આવી ચડ્યો. આથી ચોક્કસ નિર્ણય ન થઇ શક્યો. પરંતુ ઉલ્લાસકરે

પકડાયા પછી અને પકડાયા પહેલાં જે વલણ લીધી હતી તે તેની સરળતા, લલમનસાષ્ટ અને ન્યાયબુદ્ધિ પ્રદટ કરે છે એ નિઃસંશય છે. તે ભલે વિશ્વવાદીઓમાં ભેળાયો હતો, બુદ્ધી લાગતા અમલદારોના લોહી પીવા જો કે તે તલસતો હતો, એટલું છતાંય નિષ્કૃતા અને કુટિલતાનું વિષ તેની રંગરંગમાં પસર્યું ન હતું. દાખલા તરીકે જ્યારે પ્રાતઃકાળમાં લગલગ ચાર વાગતાં માણિકતલા બાગમાં પોલિસનો દરોડો પડ્યો તે વખતે ખારીંદ્ર વિગેરે બધા નૌબુવાનો ઉદ્વેગ હતા, એકમાત્ર ઉલ્લાસકર જ જાગતો હતો; પોલિસના માણસો જડતી લેવા આવે છે એમ પણ તે જાણતો હતો. છતાં તેણે ત્યાંથી નાસવાનો કે પોતાના સાથીઓથી દૂર પડી પોતાનો જન જયાવવાનો વિચાર સરખો પણ ન કર્યો. આ વાતની ગિતમંડળને ખબર પડેલી ત્યારે તેમણે ઉલ્લાસકરને કપકો પણ આપેલો. ઉલ્લાસકરે નાસી જવું જોઈતું હતું, પોતાના સાથીઓને જગાડવા જોઈતા હતા કે પોલિસને આવતી જોઈ તેની સામે પિસ્તોલના ખાર કરવા જોઈતા હતા એ બધી વાતને આપણે હાલ છોડી દઇએ. છતાં આપણે એટલું તો જરૂર જોઈ શકીએ છીએ કે ઉલ્લાસકરની પ્રકૃતિ બંધોરની પ્રકૃતિ ન હતી, ઉલ્લાસકરનું જીવન કોઇ ખૂનીનું જીવન ન હતું, અણધાર્યા સંજોગો વચ્ચે જ તે અંગ્રેજ અમલદારોનાં લોહીનો તરસો થયો હતો.

અતિશય સરળતાની સાથે તેનો વિચારવાયુ તેના જીવનને ખૂબ તરંગોને ઝોલે ચડાવે છે. ઉલ્લાસકરના જીવનની આ વિશિષ્ટતા તે વખતના વિશ્વવાદીઓથી સાવ નિરાળી પડી જાય છે. જેલમાં ગયા પછી વિચિત્ર અને વિલક્ષણ પ્રકારના દેખાવો તેની નજર આગળ તરે છે. જાણે તે કોઇ જૂદીજ દુનિયામાં આવ્યો હોય એમ તેને ક્ષણ-એકણ 'ભાસ' થાય છે. કોઇવાર તેના માતપિતા અને સગાંસબંધી આવી દર્શન દે છે, તો કોઇવાર કોઇ દિરસ્તાના વેપમાં

આવી સરકારી નોકરો તેને કવિષ્વવાણી કહી જાય છે; દાઇ વાર તેને આપઘાત કરવાની આકાશવાણી સંભળાય છે, તો દાઇવાર દાઈ રૂપવતી બાળા તેનું પાણિગ્રહણ કરવાની તત્પરતા બતાવી અદ્ભુત થઇ જતી દેખાય છે. અરે ! દાઇ દાઇ વાર તો તેને પોતાનું બેભુનું શુભ થઇ ગયેલું લાસે છે ! આવી આવી બ્રાન્તિઓનાં કારણો સમજાવવા તે પ્રયત્ન કરે છે; પણ તેનું એ તત્ત્વજ્ઞાન એક દમ આપણે ગળે નથી ઉતરતું. અક્ષિપુરની જેલમાં તેમજ આંદામાનમાં તેને માથે જે દુઃખો પડે છે તેથી તો દુઃખનું ઝાડ ઉગવું જ બાકી રહે છે. આંદામાનમાં એકત્રાર તેણે ખરેખર ગળે ફાંસો ખાઇ જીવનનો અંત આણવાની બધી તૈયારીઓ કરી વાળેલી, પણ બાવિના લેખ એમ થોડાજ મિથ્યા થાય ? અચાનક દાઈ માણસના પગલાંનો અવાજ તેને સંભળાય છે અને ગળામાં નાંખેલો ફાંસો કાઢી નાંખે છે. એકાંતવાસનાં અસહ્ય દુઃખથી, અમલદારોના અમાનુષી અત્યાચારથી અને એકસરખી સપ્ત મજુરીથી તેનાં દેહ અને મન દુર્બળ બની જાય છે. એક વખત, ફાંસીની સગ્ન સાંભળી ખડખડાટ હસી પડનાર, મૃત્યુની ય મશ્કરી કરનાર ઉલ્લાસકર વિચારવાયુનો ભોગ થઈ પડે છે.

આંદામાનમાં તેની સ્થિતિ સહિસલામત નહીં લાગવાથી દાઈ એક ભક્ષા અમલદારની દયાથી તે મદ્રાસની ગાંડાની હસ્પિતાલમાં આવે છે. શરૂઆતમાં અહીંઆ તેને પૂરું ખાવાનું પણ નથીમળતું. એકવાર જૂખના દુઃખથી કંટાળી, દાઈ એક અંગ્રેજ રોગીને માટે ખાવાનું લઇ જનાર નોકર ઉપર તરાપ મારી તેની પાસેનો ખોરાક પડાવી લેવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે, અને ઉલ્લાસકરને પેલા નોકરના પગના જોડા ખાવા પડે છે. તે પછી એક વૉર્ડર આવી કંઇપણ વાંક વિના ઉલ્લાસકરને કોટડીમાં પછાડી, મ્હોડે રૂઓ રૂધ આકાશવણી, ત્યાં ફાંસે ત્યાં ખૂબ મુકાપાડુ મારે છે. આવી નારકીય ક્રિયામાં માણસ

પોતાનું માણસપણું ગુમાવી આખરે પશુ જ બને, સ્નેહ અને દયાના છાંટા વિનાનું આવું નિષ્કુર વાતાવરણ ગમે તેવા ખાનદાન નૌજીવાનને વાધવર્થી ય વધુ હિંસક બનાવી દે તેમાં શી નવાધ ? સદ્લાઝ્યે ઉદ્ધાસકર પૂરેપૂરો પશુ ન થયો, તે માત્ર મગજની સમતોલતા ગુમાવી બેઠો.

પણ એ રિચતિ વધારે વાર ન ટકી. તે ફરીથી જાજમે વણવાના અને ચટાઇઓ ગુંથવાના કામમાં વળગી ગયો. તેને એક મદ્રાસી દોસ્ત પણ મળી ગયો, તેથી તેના દહાડા કંઈક સુખમાં જવા લાગ્યા. એટલામાં સુપરીન્ટેન્ડેન્ટની બદલી થઇ અને એકનું સ્થાન ખીજાએ લીધું. આ નવા અમલદારથી ઉદ્ધાસકરની કિંચિત્ છૂટ-છાટ સહન ન થઇ શકી. ઉદ્ધાસકરને જોતાં જ તે તાડુકી ઉઠ્યો:—
“ Ah ! you monkey ! ” (“ અય ! યુ બંદર ! ”)

ઉદ્ધાસકર વિનય કે વિવેકની ખાતર પણ એ ગાળ સહન કરી શકે એમ નહોતું, કારણ કે તે અત્યાચારો વેડી વેડીને રીઢા બની ગયો હતો. તેણે સામે સીધો જવાબ ફેંક્યો:—“ What do you mean ? You seem to be no better than what I am. ” (“ તું કહેવા માગો છો ? તમે મારા કરતાં કાંઇ વધારે સારા નથી દેખાતા. ”)

ઉદ્ધાસકરને આ વખતે ધરનાં કપડાં પહેરવાનાં મળતાં હતાં, તે કપડાં છીનવી લઇ તેને બદલે જેલનાં ફાટયાંતૂટયાં, ગંધાતાં કપડાં પહેરવાનો હુકમ થયો.

ઉદ્ધાસકર પોતે કહે છે કે:—“આ વખતે મને એટલો બધો ક્રોધ ચડી ગયો કે મારાં બધાં કપડાં ઉતારી આપી, સાહેબની સામે જ હિંગમ્બર બની ઉભા રહેવાનું મન થઈ ગયું ! અહીં થડી

બેઘડી નાગા ઉભા રહેવામાં મને કંઈ જ લગ્ન નહોતી. આખો દિવસ નાગું રહેવું પડે તોપણ કંઈ સંક્રાંતિ ન થાય, કારણકે આ ઇસ્પતાલમાં બધા ગાંડા માણસો જ ભર્યા હતા. કોઈ કોઈને કંઈ કહી શકે એમ જ ક્યાં હતું ?” આખરે ઉદ્ધાસકરને વોર્ડરોએ સમજાવ્યો. અને સાહેબને થોડો વખત રાજી રાખવા જેલનાં કપડાં પહેરવાનું તેની પાસે કબૂલ કરાગ્યું. તુમાખી અમલદારો એમ માને છે કે કઠોરતા અને નિષ્ઠુરતા જેમ વધારે શુભરીએ તેમ ફેદીઓ વધારે સીધા ચાલે. ઉદ્ધાસકર પોતે જ તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે : “આવા આવા અન્યાયોથી મારું મનોબળ ઘટવાને બદલે ઉલટું વધતું જતું હતું, અને મારામાં સામે થવાની નવી શક્તિ આવતી હતી.”

ઉદ્ધાસકરનું આખું જેલજીવન દુઃખો અને બ્રાન્તિઓથી ભરપૂર છે. તે બાર વર્ષના કારાવાસ ભોગવી હાલમાં છૂટા થયો છે, તેની અત્યારની શારીરિક કે માનસિક સ્થિતિ વધારે સારી હશે એટલીજ આપણે આશા રાખીએ. પરંતુ અત્યારનું જે સરકારી તંત્ર આવા કોઈ માર્ગબુદ્ધિ નૌજીવાનને માણસમાંથી પથુ બનાવી મૂકતું હોય, જે તંત્ર ઉછરતા-આશાભર્યા જીવાનોને બળવાખોર બનાવવામાં આડકતરી રીતે મદદ કરતું હોય તે તંત્ર અને તેના તંત્રીઓ માલેકના દરબારમાં પોતાનો શી રીતે બચાવ કરશે ?

ભાઈ પરમાનંદ

“ લાહોર સ્ટેશને પહોંચતાં જ, સફેદ પોશાકમાં સજ્જ થયેલો એક દેવસ્વરૂપ પુરૂષ મારા ખાતામાં દાખલ થયો અને મારી પાસે બેસી પોતાની સ્વાભાવિક કામળ વાણીમાં આંદામાન વિષે પોતાનો સ્વાનુભવ કહેવા લાગ્યો. તે ત્યાં પાંચ વર્ષ રહી આવ્યો હતો, કારણ કે એક રાજદ્વારી કેદી તરીકે તેને હિંદી સરકારે ટાળાપણાની સજા કરી હતી. સજા થઈ તે પહેલાં તે લાહોરની યુનિવર્સિટીમાં ઇતિહાસનો અધ્યાપક હતો. સરકારની દયાથી તે હાલમાં જ છૂટો થઈ પોતાને વતન આવ્યો હતો. તેણે આંદામાનનો જે હેવાલ મને કહ્યો તેમાં ક્રોધ કે આવેશનો અંશ સરખો પણ ન હતો. મને તેના વચ્ચેના સંપૂર્ણ વિશ્વાસ બેઠો. તેણે ત્યાંના હવાપાણી અને કુરાચાર વિષે વિગતવાર વર્ણન આપ્યું, પણ તે ત્યાંના ખોરાક કે પોતાના અંગત દુઃખ વિષે કંઈ ન બોલ્યો. તેને મન તે સાવ નજીવી વાત હતી. આંદામાન આ પૃથ્વીપરનું નરકસ્થાન છે એ એક જ વા.

તે મને ઠસાવવા માગતો હતો. ” ભાઈ પરમાનંદને જોતાં કર્નલ વેન્જુડના દિવમાં જે છાપ પડેલી તે તેણે આ રીતે ‘ડેલી હેરલ્ડ’માં વ્યક્ત કરી છે.

પંજાબની ઓડરાયરશાહીએ, પંજાબમાં ભય અને ત્રાસનું રાજ્ય ફેલાવવા જે આસુરી નીતિનું અવગ્રંથન લીધું હતું તે હિંદુ-સ્થાનના રાજદારી ઇતિહાસનું એક ટાંગામાં કાળું પ્રકરણ છે અને તેમાં જ ભાઈ પરમાનંદ જેવા પવિત્ર અને સાધુચરિત્ પુરૂષ ઉપરનો નિષ્કારણ જીવન એ અંગ્રેજ સલ્તનતનું એક મ્હોટામાં મ્હોટું કાગળ છે. અંગ્રેજ નોકરશાહીની આંખ ઉઘાડવા મથનાર શુદ્ધ દિલના ટીકાકારોને પકડી અંધારી ઓરડીમાં દેખાવવામાં આવે એ તો કંઈક સમજી શકાય, હિંદુસ્થાનની રાજદારી ચળવળમાં યથાશક્તિ ભાગ લેનારાઓને સરકાર લખાંતોએલતાં બંધ કરે એ પણ સમજી શકાય, પરંતુ ભાઈ પરમાનંદ જેવા એક અબ્યાસીવૃત્તિના, એકાંતપ્રિય અને ધર્મપ્રચારક પણ પંજાબ સરકારની આંખમાં કેમ નહીં સમાયા હોય એ નથી સમજાતું. ઇતિહાસ ન્હાનામ્હોટા ધણા અન્યાયોને બૂલી જાય, દુદાય ક્ષમા પણ આપશે, પરંતુ ભાઈ પરમાનંદ જેવા સાવ નિર્દોષ અને સરળ માણસની વેદના તો ઇતિહાસના કલેવરમાં પાકા ગુમડાની જેમ રહી જવાની, તે એકદમ નહીં રૂઝાય.

“ ભાઈ પરમાનંદને સરકારે શા માટે પકડ્યા હતા ? ” એમ જો કોઈ પૂછે તો તેનો દુકા અને ટચ એટલો જ જવાબ મળે કે ભાઈ પરમાનંદની સાધુના અને ચારિત્ર્ય એ જ તેમનો અપરાધ. અંગ્રેજ રાજઅમલમાં કેઈ સારો માણસ સુખથી ન રહી શકે એજ ભાઈ પરમાનંદના કારંવાસનો રપટ સંકેત.

ભાઈ પરમાનંદનું જીવન સાધુતા, સરળતા અને ભક્તમનસાધનો એક નમૂનો છે. નથી તે ગર્ભશ્રીમંત કે છૂપી રીતે પણ વિદ્યા કે વફતા તેમનામાં દાખલ થઈ જાય, નથી તે એટલી જહોળી

લાગવગવાળા કે તેમને પોતાની ખાતર અથવા ખીજની ખાતર રહેજ પણ ઉધાંચતાં કરવાં પડે. તેમનો જન્મ એક ગરીબ કુટુંબમાં થયો હતો, જ્યાં એક માત્ર માતા સિવાય ખીજ કોઈનો આધાર ન હતો. પણ ૧૪ મા વર્ષમાં પ્રવેશ કરતાં એ શિરછત્ર પણ દૈવે ઝડપી લીધું, અને ભાઈ પરમાનંદે એકલવાયા અને આશિયાળા થઈ ગયા. એક તો તાવના સખત હુમલાથી તેમનું શરીર અને મન દુર્ગંધ થઈ ગયાં હતાં, તેટલામાં માતૃવિયોગનો આ કારમો ધા આવી પડ્યો. અમ્મરામાં પૂરું જે થોડીઘણી બચત હતી તે પણ માતાની પાછળ ક્રિયાકર્મ કરવામાં ખરચાઈ ગઈ. પરમાત્માની દયાથી, ખરાબર એ જ વખતે આર્યસમાજે એમની બાંહ પકડી. નિશાળના અભ્યાસની સાથે સાથે તેમણે આર્યસમાજના સિદ્ધાંતો અને આદર્શોનો પણ અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. ધીમે ધીમે એ અભ્યાસ અને વાંચનની તેમના પાક દિલ ઉપર એટલી બધી અસર થઈ કે આર્યસમાજના પ્રચાર અર્થે પોતાનું આખું જીવન સમર્પવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. નિશાળનો અભ્યાસ છોડી દઈ, જે શાળામાં આર્યસમાજના ઉપદેશકો તૈયાર કરવા માટે વેદ અને અષ્ટાધ્યાયીનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું તે શાળામાં તેઓ દાખલ થયા, પણ કમનસીબે એ શાળા વધુ વખત ન ચાલી. આથી તે ફરી નિશાળના અભ્યાસમાં જોડાયા અને ખૂબ મહેનત લઈ પ્રવેશિકા પરીક્ષા પસાર કરી. તે પછી તેમનો વિચાર મેડીકલ કૉલેજમાં અભ્યાસ કરી આર્યસમાજના એક મીશનરી તરીકે જીવનભર કામ કરવાનો થયો. પણ આર્યસમાજના કાર્યવાહકોમાં તે વખતે તડ પડી જવાથી અને દયાનંદ એંગ્લો વેદિક કૉલેજ જેખમમાં આવી પડે એમ લાગવાથી લાક્ષા હંસરાજને કૉલેજ અને સ્કુલને નિર્વિદને બચાવી લેવામાં તેમણે સહાય કરી. આને લીધે તેઓ કૉલેજનો અભ્યાસ નિશ્ચિન્તપણે ન કરી શક્યા, છતાં પરીક્ષા અગાઉના થોડાઘણા દિવસોમાં બની શકે તેટલી મહેનત લઈ એક પછી એક પરીક્ષા પસાર કરતા ગયા અને

છેવટે ૧૯૦૨ માં પંજાબ યુનિવર્સિટીની એમ. એ. ની ઉપાધિ મેળવી. ધર્મસેવા અથવા સમાજસેવાનું કાર્ય કરતા રહેવું અને સાથે સાથે અભ્યાસ પણ ચાલુ રાખવો, એ લાઘ પરમાનંદના વિદ્યાર્થી-જીવનનો બોધપાઠ છે.

વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જેમણે લોકસેવાની એક પણ તક ન જવા દીધી હોય તે નોકરી દરમિયાન મળતી અવકાશની રળઓમાં પગલાળીને શી રીતે ખેસી શકે ? લાહોરમાં લગલગ ત્રણ વર્ષ સુધી તેઓ કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે રહ્યા, પણ એટલા ટુંક સમયમાં, પંજાબનું એક પણ એવું શહેર ખાડી ન રહ્યું કે જ્યાં લાઘ પરમાનંદે આર્યસમાજનું પ્રચારકાર્ય નહીં કર્યું હોય. જ્યાં જ્યાં આર્યસમાજમાં મંદિરા જેવું દેખાય, જ્યાં જ્યાં આર્યસમાજ કાંઈકે લોકોપયોગી કામ કરી શકે એવું લાગે ત્યાં ત્યાં સેવાનો એ જગતો જોઈને એકદમ પહોંચી જતો, અને પોતાના ઉત્સાહથી અને તપો-બળથી નવી પ્રેરણા પ્રકટાવતો. એટલામાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા પ્રવાસી આર્યલાઘઓએ લાલા હંસરાજ ઉપર પત્ર લખી એક સારા ઉપદેશક મોકલવાની માગણી કરી. લાલાજીએ લાઘ પરમાનંદને પસંદ કર્યા અને તેમને દક્ષિણ આફ્રિકા મોકલ્યા. ત્યાં તેમણે મોખ્યાસા, નૈરોબી, ટ્રાંસવાલ અને કેપટાઉનીનાં પ્રસિદ્ધ સ્થાનોમાં મહિનાઓ સુધી ફરી ભાષણો આપ્યાં, સમાજના સિદ્ધાંતો સમજાવ્યા અને તે સાથે દયાનંદ એન્ડો વેદિક કોલેજ માટે નાણાં એકઠાં કર્યાં. ડરબનમાં એક મહિનો તેઓ મહાત્મા ગાંધીજી પાસે રહ્યા અને મહાત્માજીએ લાઘ પરમાનંદના કાર્ય વિષે સંતોષ બતાવ્યો. એટલું જ નહીં, પણ જ્યારે તેમણે ઈંગ્લાંડ જવાની ઇચ્છા બતાવી ત્યારે પોતે પોતાના મિત્રો ઉપર લલામણુપત્રો પણ લખી આપ્યા.

મહાત્માજીએ જે બે ત્રણ લલામણુપત્રો લખી આપ્યા હતા તેમાં એક શ્રીયુત સ્વામીજી કૃષ્ણ વર્મા ઉપર પણ હતો. શ્રીયુત

વર્મા ઇંગ્લાંડમાં “ ઇન્ડિયા હાઉસ ” ખોલી, હિંદી વિદ્યાર્થીઓમાં અંગ્રેજ રાજ્ય સામે રીતસર અસંતોષ ફેલાવી રહ્યા હતા. ભાઈ પરમાનંદ ‘ ઇન્ડિયા હાઉસ ’માં રહ્યા તો ખરા, પણ શ્રીયુત સર્મા અને લાલા હરદયાળની યોજના અને અસરથી સાવ નિર્લેપ રહ્યા. ત્યાં તેમણે બ્રિટિશ યુનિયનની પ્રસિદ્ધ લાયબ્રેરીનો લાભ લેઈ હિંદુસ્થાનનો યથાર્થ ઇતિહાસ નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિએ લખવો શરૂ કર્યો. ભાઈ પરમાનંદ કહે છે કે અત્યારે શાળાપાઠશાળાઓમાં હિંદનો જે ઇતિહાસ શીખવવામાં આવે છે તે માત્ર અંગ્રેજના વિજયનો જ ઇતિહાસ છે. તેમાં હિંદુસ્થાનની પ્રજા એક તુચ્છ પ્રજા છે અને અંગ્રેજ શાસનકર્તાઓ દેવના દીકરા છે એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. ભાઈ પરમાનંદે સવારથી સાંજ સુધી લાયબ્રેરીમાં ખેંચી લગભગ દોઢ વર્ષ અનેક ગ્રંથોનું અધ્યયન કરી એક ઢાંચો ખરડો તૈયાર કર્યો, અને તે પરથી વિગતવાર ઇતિહાસ અવકાશે લખવાનો વિચાર રાખ્યો. ઇતિહાસની જે સામગ્રી પોતે એકઠી કરી હતી તેને આધારે “ હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યનો અભ્યુદય ” એ નામે એક નિબંધ તૈયાર કરી, લંડન યુનિવર્સિટીની એમ. એ. ડીગ્રી લેવાના લોભથી તે યુનિવર્સિટી ઉપર મોકલી આપ્યો. પણ પરીક્ષકોને પોતાનું એંગ્લોઈન્ડિયનપણું આડે આવવાથી તેમણે તે પસંદ ન કર્યો.

એ રીતે એક તરફ ન્યારે ભાઈ પરમાનંદે લંડનમાં રહ્યા રહ્યા પોતાની સાહિત્ય અને ઇતિહાસસંશોધનની પ્રવૃત્તિમાં મશગૂલ હતા ત્યારે બીજી તરફ ભારતવર્ષમાં, ખાસ કરીને બંગાળ અને પંજાબમાં, યુગસંમિતિઓ તથા વિશ્લવવાદની હિલચાલ ધીમે પણ મક્કમ પગલે આગળ વધી રહી હતી. ભાઈ પરમાનંદને ઇન્ડિયા ઓફીસના ફેટલાક માણસોએ કહ્યું કે-“ આ પરિસ્થિતિમાં તમારે શ્રીયુત સ્મામજી કૃષ્ણ વર્મા અને લાલા

હરદયાળ જેવા માણસોનો સંગ ન રાખવો જોઈએ, ” પણ ભાઈ પરમાનંદને જળમાં રહેલા છતાં કમળની જેમ અલિપ્ત કેમ રહી શકાય તે કળા હસ્તગત હતી. માત્ર લયની ખાતર અથવા કાંઈને સંતોષ આપવાની ખાતર કાંઈનો સંગ મૂકી દેવો તેને તે કાયરતા માનતા. તેઓ ચોખ્ખા શબ્દોમાં કહે છે કે “ રાજદારી હિલચાલમાં ઝંપલાવવાનો મને કાંઈ જાતનો અધિકાર નહોતો, કારણ કે મેં તો મારું સારૂ જીવન આર્યસમાજને અર્પણ કરી દીધું હતું. રાજદારી ક્ષેત્રમાં પડું તો આર્યસમાજને મારે હું તદ્દન નિરૂપયોગી થઈ જઈ એ ચોક્કસ હતું. ” જેનું દિલ દઢ છે તે તો ગમે તેવા લોભાવનારા સંજોગોમાંથી પણ અણિશુદ્ધ ખઠાર નીકળી આવે છે. પણ ભાઈ પરમાનંદ હિંદની નોકરશાહીને પૂરી રીતે પિછાણુતા નહોતા. સરકારની નજરે ચડેલા કાંઈ માણસની સાથે વાત કરવી એ પણ હિંદુસ્થાનમાં એક ભારેમાં ભારે ગુન્હો ગણાય છે એ તેઓ ઈલાંડના સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં બેઠા બેઠા શી રીતે જાણી શકે ? જો કે ભાઈ પરમાનંદે લંડનમાં લાલા હરદયાળને સમજાવી પોતાના પક્ષમાં બેળવવાનો અખતરો કરી જોયો અને હરદયાળ થોડે ઘણે અંશે પીગળ્યો પણ ખરો, પરંતુ ભાઈ પરમાનંદના કહેવા પ્રમાણે હરદયાળની પ્રકૃતિ જ કાંઈ એવી વિલક્ષણ છે કે તે એક વીલે રહી શકતોજ નથી. કાંતો આપાર, કાંતો પેલેપાર, એજ હરદયાળના જીવનનો મુદ્રાલેખ છે.

ઈલાંડથી પાછા ફરી ભાઈ પરમાનંદ કોલેજમાં પોતાને કામે વળગી ગયા. તેઓ આયુર્વેદિક વિભાગને યુનિવર્સિટીથી છેક સ્વતંત્ર બનાવી માતૃભાષા-હિંદી-દારા શિક્ષણ આપવા માગતા હતા. એ કામને પહોંચી વળવા નાણાંની જરૂર હતી. તેથી તેઓ ૧૯૦૮ માં ખર્ચો ગયા અને ત્યાંથી લગભગ આઠ-નવ હજાર રૂપિયા લઈ આવ્યા. ખર્ચાથી પાછા લાહોર આવ્યા અને ત્યાં તેમણે જેથું તો

તેમના ઘરમાં ચોરી થઇ હતી અને એ ચોરીમાં તેમણે દોઢ વર્ષ સુધી ઇંગ્લાંડમાં રહી ભૂખતરસ વેડીને હિંદના ઇતિહાસની જે સામગ્રી એકઠી કરી હતી તે પણ ઉપડી ગઇ હતી. ભાઇ પરમાનંદ કહે છે કે “આ કાગળીઆ ચોરાઇ જવાથી મને એટલો બધો આઘાત થયો કે તેની આગળ મારા કારાવાસ અને ખીજ અપમાનોને હું તુચ્છ લેખું છું.”

ઇ. સ. ૧૯૦૬ ની ઉન્હાળાની રમ્યો ભાઇ પરમાનંદે દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં ગાળી. અને ત્યાં બેંગલોર, મદ્રાસ, શીલમ, મચ્છલીપટ્ટમ, રાજમન્દરી, હૈદરાબાદ વિગેરે શહેરોમાં ફરી આર્ય-મુમાજ વિષે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. તેઓ પ્રવાસમાં જતાં પહેલાં પોતાનું રહેવાનું મકાન ખાલી કરતા ગયા હતા. આ મકાન પાછળથી સરદાર અજીતસિંહ અને કિશનસિંહે ભાડે રાખી લીધું, પણ સરકાર થોડા જ વખતમાં અજીતસિંહને પકડશે એમ લાગવાથી તે કરાંચીને રસ્તે ધરાન તરફ નાસી ગયો. સરદાર કીશનસિંહ પણ તે મકાન ખાલી કરી જવા માગતા હતા, આથી ભાઇ પરમાનંદ એજ મકાન બાહોર આવ્યા પછી પોતાને માટે ભાડે લેઇ લીધું. પોલિસ તો વહેલોમ્હોડો પરમાનંદનો ભોગ લેવા જ માગતી હતી, તેને આથી સરસ લાગ દાવ્યો. પોલિસે ધરના માલિક પાસે એવી મતલબનો એકરાર લખાવી લીધો કે મકાન હજી સરદાર અજીતસિંહના કબજામાં છે. અને, સરદાર અજીતસિંહના મકાનની ઝડતી લેવાને તો પોલિસ મુખત્યાર જ હતી. એટલે ભાઇ પરમાનંદ એક દિવસ કોલેજમાં હતા તે દરમિયાન પોલિસે તેમના ઘરપર દરોડો પડ્યો અને કાગળીઆ ચુંચવા માંડ્યા. ભાઇ પરમાનંદને લાંડનમાં પોતાના મિત્રોના જે પત્રો મળ્યા હતા તે બધા પોલિસે હાથ કર્યા. પણ ત્યાંસુધી તો બંધું બરાબર હતું. પરંતુ પોલિસે જ્યારે ભાઇ પરમાનંદના ટેબલના ખાનામાંથી સરદાર અજીતસિંહના સિરનામાના પત્રો ખૂદાર કાઢ્યા

ત્યારે તો પરમાનંદ ચક્રિત જ થઇ ગયા. હિંદની પોલિસ કેવી જનદુગર છે, તેનો ભાઇ પરમાનંદને આ પહેલો જ અનુભવ થયો. મહમદની ટોપી અહમદને માથે શી રીતે અંબણેસતી કરવી એ જુગતી હિંદુસ્થાનની પોલિસ જેવી જાણે છે તેવી દુનિયાની બીજી કોઇ પોલિસ ભાગ્યે જ જાણતી હશે. ભાઈ પરમાનંદે પ્રથમ તો એમ ધારેલું કે જ્યારે મને પૂછવામાં આવશે ત્યારે દરેક બાબત વિષે અંતોષકારક ખુલાસો કરી મારી નિર્દોષતા પૂરવાર કરીશ, પણ જનદુગરના હાથમાંથી અવનવી ચીજો નીકળતી જોઇ તેઓ હેતુભાષ ગયા, અને દરેક બાબત વિષે અચાવ કરવાનોજ વિચાર માંડી વાળ્યો. “હિંદના ઇતિહાસ” વિષેના ઇંગ્લેન્ડના ચોરાઇ ગયા પછી ભાઇ પરમાનંદે પોતાની સ્મરણશક્તિના આધારે જે કંઈ થોડુંક જાણી રાખ્યું હતું તે પણ આ વખતે પોલિસ ઉપાડી ગઇ. ઝડપી પછી એક મહિના સુધી ભાઇ પરમાનંદ પોતાને ઘેર ગામડામાં જઈ રહ્યા. તે પછી એક દિવસ તેઓ લાહોરના સ્ટેશને ટ્રેનમાંથી ઉતરતા હતા તેજ વખતે કોટવાળ સાહેબે તેમને પરહેજ કર્યા, અને તેમનીપર ફોજદારી કાયદાની ૧૧૦ મી કલમ પ્રમાણે કામ ચલાવવામાં આવ્યું. એક ખાસ માજિસ્ટ્રેટ પાસે બરાબર ત્રણ મહિના કામ ચાલ્યું. આર્યસમાજના ધર્મપ્રચાર માટે ભાઈ પરમાનંદે હિંદુસ્થાનના જૂદા જૂદા પ્રાંતોમાં જે પ્રવાસ કર્યો હતો તેનો ઉદ્દેશ સરકાર સામે રાજદ્રોહ ફેલાવવા સિવાય બીજો કંઈ જ નહોતો. એમ સરકારી વકીલે અદાલતને ઠસાવવા પ્રયત્ન કર્યો. આખરે ત્રણ વર્ષ માટે સારી ચાલચલગતના જામીન આપવા અથવા તો ત્રણ વર્ષની સખત સજા ભોગવવાનો ઠરાવ અદાલતે જાહેર કર્યો. ભાઇ પરમાનંદ જામીન આપી સજા થવા માગતા નહોતા, કારણ કે તેમના દિલમાં ઠસી ગયું હતું કે હિંદુસ્થાનમાં કોઇપણ સ્વતંત્ર અને સ્પષ્ટવક્તા માણસ સુખથી હરીફરી કે રહી ન શકે. છતાં તેમના મિત્રોનો અને માજિસ્ટ્રેટનો ખૂબ આમહ થવાથી તેમણે પોતાનો

વિચાર ઢીલો કર્યો. ભાઈ પરમાનંદ કહે છે કે: “ જો આ વખતે જમીન આપી હું છૂટો ન થયો હોત તો એક વર્ષ પછી મારે માથે કદાચ બીજી આફત ન આવત.” અને ત્રણેક વર્ષ વીતતાં બીજી વાર તેમની સામે જે કામ ચલાવવામાં આવ્યું તે જોતાં ભાઈ પરમાનંદનું એ કથન યથાર્થ છે. કારણ કે આ બીજીવાર પણ ભાઈ પરમાનંદની વિરૂદ્ધ પ્રથમના જ પૂરાવા રજુ કરવામાં આવ્યા હતા અને એ પૂરાવા પરથી જ ભાઈ પરમાનંદને દેશનિકાલની સજા કરવામાં આવી હતી. પરમાનંદના વકીલે કહેલું પણ ખરું કે “ આ ફાઈલો અને કાગળીઆ એકવાર એજ આસામીની વિરૂદ્ધમાં પૂરાવા તરીકે પડી ગયેલા હોવાથી બીજીવાર તેનો ઉપયોગ ન થઈ શકે.” છતાં પંજાબની સરકાર દમનનીતિના ઘોડા એવા પૂર જોસથી દોડાવી રહી હતી કે તેમને એ બચાવ સાંભળવાની કે વિચારવાની નવરાશ ન હતી. ભાઈ પરમાનંદનું શુદ્ધ ચારિત્ર્ય અને તપશ્ચર્યા પંજાબની નોકરશાહીને કાંટાની જેમ ખૂંચતું. તે કાંટો જડમૂળમાંથી ઉખેડવો એ તેનું સાધ્ય હતું. એ સાધ્ય સિદ્ધ કરવા ગમે તે સાધનનો ઉપયોગ કરવો એમાં પંજાબની નોકરશાહીને ન્યાય કે અન્યાય, ધર્મ કે અધર્મનો વિચાર કરવાની જરૂર ન લાગી. જો એમ ન હોય તો પંજાબમાંથી ભાઈ પરમાનંદને દેશનિકાલ કરવાની સાથે તેની માલમિલકત જપ્ત કરી તેમનાં ઔરંગઝોકરાંને બૂખે ટળવળાવવામાં સરકારનો કયો પવિત્ર હેતુ હશે? ભાઈ પરમાનંદ જ્યારે આંદામાનની જેલમાં હતા ત્યારે માઈકલ ઓડવાયરને “ તું હજી એ જીવે છે? તેનું તો ત્યાં...થઈ જવું જોઈએ,” એમ આંદામાનના ચીફ કમિશનર મિ. ડગલાસને પૂછવાની શી જરૂર હતી? પણ આપણે અત્યારે એ વાત છોડી દઈશું.

પહેલીવાર જમીન આપી છૂટા થયા પછી અને બીજી વાર કાળાપાણીની સજા માટે પકડાયા તે પહેલાં ભાઈ પરમાનંદ અમે-

રિકા અને સ્થિતિશ ગાયના વિગેરે સ્થળોમાં ફરી આવ્યા. આ વેળા અમેરિકા જવામાં તેમનો ઉદ્દેશ અંગ્રેજ દવાની માફક દેરી દવાઓ આ દેશમાં જ તૈયાર કરવાને લગતો વિધિ શીખવાનો હતો. મુસાફરી દરમ્યાન “પોર્ટીડીન્સ” નામના બંદરે તેમને લાલા હરદયાળનો ભેટો થઈ ગયો. પરમાનંદે જોયું તો એકવાર વિદ્રોહી ગણાતો હરદયાળ તે વખતે પરમ તપસ્વી જેવું જીવન ગુજારવાની સાધનામાં ચકચૂર બની ગયો હતો. ખુદલી જમીન ઉપર સૂઈ રહેવું, ફળપ્રુલનો આહાર કરવો અને આખો દિવસ ધ્યાન ને વાંચન-મનનમાં ગાળવો એ તેનો નિત્યનો વિધિ હતો. લાલા હરદયાળ આ પ્રકારની તપશ્ચર્યા કરી જીવદેવની જેમ એક નવો જ પંથ પ્રવર્તાવવાની તૈયારી કરતા હતા. પરમાનંદે નવા મત કે પંથની માથાકૂટમાં પડવાને બદલે વેદાન્ત કે સાંખ્યમતનો પ્રચાર કરવાનો અને પોતાના ત્યાગ અને બલિદાનથી આર્થજ્ઞાતિનું ગૌરવ વધારવાનો ઉપદેશ આપ્યો. લાલા એ વાત બરાબર સમજી ગયા, અને એ રીતે પોતાના જીવનનો ઉપયોગ કરવાનો મનસૂબો કર્યો. પણ થોડા દિવસ ગયા ન ગયા એટલામાં તો એમના વિચાર ફરી ગયા, અને હિંદુ-સ્થાનમાં બળવો જગાડવાની તેઓ પેરવી કરવા લાગ્યા. ભાઈ પરમાનંદ કહે છે કે “લાલા હરદયાળ જ્યારે સાનક્રાન્સીસ્કોમાં હતા ત્યારે પણ મારે તેમની સાથે ટાઇ કોઈવાર મુલાકાત થતી, પણ મારા વિચારોમાં અને તેમના વિચારોમાં જમીન આસમાન જેટલો તફાવત હતો.” પણ સરકારને એ વિચારભેદ જાણવાની કશી પડી નહોતી; એટલે સરકારે તો પોતાનું કામ શરૂ કરી દીધું, અર્થાત્, ભાઈ પરમાનંદની પાછળ છૂપી પોલિસ વળગાડી દીધી.

અમેરિકાનો પ્રવાસ પૂરો કરી, લંડન થઈ પરમાનંદ હિંદુસ્થાનમાં પાછા ફર્યા. મુંબઈ બંદરે ઉતરતાં જ જહાતખાતાએ તેમનો ફરક

દરેક માલ ચીપી ચીપીને જોયો. તેમની આગળપાછળ પોલિસનો પહેરો રીતસર ચર ચર્ચ ગયો. લાહોર આવતા મ્હોટા મ્હોટા સ્ટેશને પોલિસના અધિકારીઓ ભાષ પરમાનંદની ખચરખંતર લેતા રહ્યા.

પંજાબની સરકાર આ વખતે પૂરેપૂરી અકળામ્મ રહી હતી. એક તરફ “બળવો” જગાડવા ઇચ્છનાર ટોળી પોતાની જાગૃત્તી રીતે ફેલાવે જતી હતી, ખેડૂતોનો અસંતોષ વધતો જતો હતો, લાલા હરદયાળ, કરતારસિંહ તથા રાસબિહારી વિગેરેની શીખવણીથી ઠેર ઠેર ધાડો પડી રહી હતી. પણ એ સૌથીયે વધારે વિકટ સ્થિતિ તો કામાગાટામારના ઉશ્કેરાએલા શીખોને લીધે થઈ પડી હતી. આવી પરિસ્થિતિમાં ભાઈ પરમાનંદ જેવા પવિત્ર માણસને પંજાબમાં છૂટા કરવા દેવા એ સરકારને વધારે પડતું લાગ્યું. કંઈ લાંબો વિચાર કે તપાસ કર્યા વિના સરકારે ભાષ પરમાનંદને પહેલી જ તકે ઝડપી લીધા.

પરમાનંદને જેલમાં ફાર્સીની કોટડીમાં પૂરી સરકારી અમલદારોએ શામ-દામ-દંડ-મેદની ફટનીતિ વાપરી બહુ બહુ રીતે પજવ્યા. પોલિસ કરતારસિંહ, લાલા હરદયાળ અને અમેરિકાની ગદરપાર્ટી સાથે ભાઈ પરમાનંદનો સંબંધ જોડવા માગતી હતી; પણ પરમાનંદ એકના બે ન થયા. ભાષ પરમાનંદ એ કાવતરાથી છોક અજાણ્ય અને અલિપ્ત હતા.

જેલમાં ને જેલમાં જ પરમાનંદની સામે જે મુકદ્દમો ચલાવવામાં આવ્યો તેને ન્યાયને નામે ન્યાયનો ફજોતો જ કહી શકાય. સરકારની માફી મેળવેલા (એમુવર) આરોપીઓને એક દિવસે ભાષ પરમાનંદને ઝાળખવા ઉલા કરવામાં આવ્યા. આરોપી આગળ અને જેલનો અમલદાર પાછળ. ભાષ પરમાનંદ કહે છે કે “મૂળસિંહ નામનો એમુવર મારી પાસે થઈને, બીજા આઠનવ માણસોને

વટાની આગળ નીકળી ગયો અને મને ન ઓળખી શક્યો. પણ પેલા અમલદારનો ઇસારો થતાં જ તે પાછો ફર્યો, અને મારી પાસે ઉભો રહ્યો. તે જ ઘડીએ મેં સરકારી વકીલનું ધ્યાન ખેંચ્યું, અને કહ્યું કે એને અમલદાર તરફથી ઇસારો કરવામાં આવ્યો છે. સુપરીન્ટેન્ડેન્ટે મને ધમકી આપી બોલતો બંધ કર્યો. ” ન્યાયનો આ પહેલો ફળેતો. તે પછી પરમાનંદની પહેલી તપાસ દરમિયાન જે કામળીઆ રજુ કરવામાં આવ્યા હતા તેના તેજ કામળીઆ, બીજી વાર રજુ કરવામાં આવ્યાં, એ બીજો ફળેતો. બાઇ પરમાનંદ તરફથી કહેવામાં આવ્યું કે અમેરિકામાં “ ગદર ” પાર્ટી ઉભી થઇ તે પહેલાં એક વર્ષથી તો પોતે હિંદુસ્થાનમાં જ છે, અને અહીં આવ્યા પછી તે પાર્ટી સાથે તેમને કોઇ જાતનો પત્રવ્યવહાર પણ નથી. સરકારી વકીલે કહ્યું કે: “ એ વાત ખરી છે, પણ જર્મની સાથે યુદ્ધ થવાનું છે એ વાતની આ લોકાને એક વર્ષ અગાઉથી જ ખબર પડી ગઈ હતી અને તેથી જ તેમણે બળવાને લગતી તૈયારીઓ આગળથી જ કરી રાખી હતી ! ” મુકદ્દમા દરમિયાન સરકારી વકીલ મિ. પીટમેને કહ્યું કે—“ પરમાનંદ તો હરદયાળોના પણ ગુરૂ છે. એ એવો પક્કો છે કે તેણે પોતાની વિરૂદ્ધ જાય એવો એક પણ પૂરાવો રહેવા દીધો નથી. તે તો ધાસમાં છૂપાયેલા સર્પ જેવો ભયંકર છે. ” છતાં અંદરખાને પૂરાવાની ગેરહાજરીમાં પંજાબની સરકારને પરમાનંદ સામેનો મુકદ્દમો માંડી વાળવાની મિ. પીટમેને ભલામણ કરી, પણ ઓડવાયરની સરકારે હુકમ કર્યો કે—“ તમે તમારે કાયદાની રૂઢિએ કોમ ચલાવો. ” બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ખાસ નવા કાયદા પ્રમાણે રાજકીય કેદીઓને કચડી નાંખવાનો પંજાબ સરકારનો સ્પષ્ટ ઇરાદો હતો. ઓડવાયરની કબીલી રાજનીતિમાંથી પરમાનંદ છૂટે એવી કેઇને આશા નહોતી. ન્યાયનું નાટક ભજવાયા પછી લગભગ એ મહિને બાઇ પરમાનંદને ફાંસીની સજા થઇ.

આ રાજકીય ક્ષેત્રોએને ફાંસીની સજા કરવી કે દેશનિકાલ કરવા એ વિષે વાઇસરોયની કારોબારી સમા વિચાર કરી રહી હતી, એજ તકે ભાઈ પરમાનંદની પત્નીએ લાલા રઘુનાથસહાયને એકદમ સીમલે મોકલી કારોબારી સલાહના સલામદોને મળી એ સલામાં બટાડો કરાવવાની પ્રાર્થના કરી. લાલા રઘુનાથે પડિત માલવિયજીને મળી આખો મુકદ્દમા સમજાવ્યો, અને તેવામાં જ ૨૪ માંથી ૧૭ જણને ફાંસીને બદલે દેશનિકાલની સજા કરવાનો હુકમ થયો.

ભાઈ પરમાનંદનું જીવન નિર્દોષ અસિદ્ધાનનું એક જ વસ્તંત દષ્ટાન્ત છે. પણ એ અસિદ્ધાનની પાછળ તેમની પત્નીનું જે અસાધારણ પ્રેરક બળ રહેલું છે તે જે દીનબંધુ એન્ડ્ર્યુએ પ્રકટ ન કર્યું હોત તો આપણને એ અગમ્ય જ રહી જત. મિ. એન્ડ્ર્યુએ કહે છે કે:—“લાહોરની સાંકડી ગલીમાં આવેલી એક અધારી અને બેજથી ભરેલી ઓરડીમાં ભાઈ પરમાનંદની પત્ની પોતાનાં બે બાળકોને ગોદમાં લઈ બેઠી હતી. અને બાળકોના ચહેરા બીમારીને લીધે પીળા પડી ગયા હતા.” આ સાધ્વી સ્ત્રી એક કન્યાશાળામાં નોકરી કરી, મહિનાના ૧૭ રૂપિયામાં પોતાનું તથા બાળકોનું ગુજરાન ચલાવતી હતી. તેની પ્રથમની માલમિલકત સરકારે જમીમાં લઈ લીધી હતી. આ દીનતા અને કંગાળીઅતમાં તેને માત્ર ઈશ્વરના સિવાય બીજો કોઈનો આધાર નહોતો. આખરે પતિપરાયણ સાધ્વીની પ્રાર્થના પરમાત્માએ સાંભળી, અને ભાઈ પરમાનંદને મોતના મુખમાંથી બચાવી પાછા મોકલ્યા. પરમાનંદને પોતાની પત્ની વિષે પાકી શ્રદ્ધા હતી કે તે પોતે હરકોઈ વિપત્તિની સામે થઈ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવશે અને તેથી જ કાળાપાણીનાં અનેક દુઃખોની મધ્યમાં રહેવા છતાં તેમના મનમાં પોતાના પુત્રપરિવાર વિષે કદિ ચિંતા કે વિષાદ થયાં ન હતાં. આંદામાનમાંથી રજા આપતાં જોવા આશીસ્સરે

પરમાનંદને પૃછ્યું:—“ હવે તમે દેશમાં જઈ શું ધંધો કરવા માગો છો ? ” પરમાનંદે જવાબ આપ્યો કે:—“ હું અત્યારે એ વિષે કશો નિર્ણય કરી શકતો નથી. પણ મને એટલું તો લાગે છે જ કે જો કોઈ ધંધો હાથ નહીં લાગે તો મારી સ્ત્રી કન્યાશાળામાં ભણાવશે અને હું ઘર સંભાળીશ. ” પરમાનંદના આ મર્મભર્યા અત્યુત્તરમાં તેની પત્ની પરની શ્રદ્ધા અને નિર્ભરતા જણાઈ આવે છે. એક તરફ બાઈ પરમાનંદનું નિર્દોષ બલિદાન અને બીજી તરફ તેની સહનશીલતા પત્નીની અનેરી શ્રદ્ધા અને ભક્તિ કેટલાં ભવ્ય લાગે છે !

પાંચ વર્ષના કાળાપાણીના પ્રતાપે બાઈ પરમાનંદના જીવનમાં ઘણો ફેર પડી ગયો છે. તેમનો આત્મા વધુ ઉન્નત થયો છે, સંસારના સામાન્ય હર્ષ-શોક તેમને હવે મુદ્દત્ત સ્પર્શી શકતા નથી. મૃત્યુને તેઓ બહુ મોહક વસ્તુ માને છે. આટઆટલાં દુઃખ વેઠવા છતાં તેમના હૃદયમાં કોઈ પણ અમલદાર પ્રત્યે લેશ પણ ક્રોધ કે દ્વેષ નથી; તેઓ આર્થજ્ઞતિમાં નવા પ્રાણુ પ્રકટાવવામાં જ ખરી દેશસેવા અને ધર્મસેવા માને છે. આંદામાનથી આવતા વેંત તેઓ સમાજ અને સાહિત્યની સેવામાં તદ્દલીન થઈ ગયા છે. શિક્ષણના નિષ્પન્નમાં પણ તેઓ ઘણા જ રસ લે છે અને દેશની જે રીતે સેવા બતા શકે તે અગ્નવવામાં સદા ઉત્સુક રહે છે. પ્રભુ ! આવા સાધુચરિત્ર પુણ્યત્તમાને આંદામાન મોકલવામાં તારો શો ગૂઢ સંકેત સમાયો હશે !

બારીન્દની કથા

અલિપુરથી આન્દામાન

ઇ. સ. ૧૯૦૬ ના ડીસેમ્બરની વાત—

તે દિવસે તારીખ ઘણું કરીને ૧૧મી હતી. આજે બાર બાર સર્વના મારા પરદેશવાસ દરમ્યાન ભારતવર્ષમાં એટલા બધા ફેરફારો થઇ ગયા છે કે તે પહેલાંની વાતો સંભારવામાં મારી સ્મરણશક્તિ ઉપર ઝાઝો આધાર રાખી શકાય એમ નથી. જૂતકાળના બનાવો મારી માનસદૃષ્ટિની સામે અત્યંત ઝાંખી છાયાઓની પેઠે તરવરે છે, એટલે તે સર્વનું ક્રમવાર વર્ણન કરવું એ મારે માટે તો અશક્ય જ છે. મારી આ કથા શરૂ કરતાં પહેલાં જ હું મારા વાંચકવર્ગ પાસે માગી લઉં છું કે મારી અસ્પષ્ટ સ્મરણશક્તિને લીધે જો મારાથી આ વર્ણનોમાં કંઈ 'વિવાહનું પરસી' થઇ ગયે તો તેને માટે મારા પ્રત્યે ક્ષમાવૃત્તિ જ રાખવી.

હતાં એટલું દીક છે કે જ્યારે જ્યારે મારી રમરણશક્તિ ખૂટી પડે ત્યારે ચારે મારી પડખે મારા સહકર્તા, ઉપેન્દ્રબાણ તૈયાર જ છે. જ્યાં જ્યાં હું તેમની સહાય લઉં ત્યાં જ્યાં હું માત્ર તેમના જ શબ્દો સંભળાવીશ, અને મારી દૃષ્ટના તેમાં નહિ ઉમેરું. એ વિષે વાંચકને ખાતરી આપું છું. એટલે આનંદમાનના અનુભવોની આ કથા, એક નહિ પણ બે ભિન્નભિન્ન વ્યક્તિઓના મુખમાંથી નિસ્સરતો શબ્દપ્રવાહ છે. એમાં અમે શાસ્ત્રાસાને અનુસરી માત્ર પ્રિય અને સત્ય વસ્તુનું જ વર્ણન કર્યું છે—અપ્રિય કે અસત્યનું નથી કર્યું.

અલિપુરની જેલમાં અમને “યુમ્માળીશ ડીઝી” માં પૂરવામાં આવ્યા હતા. પણ તે વખતની અલિપુર જેલ આજે ક્યાં છે ? હવે તો ત્યાં તેને બદલે પ્રિન્સિપેન્સી જેલ ઉભી થઇ છે. અને થોડાજ દિવસ પર, જ્યારે અમે આનંદમાનથી પાછા આવ્યા અને અલિપુર ગયા ત્યારે અમારી પુરાણી શરશયા સમી અલિપુર જેલને અમે ઓળખી પણ ન શક્યા !

ઉપર મેં કહ્યું કે અમને “યુમ્માળીશ ડીઝી” માં પૂરેલા હતા. એટલે શું ? “યુમ્માળીશ ડીઝી” વિષે મારે ખુલાસો કરવો પડશે; નહિ તો મારા ભોળા વાંચકને નવાઇ લાગશે કે થર્મોમિટરને પારો યુમ્માળીશ ડીઝી પર આવી ગયેલો કે શું ? પણ તેવું કાંઈ ન હતું. યુમ્માળીશ ડીઝી એટલે, એકની જોડે એક, એમ હારખંધ યુમ્માળીશ કાટડીઓ ! અને તે દરેકની આસપાસ દિવાલોવાળો ચારેક હાથ લાંબો પહોળો જુદો જુદો ઓટલો. એ દરેક ઓટલાને એક ફકવાળું લાકડાનું બારણું. અને એ બારણામાં એક ઘૂંચ માપનું ગોળાકાર કાણું, જેમાં આંખ માંડીને બહાર ઉમેલો પહેરેગીર કાટડીમાંનું બેપગું પ્રાણી અંદર શું કરે છે તે જોઇ શકે. કાટડીઓની હારની સામેના ભાગમાં એક ખુલ્લું વિશાળ ફળીઈ હતું. તે ફળી આની આસપાસ પણ ઉંચી દિવાલો છે. ફળીઆમાં એક “સેન્ડી-

બોક્સ” એટલે લાકડાનું રથ જેવા આકારનું ઘર—ચોક્કાદારને વિસામો લેવા માટે—ખનાવેલું છે. ત્યાં આગળ જ ખાંધ પર બંદૂક ધારણ કરીને, સારી આલમને તૃણવત્ લેખતો એક લાલ મહેંવાળો ગોરો સિપાહી આંટા મારી રહ્યો છે. એવા લુંગીધારી-હેલ્મેટધારી-માંજરી આંખોવાળા (હાઇલેન્ડર) પહેરેગોરો દૂરથી નેતાં લગ્નર લાગે છે ખરા, પણ મેંતો તેમની સાથે પ્રસંગ પાડીને પરીક્ષા કરી નેઈ છે. મને તો તેઓ ભોળા, અને ગરીબ ગાય જેવા માલમ પડ્યા છે.

એ ચુમ્બાળીશ ડીઝીઓમાંની પહેલી ત્રણચાર કોટડીઓનું નામ **Condemned Cells** (એટલે ફાંસી-લાકડાના આસામી-ઓનાં ઘર) હતું. મારા અને ઉલ્લાસકરના ગળામાં તો આ લગ્નને જેલે પાર જવાના યાત્રાળુ તરીકેનું માદળીઈ ખંધાઈ ચૂક્યું હતું. અને જાણે માથા પર કાચા સૂતરને તાંતણે તલવાર બાંધેલી હોયને!—તેમ અમારા પર ફાંસીનો હુકમ ઝંઝૂમી રહ્યો હતો. હાઈકોર્ટમાં અપીલ ચાલી રહી હતી. જે જજસાહેબ બરાબર ન્યાય તોળે તો અમારે આન્દામાનમાં જઈને જીવતા દટાવાનું હતું; અને નહિતો—ભગવાનનું નામ લઈને ફાંસીના લાકડા પર ઝોલા ખાવાના હતા! અમારા બીજા સાથીઓ તો સજા ચુંથવાનું કામ કરતા; નહાવાને અને ખાવાને વખતે ફળીઆમાં આમ તેમ આંટા મારતા; ચોક્કાદારોથી છૂપી રીતે એક બીજાની સામે ઇશારત કરતા; કોઈક વાર મસ્કરીઓ કરતા; કંઈ નહિ તો પેટ ભરીને પરસ્પર નેઈ શકતા. પરંતુ અમે જે જણા મરણપથના યાત્રાળુ હોવાથી અમને તે સુખ નહતું. અમને આખો દિવસ અને રાત—ચોરીસે કલાક—બિલકુલ કામ તગર કોટડીમાં ગોંધી રાખના. અમારૂં ભોજન તેમજ સ્નાન પણ એ ચાર હાથની બંનીઆર કોટડીમાં જ થતું. માત્ર ત્રણ જ મનુષ્યપ્રાણીના મહેં નેવાની અમને છૂટ હતી; એક તો મિસ્ટર ડિલ નામના અલમસ્ત આખતા જેવા શરીરના જેવ

સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ, જેઓ ભાગ્યે જ જેલની મુલાકાત લેતા. મી. વીલસોનામના મુખ્ય દારોગાનું કામ કરતા સદ્ગૃહસ્થ; એમનું શરીર તે સફું ભાકુલી માડીના થોડા જેવું હતું. અને ત્રીજો માણસ તે એક પહેરેગીર-જે દર ત્રણ ત્રણ ઠંસાકે અમારી કોટડીની પાસે આટો મારી જતો.

એ કોટડીમાં રહ્યા રહ્યા અમે થોડી જ કુદરતની લીલા જોઈ શકતા. આંખોને ઠંડક આપે એવું થોડુંક જૂરું આકાશ અમને દેખાતું. આંખા, પીપળા જેવાં થોડાંક વૃક્ષોનાં, સૂર્યપ્રકાશ વડે સુશોભિત થયેલાં શિખરો અમારી કોટડીની ચોદ હાથ ઉંચી દિવાલોની ઉપરથી ડોકિયાં કરતાં માલમ પડતાં; અને કોષકવાર આકાશમાં સ્વચ્છદે ઉડતાં પંખિઓ દેખાતાં, કે તેમનો મધુર કલરવ સંભળાતો-એજ. પરંતુ સાત સાત મહિના સુધી અમે કદિ લીલું ઘાસ કે ખીસતું ફુલ કે એવી બીજી કોઈ પણ કોમળ વસ્તુ દીડી નથી ! એટલું જ નહિ પણ એ બધા વખત દરમ્યાન માત્ર એક વાર સિવાય હું મારા ઝોળખીતા કે સ્નેહી એવા કોઈ પણ માણસને મળ્યો નથી !

પરંતુ તે વખત હું મારી 'સાધના' માં મશગૂલ હતો અને તેથી જ હું આવી માયા-મીતના શન્યકારવાળી લુખ્ખી જીંદગીના બાર સદન કરી શક્યો. તેલવાળી જગા પર, જેમ પાણીનાં બિંદુ ટકી શકતાં નથી પણ સરી પડે છે, તેમ એ કોટડીના એકાંતવાસથી ઉપજતું કોઈ પણ દુઃખ કે દિલગીરી મારા અંતરમાં વધારે વાર ટકી શક્યાં નહિ.

મિ. હિલ સાહેબનો તાપ બારે હતો છતાં મારા પર તેના ધણે જ ખ્યાર હતો. નાનાં બાળકની માફક મને હાથમાં ઉંચકી એલા ખવાડવાનો પ્રયત્ન કરતાં તે કહેતો:—“ એવું ભયંકર રાક્ષસી ફૂલ આ છોકરાએ કર્યું હોય એ મારાથી માની શકાયું

નથી. " થોડા દિવસ પછી કિંદ સાહેબની જગા પર એક બીજો સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ આવ્યો. એ નવા સુપરીન્ટેન્ડેન્ટે મેં મારા મોટાભાઈ (અરવિંદ ઘોષ) ઉપર લખેલો આધ્યાત્મિક વિષયનો એક કાગળ અચાનક વાંચી લીધેલો હતો. એટલે એણે તો મને પોતાના ગુરૂ તરીકે ઠોકી બેસાડવા માંડ્યો. મારી પાસેથી તે સાધનાની દીક્ષા માગવા લાગ્યો. હું મોટી મુસીબતમાં આવી પડ્યો. મેં કહ્યું:- " સાહેબ, હું પોતેજ આવા ગહન વિષયમાં પિતૃકુલ અભિપ્રયો છું. હું આપને શીખવનાર કોણુ ? " પરંતુ તે શાનો માને ? તથુ ચાર દિવસ સુધી તે સળંગ મારી પાખળજ મંડ્યો. છતાં જ્યારે મેં તેના ગુરૂ બનવાની ચોકખી નાજ કહી ત્યારે તે ખૂબ ખીજવાયો.

અમારા હેડ વાર્ડર વીલશા સાહેબને તો ખસ એકજ ધ્યાન લાગ્યું હતું. વારંવાર તે " આકાશમાંનાં બાપ " અને " પાપીના પશ્ચાતાપ " વિષે મારી આગળ આવીને વિવેચન કરતો. એટલી બધી ખંતથી અને એટલા બધા આગ્રહપૂર્વક તે મને ખ્રિસ્તી ધર્મનો શ્રોધ આપતો હતો કે તેની ખંત માટેજ મને ખૂબ લાગણી થતી, અને હું જાણે ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક ભક્ત ગરૂડજી માફક તેનાં વ્યાખ્યાનને સાંભળી રહેતો. હું પોતે કેવો દંભશરૂ છું તેનું જો મેં તેને જરાક પણ દિગ્દર્શન કરાવ્યું હોત તો તે ચૂપજ થઈ જત; પણ તે ખીચારાની લાગણી નાહક દુઃખાય એટલા માટેજ મેં તેમ કંઈ નહિ. એનો બાપ ઇજનેર હતો. તે જૂના ખીચા પાણીમાં ઉકાળીને પોતાનાં છોકરાંને નર્વ-ટોનિક તરીકે પીવા આપતો. મને લાગે છે કે એના દીકરાની ભુદ્ધિ કટાર્થ ગઈ તેનું કારણ પણ એજ હશે. તે જાતે કવે-કર પંથી હતો. બહુજ સરળ-સાદો હતો. છતાં કાયદાની પવિત્રતા જાળવવામાં એ તેવોજ અંધગ્રહાળુ હતો.

જે દિવસે મારી અને ઉદ્ધાસકરની ફાંસીની સજાને બદલે જીવનભર કાળાપાણીની સજા થઈ તે દિવસે થઈ કરીને ફીસેબર મા-

સની અગીઆરમી તારીખ હતી. તે પહેલાં ગ્યારે હું આ દુનિયામાં થોડીવારનોજ પરોણો હતો, મરવાની અણી પર હતો, તે વખતે મને મરવું ગમતું ન હતું, મરવાને હું તૈયાર ન હતો. પ્રભુને પ્રાર્થના કરીને હું કહેતો—“ માત્ર આટલી વખત તું મને મારી જીંદગી પાછી આપ. અત્યારે હું સુખે મરી શકું એમ નથી. એકવાર હું મારી સાધના પૂર્ણ કરીને સર્વ બંધનથી મુક્ત થાઉં પછી જાણે મૃત્યુ આવે.”

ચાલ્ડી માધના ચલ્ય ચિહ્નિર્મલતિ તાલ્ડી !
હૃદયની તીવ્ર ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થયા વગર રહેતીજ નથી, એ નિયમ પ્રમાણે પ્રભુએ મારી પ્રાર્થના સાંભળી. ચમરાજ મારી છેક અડોઅડ આવીને અથડાઇને પાછા ગયા. એક દિવસ મારી જોડેની કોટડીમાં રહેતા ચાફાણુની ઉપર મૃત્યુદેવ વાધની માફક તૂટી પડ્યા. બીજે દિવસે બ્રિટિશ સિંહે બાણુ કનૈયાલાલને ઝડપ્યા. (તેમને ફાંસીએ ચડાવ્યા હતા.) થોડા દિવસ પછી મારા સચેદ્ર મામા પણ તેનોજ ભોગ થઇ પડ્યા. એ સિંહ મારી પાસે—જગોજગ—આવ્યો; પાળેલી બિલાડી હોય તેમ તેણે માફ શરીર સુધ્ધું, આસપાસ ફર્યો અને મારા ઉપર ચડપ મારવાને નમ્યો. યે ખરો પણ આખરે અચાનક અટક્યો અને ધીમે ધીમે પાછો ફર્યો. કદાચ ત્રણ સ્વદેશભિ-માની વીરોનો ભોગ લીધેલો હોવાથી તેના પેટમાં અજીર્ણ થયું હશે અને તેથીજ તે પાછો ગયો હશે !

હાઇકોર્ટનો ચૂકાદો બહાર પડ્યા પછી લગભગ એક પખ-વાડિયું અમે અલિપુર જેલમાં રહ્યા. પછી અમારે આ અગમ્ય ટાપુની મુસાફરી કરવાનો વખત આવી પહોંચ્યો. અગીઆરમી ડીસેમ્બરની બપોરે કેટલાક કેદીઓ બીજા સામાન્ય કેદીઓની બેડી પહેરીને, ઝાંઝરની માફક, રમઝમ કરતા નીકળ્યા અને S. S. Maharaja એસ. એસ. મહારાજા નામની રટીમરમાં બેસવા માટે તકતાપાટ બંદર પર જવા લાગ્યા. જોકે અમને પણ બપોરે જુદા જુદા કાઠી, લઇ જવાને

માટે સધળી તૈયારીઓ કરેલી હતી, છતાં કોણ જાણે શા કારણથી અમને જમાડ્યા પછી હંમેશની માફજ પાછા કોટડીઓમાં ગોંધવામાં આવ્યા. પણ મળરેકે ત્રણ ચાર વાગે હોકારો પડ્યો—“ઉઠો ! ઉઠો ! તૈયાર થાઓ ! ” તે વખતે કહડતી હાડકાંતોડ ઠંડીમાં ધૂનતા ધૂનતા હુંકવાર્ધને ‘હસ હસ’ કરતા, ઢીંચણુ પણ ઢંકાય નહિ એવડી પોતડી, ટુંકીઆંચની બંડી અને માથે ફાળીઆં પહેરીને અમે બધા દરવાજા પર જઈ હારબંધ બેસી ગયા. એ વખતે અમારો દેખાવ કેવો—જેવા જેવો—થયો હશે ! બળદની ડોકમાં ઘૂંધરા લટકે તેમ લોખંડના તારથી બાંધેલી એકેક લાકડાની તકતી અમારી ડોકમાં લટકે ! પગમાં ઝાંઝર જેવી બેડીઓ ! અને અમારા પોશાકનું તો પૂછવું જ શું ? અમે એક બીજાનો દેખાવ જેવા લાગ્યા તે વખતે અમને ઊપજતા હાસ્યને ખાળી રાખવાનું ભારે થઈ પડ્યું. કમનસીમે અમે હજી જેલની હદમાં હતા. નહિ તો અમારી હાસ્યોર્મિ એટલી બધી ઉછળી રહી હતી કે ભોંય ઉપર આગોટી પડીને અમે તેને વહેવાનો માર્ગ આપત.

દુનિયામાં સુખ અને દુઃખ માનસિક વૃત્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. એક પ્રકારના સંજોગોમાં જે વસ્તુ ભારે દુઃખમય લાગે છે તેજ વસ્તુ બીજા પ્રકારના સંજોગોમાં સુખકર થઈ પડે છે. દાખલા તરીકે ટાગોર કુટુંબનો કોઈ યુવક સારાં સુશોભિત વસ્ત્રાભૂષણથી સજ્જ થઈને મોટરગાડીમાં બેસીને જતો હોય, તે વખતે તેને જોરજુલમથી ગાડીમાંથી ઉતારી પાડી અમે પહેરેલાં હતાં તેવાં કપડાં પહેરાવી દો. પછી જૂઓ કે શું થાય છે. બનતાં સુધી તો તે પાંધરો ગંગાજી તરફ દોડી જશે અને ‘ચાહોમ’ કરીને પાણીમાંજ ઝંપલાવશે. પણ અમે ?—અમને તો ઉલટો ખૂબ આનંદ થયો કારણ કે કોટડીમાં ગોંધાઈ રહેવાથી, સણ પીસવાથી, દારોગાઓના ફટકા ખાવાથી, અને ફરજિયાત શાંતિરૂપી તપશ્ચર્યા તપવાથી અમે ખૂબ કંટાળી ગયા હતા. એટલે આ પ્રમાણે અજાણ્યા સ્થાનમાં જવાનું હતું તે પણ

એક નવા કૌતુક તરીકે અમને બહુ પ્રિય લાગ્યું. ખુલ્લા સમુદ્રની લાંબી મુસાફરી કરીને ઉદ્ધટપાલટ વાતાવરણવાળા અભણ્યા બેટમાં જઈ પડ્યું, એ અમને એક મિજબાની જેવું થઈ પડ્યું.

જેલના દરવાજાની બહાર નીકળીને અમે જોયું તો જાણે મહાકાળી પાકંચાળાની જ ગાડી ઉભેલી હતી. છોકરીઓને નિશાળમાં લાવવા લઈ જવા માટે વપરાય છે તેવી અને તેવડાજ માપની એક ઓમનીબસ ગાડી અમારી વાટ જોતી હતી. જ્યારે જ્યારે અમે કાર્ટમાં જતા ત્યારે ત્યારે આજ ગાડીમાં જતા, તે ચાલતો ત્યારે બારે ખંટખંટારો થઈ રહેતો. ગાડી ચારે તરફથી બંધીઆર હતી. એ વખતે અમે તો જાણે સરકારના ઝનાનખાનાની બીબીઓ હતી ! એટલે કુળવતી કરતાં પણ અમે વંદારે અ-સૂર્યસ્પર્શ હતા. તેથી અમે તો ગુપચૂપ ગાડીના બારણામાં પેસી ગયા, અને અમારો પાછળ બારણું દેવાઈને તેપર તાળું લાગ્યું. ગાડી સ્ટીમરવાળા ઘાટ તરફ ચાલવા લાગી. અમારાં હૃદય આનંદથી ઉછળવા લાગ્યાં. ચારે તરફ ધોડેસ્વાર પોલિસ ! ગાડીના પમચીઆપર, છાપરાપર અને ચારે બાજુએ તો યુરોપીઅન પહેરેગીર ઉભા હતા. ગાડીના ગડગડાટથી મહોલ્લાઓ ગાજી ઉઠ્યા.

સોડાવોટરની બાટલીનો ધુચ એકદમ ઉધડતાં જેવો શોર થાય તેવાજ કંઈક શોરબકાર ગાડી ચાલતાંની સાથેજ મારી આસપાસ થઈ રહ્યો. સાત સાત મહિના થયા અવાજ જેવી થઈ ગયેલી અમારી જીભો એકદમ ઉધડી ! અને કોઈ જાતના નિયમ ઉદ્દેશ કે ક્રમ વગર ચારે તરફ છૂટતા કુવારાની પેઠે, પૂછાપૂછ, પ્રશ્ન પર પ્રશ્ન, ઉદ્દગાર પર ઉદ્દગાર દરેકના મુખમાંથી એકસામટા નીકળવા લાગ્યા.

સ્ટીમરવાળા ઘાટપર પહોંચીને બહાર નીકળીને અમે જોયું તો મળરડું થવાને હજી વાર હતી. મુખરીન્ડેન્ડેન્ડે એમર્સન સાહેબ

પોતાની સાધકલ લાઇને ત્યાં ઉભેલા હતા. અમારી ચારે બાજુ પર પોલિસ ધોડેસ્વાર ઉભા હતા. કાળાપાણીરૂપ વૈતરણીની નૌકા મહારાજા સ્ટીમર ત્યાં ઉભી હતી. અમને અધાને તેમાં ચઢાવ્યા અને સ્ટીમરના નીચેના ભાગમાં એક બંધીઆર ઓરડો હતો તેમાં લઈ જઈને અમને પૂર્યા. એ ઓરડામાં એક બડા પાટીઆને એક લાંબી સાંકળ જડેલી હતી અને તેની સાથે દોઢ બે હાથને અંતરે એક એક હાથકડી બાંધેલી હતી. અમને સાતે જણાને ત્યાં હારબંધ બેસાડીને દરેકના હાથમાં બેડી પહેરાવવામાં આવી. પછી બારણું બંધ કરી તાળું માર્યું અને બહાર એક પહેરેગીર ઉભો રહ્યો.

આ વિશ્વવિખ્યાત બોમ્બકેસમાં સંડોવાયેલા માણસોમાંથી આ સાત પ્રખ્યાત દેશનિકાલ થનારાઓનાં નામ હું એકવાર મળ્યાની જાણ. તેમની કીર્તિ આજે તો જગજગહેર છે, એટલે સુવર્ણને ઢોળ ચઢાવવાની શી જરૂર છે ?

- (૧) હું પોતે—બારીન્દ્રકુમાર ધોષ.
- (૨) શ્રી ઉદ્યાસકર દત્ત.
- (૩) શ્રી હેમચંદ્ર દાસ.
- (૪) શ્રી હર્ષકેશ કાંજીલાલ.
- (૫) શ્રી ઈન્દુભૂપણ રાય.
- (૬) શ્રી વિભૂતિભૂપણ સરકાર.
- (૭) શ્રી અવિનાશચંદ્ર ભટ્ટાચાર્ય.

જેવું બારણું બંધ થયું અને અમે એકલા પડ્યા કે અમારી કોટડી એક ભયંકર ભોંપરા જેવી થઈ પડી. છતાં એ હાથકડીવાળો સ્થિતિમાન કેટલાક લાંબા થઈને પડ્યા અને રાગડા તાણુવા લાગ્યા; કેટલાક મોટેથી ઘોંટા પાડીને વાતો કરવા લાગ્યા; કેટલાકે

હામશ્કરી અને અદહાસ્યના ઘોંઘાટથી આખી સ્ટીમર ગગલી મૂકી અહા ! એ વખતે કેવી મજા પડી હતી ! કેવો ભારે કલપલાટ ચાલ રહ્યો હતો ! છતાં એ ઘોંઘાટનું પરિણામ સાફજ આગ્યું. સ્ટીમરના કપ્ટન, ચોકીદારો અને પોલિસ અમલદારો વગેરેએ અમારો એ ઘોંઘાટ સાંભળીને છૂટકારાનો દમ લીધો હશે. તેમણે તો ધારેલું કે બોમ્બકેસના કેદી જેવા ભયંકર માણસોને લઇને ઠેક પોર્ટબ્લેર સુધી પહોંચતા દરમ્યાન આપણાથી નિરાંતે ઉઘી શકવાનું નથી; કદાચ તેમણે ધાર્યું હશે કે અમે સ્ટીમરપર ચઢતાંને વાર ગાંડા હાથીની પેઠે આખી સ્ટીમર ધમધમાવીને તોડી નાંખીયું અને તેથી તેઓએ ખૂબ ખૂબ સાવધાની રાખેલી. પરંતુ તેમની એ ધારણા ખોટી પડી. અમારી કવિતાના રાગડા અને આનંદી કિલકિલાટ સાંભળીને તેમને લાગ્યું હશે કે આપણે નાહકજ ‘કાગનો વાધ’ કરી માર્યો ! આ તો શાંત મોજલા કેદીઓ છે. જેવી સ્ટીમર ચાલવા માંડી તેવાજ તે લોકોએ આવીને અમારી હાથકડીઓ છોડી નાંખી. અમારી સાથે ઉપેન્દ્ર અને સુધીરબાણુ આવી શક્યા ન હતા કારણુ કે તેઓ ખીમાર હતા. બીજી વારની ફેરી વખતે તેમને પોર્ટબ્લેયર લાગવામાં આવેલા, તે વખતે સ્ટીમરના કપ્ટને ઉપેન્દ્રબાણુને કહ્યું હતું કે, “ પ્રથમ તો અમે એ સાત જણાને હાથકડી પહેરાવેલી પણ પાછળથી તેઓ શાંત, આનંદી વૃત્તિના દેખાયા એટલે અમે તેમને છૂટા મૂક્યા. ”

હાથકડી છૂટી એટલે અમે અમારી ધામણીઓ પાથરીને જાણે સભા ભરી હોય તેમ ટાળું વળીને બેઠા. અમારા બધામાં હેમદા (દા=ભાઇ) અને ઉલ્લાસદા સરસ ગવૈયા હતા. તેમાં વળી ઉલ્લાસ-બાણુ તો ગાયન સાથે સચોટ અભિનય પણ કરતા. એમની હાસ્ય-જનક વાતો અને ચતુરાઇનો ભંડાર કદિ ખૂટે એમ ન હતું. હેમ-બાણુ પણ કાંઇ તેમનાથી ઉતરે એવા ન હતા. એક કહે કે હું

બતાવું તે જૂઓ અને બીજો કહે કે હું બતાવું તે જૂઓ. આ બે જણા જે સ્થાનમાં હોય ત્યાં શોકજ્ઞાનિકે દુઃખનો પ્રવેશ કદિ થઈ શકે નહિ. ગાયન પર ગાયન ચાલવા લાગ્યું. આટલા દિવસ ઘેરઘેર રહેલા હૃદયના ઉદ્ગારો, આતશખાળના અનર્ગળ કુવાસની પેટે, સડસડાટ બહાર પડવા લાગ્યા. દાઢ પડી ગયા પછીજ દાંતની કિંમત સમજી શકાય છે, એ નિયમ પ્રમાણે મનુષ્યજાતિને મનુષ્યજાતિના સહવાસ અને વાતચિતથી કેટલો બધો આનંદ થાય છે, તે અત્યારેજ અમને સમજાયું. બીજી પણ ઘણીયે ખાખતો-જેનું અમને જરાયે જ્ઞાન ન હતું તે આ દેખાનાના ખાર વરસ દરમ્યાન અમે શીખ્યા. અમારાં સાંસારિક જ્ઞાન અને અનુભવ શ્રી રામચંદ્રજીની વાનરસેના કરતાં વિશેષ ન હતાં. અલ્પજ્ઞ, હેમદાને તો સ્ત્રી-પુત્રાદિ હતાં, અને તે સરકારી નોકર હોવાથી પોલિસનાં માણસોના પ્રમંથમાં ઘણીવાર આવેલા હતા. એટલે તેમને વિષે માફ ઉપર્યુક્ત કથન સાચું ન હતું. તેઓ તો જમાનાના ખાધેલા અને ઘાટઘાટનું પાણી પીધેલા હતા.

આ પ્રમાણે ગાતાં, હસતાં, મઝા કરતાં અમે આ અમળમાં ટાપુઓમાં આવવાની યાત્રા શરૂ કરી. તે વખતે ‘ કાળાપાણી ’ કેવું હશે ? ત્યાં શું ખાવાનું મળશે ? કામશું કરવાનું હશે ? તે વિષે અમને જરાયે ખ્યાલ ન હતો.

અમારી આ કોટડીમાં એક ખૂણા પર મોરીની પાસે એક બાલદી હતી. તેજ અમારૂં શૌચાગાર સમજવું. જે એક માણસ એ શૌચાગારમાં પોતાની કુદરતી હાજતને માર્ગ આપવા બેસે તો ત્યાં હાજર રહેલા બીજાઓએ માત્ર પોતપોતાની આંખો મીંચી દેવાની. જાજર કે ખારણાંની ખોટ ઢાંકી દેવાનો એજ ઉત્તમ અને સસ્તો માર્ગ હતો. અલ્પજ્ઞ, -માણસમાં જ્યાં સુધી લજ્જા, માન અને લય-

રૂપ ત્રિપુટી નાશ પામતી નથી ત્યાં સુધી તેનો ઉદ્ધાર સંભવતોજ નથી. એટલે આ ફરજિયાત લગભગત્યાગનો પાઠ આવકાર અપવા લાયક થઈ પડ્યો. અમારી 'સાધના'ની સરખાત અહીંથીજ ચર્ચ.

અમારી ઓરડીમાં એક બાળુ પર ઉંચે મજબૂત, જડા કાચ જડેલું એક બાકીઈ હતું. જો કોઈ ઉંચો ફૂંકો મારે તો ગુસ્તા-કર્ષણથી ખેંચાઈને પાછો નીચે આવતા. પહેલાં એ બાકીરામાંથી તે થોડીક બહારની દુનિયા અને સમુદ્રની તરંગોથી જીજ્ઞાસતી સપાટી જોઈ શકે ખરો. જમે તેમ પણ સુંદર વસ્તુ જોવાનું મન તો સૌ કોઈને થાય. તેમાં વળી જ્યારે એ લાભ માત્ર થોડીજ છુપી માટે મળતો હોય ત્યારે તો તેની વાંચના બહુજ તીવ્ર બને છે. એ વિચિત્ર નિયમાનુસાર અમારી બાલસૃષ્ટિદર્શનની વાસના ઉત્કટ હોવાથી અમે તો ફૂંકા મારવા માંડ્યા. એક, બે, ત્રણ, ચાર, એમ અનેક વાર ફૂંકાકડા મારીને વિશુતિઆણુએ, ઇંદુબાણુએ ઉલ્લાસદાએ અને મેં પણ એ બહારની સૃષ્ટિની અલૌકિક શોભાને પળવાર જોઈ લેવાના પ્રયત્નો કર્યા.

લગભગ બે વાગે બારણું ઉઘડ્યું અને જગન્નાથજીના જત્રાણુ જેવા દેખાતા કેટલાક માણસો અંદર આવ્યા. તેમના હાથમાં કંડીઆ, પોટલાં, ડબ્બા, વગેરે હતું. તપાસ કરતા માલમ પડ્યું કે તેઓ બંડારી હતા. અને અમને ખાવા માટે છોલા-બાજ (એક જાતનો હલકો ખોરાક), ચણા, મરચાં, મીઠું વગેરે વહેંચી આપવાને આવ્યા હતા. એટલે આખરે અમારે ચણા ખાઈને દહાડા કાઢવાનો વારો આવ્યો ! એનાથી વધારે અપમાન શું હોઈ શકે ? અમે તેમને પૂછ્યું:—“કેટલા વાગ્યા છે ?” તેમણે જણાવ્યું:—“બપોરના બે વાગ્યા છે.” અમારી કાટડીમાં અંધારું એટલું બધું હતું કે અમે તો હજી સવારના નવેક વાગ્યાનો અમલ ધારતા હતા—પણ અતો બપોરના બે ! અમને બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું. વાતોના રસમાં અમને કોણ જાણે કેમ, વખતનું જગમે બાન રહ્યું નહિ.

થોડીક વાર પછી એકાએક હેસારો પડ્યો—“ એમ ચણા લઇ જાઓ, છોલા લઇ જાઓ. ” અમે ચમક્યા ! આનો અર્થ શું ? અમે કાંઇ ઘોડા બોડા છીએ ? પેલા બોજપુરના રાજાના દરવાન છીએ કે ચણા ખાઇને ચલાવી લઇએ ? અમે તો ચોકખું તેમને જણાવ્યું—“ મહેરબાન સાહેબ, એ તમારા ચણા ને કોદરા તમને જ મુખ્યારક. અમારે ભાત જોઇએ, ભાત. આપણે કે નહિ ? ”

તેમણે જવાબ આપ્યો—“ ભાત તો મુસલમાનો રાંધે છે; એટલે તેઓ પોતેજ ખાય છે. હિંદુઓ પોતાની ન્યાતબત સાચવવાને ખાતર આ ‘છોલા,’ ખાઇનેજ ચલાવી લે છે.”

એ સાંભળીને હું તો બબડી ઉઠ્યો—“ અરેરે ! મારી મા અનપૂર્ણા ! આવા દુકાળના દિવસોમાં તું વળી મુસ્લાંજીનું રૂપ લઇ બેઠી છે કે શું ? ”

અમારામાંનો એક મગજનો ફાટેલ બંગાળી જુવાન તો આંખના રોળા ચલાવીને—જેરથી મુઠ્ઠી અક્ષાળીને તકુકી ઉઠ્યોઃ “ અરે, કોણ અમને ન્યાત બહાર મૂકનાર છે ? અમારો ધર્મ તો લોખંડનો બનાવેલો છે, લોખંડનો. સમજ્યા ? લાવો મુસલમાનનો તો મુસલમાનનો. પણ અમને ભાત લાવી આપો. શું મુસલમાનો માણસ નથી ? શ્રી દુર્ગાનું નામ લઇને અમે તેજ ભાત ખાઇશું. ”

આ સાંભળીને શિખ પોલિસો તો સડકજ ચઇ ગયા ! તેમણે કહ્યુંઃ “ એ શું બોલો છો, બાલુજી ! શું તમે ધર્મભ્રષ્ટ થશો ? નહિ. નહિ. તેમ નહિ થાય. અમે તમને રાંધી આપીશું. ”

અમે બંગાળી એટલે ભાતખાઉ. જ્યાં ભાત નજરે પડ્યો કે જૂખ્યા રીંછ માફક તેના પર તૂટી પડીએ. આખરે અમને ભાત મળ્યો એટલે મનમાં થયું—“ હાઆઆશ. ખૂબ ટાલક વળી ! ” ભાત ક્યાંથી આવ્યો તે વિષે અમને થોડીજ દરકાર હતી !

અમે સવારમાં ચણા ખાધા હતા અને બપોરે આ પ્રમાણે ભાત અને દુધીનું શાક મળ્યાં. અવિનાશ બાણના ગળામાં ગંદા નીકળી હતી. (અમે તેનું નામ અવિરગંજ પાડ્યું હતું.) તેથી ડાકટર સાહેબે તેમને પીવા માટે દૂધ આપાવ્યું.

પછી અમને તુતક પર લઇ જવાનો વખત થયો. એક સાંકડી અને ઉભી લાકડાની સીડી ચઢીને અમે તુતક પર ખુલ્લી હવા ખાવા માટે ચાલ્યા. હાથમાં બેડી સાથે સીડી પર ચઢવું બહુજ ભારે થઈ પડ્યું. પણ ઉપર ગયા પછી અમે જે દશ્ય જોયું તે અવર્ણનીયજ હતું. ચારે દિશામાં એકે તરફ કિનારો દેખાતો ન હતો. ઠેક દૂર નજર પહોંચે ત્યાં સુધી માત્ર છત્રબલ કરતું ભૂરું પાણી પથરાયલું હતું અને ઘણે આદે ક્ષિતિજમાં ઉપરથી ભૂરું આકાશ તેને ચુંબન કરી રહ્યું હતું. અહા ! ઉપર આકાશ અને નીચે સાગર, એ બેની અનંત વિશાળ સપાટી વચ્ચે કેવી આસ્હાદજનક સાન્નિ અને રમ્યતા છવાઇ રહી હતી !

મહાગબીરનીરપૂર પાપધૂતભૂતલમ્

ધ્વનત્સમરતપાતકારિદારિતાપદાયત્તમ્

જગદ્દયે મહાભયે—

નર્મદાની માફક આ સમુદ્રનું દશ્ય પણ ઘણુંજ આનંદદાયક અને ભાવભર્યું હતું.

અમારી ઓરડીમાં અમે સાત જણા પુરૂષ કેદીઓ હતા. અમારી પાસેની ઓરડીમાં સાત સ્ત્રી કેદીઓ હતી; કાળા-પાણીની સળ થયેલી હોવાથી તેઓ અમારી સાથે આવતી હતી. આનંદમાન-વિષે, ને કાળાપાણી વિષે, તે બીચારીઓ અમારા કરતાં પણ ઘણુંજ ઓછું જ્ઞાન ધરાવતી હશે. અમને તે જાણવાની ઘણીજ ઉત્કંઠા હતી. સિપાઇઓ, પહેરેગીરો વગેરેને પૂછીને અમે આનંદમાન-નિકાબાર વિષે કેટલીક હકીકત જાણી લીધી.

પંદરમી તારીખની સવારે ક્ષિતિજમાં એક કાળા લીસોટા પેઠે જમીનનો કિનારો દેખાવા લાગ્યો. અગીઆરેક વાગ્યાને સમયે અમને બધાને તુલક પર લઇ જવામાં આવ્યા. તે વખતે આ અજબુયા રાપુતી વિશાળ સપાટી દેખાતી હતી, અને તેમાં સુંદર ઈદ્રિખળ જેવી અરણ્યલીલા ખીસેલી દેખાઇ. અહા ! એ વખતે પૃથ્વી કેવી સુશોભિત દીસતી હતી ? ખેટમાંની ટેકરીઓ અને ઝાડીઓ ધરતી-માતાના કેશકલાપ રૂપ બની રહી હતી. આવા સુંદર, મધુર વાતાવરણ વચ્ચે લોખંડની શૃંગલાઓનું અસ્તિત્વ કેવું કડબું લાગે ? છતાં એ આન્દામાનનો રાણ હતો. માણસને ફાંદામાં પકડાવી જળ ત્યાં હંમેશ પથરાયેલી રહે છે. એકાએક વેતનાંવાર કોઇ માને નહિ, પણ એ ખરી વાત છે. આ દુનિયામાં સ્ત્રીઓના રૂપની અજબમાં પડવાથી થયેલાં કેટલાં મૃત્યુ, કેટલાં પાપ હજુ જુવાઇ રહ્યાં છે ? કમગનું પુલ હશે છે કાદવમાં; અને તેની નાળ-દાંડી-પર નામનો નિવાસ હોય છે.

કુદરતની કળા એવીજ વિચિત્ર છે !

આન્દામાનની ઓળખાણ

આન્દામાન અને નિકોબાર, બંગાળના ઉપસાગરમાં આવેલા ટાપુઓ છે. એક લાંબી સાંકળના ટુકડા હોય તેમ એ ટાપુઓ હારખંધ આવેલા છે. એમાંનો પહેલો ટાપુ કુગલી નદીના મુખથી ૫૯૦ માઇલને અંતરે છે. હિંદુસ્થાનનો આન્દામાનની પાસેમાં પાસે હોય એવો ભાગ તે અહિંદેશમાં આવેલી નેગ્રસ નામની જૂથિર છે. તે આન્દામાનથી માત્ર ૧૬૦ માઇલ દૂર છે. એ ૧૬૦ માઇલના અંતરાળમાં પણ બે દ્વીપસમૂહો આવેલા છે. તેનાં નામ પેપારીસ અને કોકો છે. પેપારીસ બરાબર વચ્ચે આવેલો છે અને કોકો આન્દામાનની ખૂબ નજીક છે. કોકોના બે ટાપુ છે. એક મોટો અને બીજો નાનો.

આન્દામાનમાં મુખ્યત્વે ચાર ટાપુઓ છે. તે ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઇએ એક એકની જોડાળેડ હારખંધ ગોઠવાયેલા છે. હિંદુસ્થાન

નમાંથી નીકળીએ તો પહેલો ઉત્તર આન્દામાન આવે છે, પછી મધ્ય આન્દામાન અને છેલ્લે દક્ષિણ આન્દામાન આવે છે. આ ત્રણે ટાપુઓ ઇંડાકૃતિ ધાટના અને બહુજ પાસે પાસે છે. દક્ષિણ ટાપુની દક્ષિણે કેટલેક દર, રટલાન્ડ નામનો એક નાનો સરખો ટાપુ છે. આ ચાર ટાપુની આસપાસ અનેક નાના નાના બેટો આવી રહ્યા છે. તેમાંના બે ચાર મુખ્યના નામ આપીશું. ઉત્તર અને મધ્ય આન્દામાનને પશ્ચિમ કિનારે ઇન્ડરવ્યુ બેટ છે; મધ્ય અને દક્ષિણ આન્દામાનની નજીકમાં પૂર્વ તરફ હેવલોક અને આક્રીપેલેગો નામના બેટો છે.

ઉત્તર આન્દામાનની લંબાઈ ૫૧ માઇલ, મધ્ય આન્દામાનની ૫૬ માઇલ, દક્ષિણની ૪૯ માઇલ અને રટલાન્ડની ૧૧ માઇલ છે. એ ચારે મળીને ગ્રેટ આન્દામાન (બડા આન્દામાન) ને નામે ઓળખાય છે. આ દ્વીપસમૂહની દક્ષિણે ૨૮ માઇલ પર લીટલ આન્દામાન (હોટા આન્દામાન) નામનો બેટ છે. તે ૩૦ માઇલ લાંબો અને ૧૭ માઇલ પહોળો છે.

એ બધા ટાપુઓ જંગલ અને પહાડોથી ભરપૂર છે. જમીન પથ્થરની હોવા છતાં કુદરત બહુજ સુંદર છે. દરથી નેતાં એમજ લાગે કે જાણે સૌંદર્યદેવી સ્વર્ગમાંથી જલ્લવિહાર કરવા માટે ઉતરી પડી હોય ને !

સર્વથી ઉંચામાં ઉંચો પહાડ ઉત્તર આન્દામાનમાં આવેલો છે; તેનું નામ સેડલ માઉન્ટન છે. તે ૩૦૦૦ ફુટ ઉંચો છે.

અહીંની વિચિત્રતા અને નવીનતાઓ

અહીં પશ્ચિમની લીલા બહુજ વિચિત્ર છે. વર્ષાઋતુ લગભગ ૬ મેથી ચાલુ રહે છે. ખીજી મુખ્ય ઋતુ મીઠમ છે. બાકીની બધી ઋતુઓ તો કાણુ જાણે ક્યારે આવે છે અને ક્યારે જાય છે. તે તો વર્ષા

અને ઓખની આગળ પાછળ થોડી થોડીવાર ડોકિયું કરીને જ પાછી જાય છે. ઓખકાળ અને આછા શિયાળાના કેટલાક વખત સિવાય, બાકીની બધી ઋતુ દરમિયાન વાતાવરણમાં થોડો ધણો ભેજ તો રહે છે જ. કોઇવાર આકાશ કાળાં ધોર વાદળાંથી છવાઇ જાય છે, તો કોઇ વાર આછો વર્ષાદ અને તડકા વારાફરતી નીકળે છે. પહેલાં વર્ષાઋતુ આઠ મહિના સુધી પહે ચતી. પણ હવે—કેટલાંક જંગલો સાફ કરવામાં આવ્યાં તે પછી—તે ઓછો વખત પહોંચે છે. એક-દરે જોતાં ઋતુઓના વખતનું કાંઇ પ્રમાણ નથી. છોે ઋતુ એકમેકની સાથે એવી ભેજસેજ યદને આવે છે કે તેને છૂટી પાડીને ઓળખવી બહુ મુશ્કેલ છે.

સાગરનાં કાળાં પાણીએ, ચારે દિશામાંથી, આ દીપભૂમિના પહાડ-રૂપ પોતાના બંધુતા શરીર ઉપર ખૂબ ધસારો કરીને કેટલાંયે ખાંચા પાડી દાધા છે કે તેનો હિસાબજ નથી. એ ખાડીઓમાં ભરતી વખતે તણાઇ આવેલાં અને કિનારે ઠરેલાં પાતરાં વગેરે કચરો હંમેશ સડયાં કરે છે અને તેથી આ સ્થાનમાં મહેરીઆ તારે પોતાનો અડો જમાવ્યો છે. મહેરિયાનું વાહન મચ્છર. તેની તો અહીં અગણિત અક્ષૌહિનિ સેના છે. માંકડની પેઠે મચ્છર પણ ખૂબ મોટા મોટા અને વિચિત્ર આકૃતિના થાય છે. પોતાના લાંબા લાંબા ટાંગાની ઉપર ઉભા રહીને તેઓ આજો વખત એટલા બધા જોરથી ડાલ્યા કરે છે કે તેથી તે એકાએક દેખાતા પણ નથી. જંગલોમાં મચ્છર અને નાની નાની માખીઓ એટલી બધી ઉડાઉડ કરતી હોય છે કે સવાર સાંજને વખતે તો માણસથી ત્યાં ઉભું પણ રહી શકાય નહિ. ભોગભોગે જો ઉભો રહે, તો અભિમન્યુ જેમ સમરથીઓના બાણથી એડી વખતે વીંધાઇ મરેો હતો તેમ, ચારે તરફથી મચ્છર અને માખી તેને ડુંખી ડુંખીને મરણને શરણ પહોંચાડે. એ ઉપરાંત

‘લોક’ (Loach) નામનાં પતંગીઆં થાય છે. તે જાડની ડાળીઓ અને
 તરારાં પર, ઘાસ અને કચ્છ નામના છોડવા પર મોટી સંખ્યામાં
 મેસી રહે છે. સૂર્યના તડકામાં ‘લોક’ દેખાઈ શકતા નથી. પણ
 કમનસીમે જો થોડોક પણ વરસાદ પડ્યો તો ભોગ ફરી વળ્યા !
 તે વખતે માણસની ગંધ આવતાંજ તે એકદમ તેના ઉપર ધસી
 આવે છે અને માથા ઉપરજ તૂટી પડે છે. એમાંથી જીવતા છૂટવું
 બારે મુશ્કેલીનું કામ છે.

અહીં મોટામાં મોટા કાનખજુરા એક હાથ લાંબા અને એક
 ધંચ જાડ થાય છે. એના દંશથી કેટલાકને લકવો થયેલો પણ
 માલમ પડ્યો છે. અહીંના સાપ બહુ ઝેરી નથી હોતા; તેના દંશથી
 મૃત્યુ નિપજતું નથી. નાગ તો બાગેજ જેવામાં આવે છે. પહેલાં,
 એક જાતના ‘વાઈપર’ નામના નાના નાના સાપ નીકળતા હતા. તેના
 ઝેરથી તો મૃત્યુજ થતું. અત્યારે તો એ સાપ ઊંડા જંગલમાં ડાઘક
 ડાઘક સ્થળેજ દેખાય છે. આન્દામાન, મુખ્યત્વે કરીને માખીઓ
 અને પતંગીઆંનો પ્રદેશ છે.

અહીં, નંમલી પક્ષિ તો લગભગ ગિલકુલ તહતાં. જે કંઈ
 ચોડાં વણાં હતાં તે પણ આજ આ તરફને કિનારે જેવામાં
 આવતાં નથી. આન્દામાનના ‘આર્ટામિસ’ અને ‘ઓરીઝા-
 ક્સસ’ નામના પક્ષિઓ અત્યારે દૂર જવા બેઠમાં દેખાય છે. અહીંનું
 ‘સાઈક’ પક્ષિ પણ ચીન દેશમાં અને શીલીપાઇન ટ્રાપમાં થાય છે.
 ચોડાં ચોડાં કજ્જાર, માછરંજ (કીંગફીશર) અને લકલખોદ મળતી હતાં.
 અને અહીંનો વસવાટ સરે ક્યાં પછી સરકારે કેટલાય કામડા, ચલ્લી,
 પોપટ, મેના, સમડી, બાજ, બગલાં લાવીને અહીં છોડી મૂક્યાં હતાં,
 તેમની સંખ્યા અત્યારે વધતી જાય છે. કેટલાક મોર પણ લાવવામાં
 આપ્યા હતા એક જાતનાં વનવાગળાં અહીં મળતીજ હતાં.

જંગલી પશુઓમાં બૂંડ (અથવા સુવર), વનખીલ્લી અને ડીલ પર મોટા વાળના ગુચ્છવાળા એક જાતના કોળ ઉંદર હતાં. ગાય, બેંસ, અને બકરી જેવાં ઘરેમાં બાંધવાનાં પ્રાણીઓ અને જંગલી હરણુ, શિયાળ અને કૂતરાઓ પણ પાછળથી લાવીને રાખવામાં આવ્યાં છે. એ ખીચારાં પ્રાણીઓ પણ અમારી પેઠે જીવન ભરને માટે જ દેશ-નિકાલ થયેલાં છે. વાઘ, રીંછ જેવાં હિંમત પ્રાણીઓ અહીં મૂળથી જ નથી. જળચર પ્રાણીઓની કેટલી જાત છે અને તેમની શું વિચિત્રતા છે તે તો કોણ કહી શકે ? શંખલા, કાલુ માછલી, ગોકળગાય, અને કાચળા-સૌ સૌના રંગ પણ ઈંદ્રધનુષ્યની માફક એવા મનોહર કે જોતાંને વાર આપણે મોઢ પામી જઈએ. તેમના કેટલીયે જાતના રંગ હશે ને કેટલાયે જુદા જુદા આકાર હશે. ઘોડા માછલી નામની એક જાતની માછલી થાય છે તેનું મોં બરાબર ઘોડાના જંબુંજ હોય છે ! કાક માછલીને કાગડા જેવી લાંબી ચાંચ હોય છે ! બદ-માશ નામની માછલી મગરના જેવી હોય છે. બલેડર માછલી મા-ચુસના માથાના આકારની હોય છે. અને જેલી માછલી સફેદ બરફના ટુકડા જેવી હોય છે. બધી જાતોનાં નામો આપતાં પાર આવે એમ નથી. શંકાર માછલી પુષ્કળ થાય છે અને તેની પૂછડી એવી તો અજબૂત હોય છે કે માત્ર એક જ ઝપાટો આપણા પગ ઉપર પડે તોયે માંસ કાપીને હાડકું ભાંગી નાંખે. એટલા માટે એ માછલીની પૂછડીમાંથી આજમા બનાવવામાં આવે છે. બલેડર મા-છલી જ્યારે ભયભીત થાય છે ત્યારે પોતાનું સરીર પુલાયે છે, મોંમાં ચાલી ભરીને તે એકથી ઊંડાં છે અને ડાળા ફાડીને જોઈ રહે છે. ખીછ એક પ્રકારની માછલી થાય છે તે જ્યારે ભય પામે છે ત્યારે કાંઈક કાળા પદાર્થ કાઢીને પાણીને ડાળી નાંખી અસ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

અહીંની કુસ્તી નિર્જન કાઢી નથી. પાટીએર અને નિર્જન બાર બને નજીકના પ્રાણી છે. જંગલોમાં સાલ, ગજન, પાંદુર

ને કોકો નામનાં ઝાડ થાય છે, તેનું લાકડું બાંધકામ માટે કોક
પડે છે. તાળીઝેર અને ઇમારતી લાકડું એ બે વસ્તુનોજ મુખ્યત્વે
કરીને વેપાર ચાલે છે. જંગલી પ્રદેશનો માત્ર થોડોક લાગજ મનુ-
ષ્યના વસવાટવાળો અને ખેતીકામમાં વપરાયલો છે. તેનેજ પોર્ટલેન્ડ
કહે છે. મધ્ય અને ઉત્તર આન્ધ્રમાનમાં જુદે જુદે સ્થાને વસવાટ શરૂ
કરવાને સરકાર તરફથી પ્રયત્નો થાય છે. પણ દીપસમૂહનો બા-
કીનો લાગ હંડા અનેલ જંગલોથી છવાયેલો છે. સરકારી (ફારેસ્ટ
ડીપાર્ટમેન્ટ) જંગલખાતા તરફથી એ બધાં જંગલો માપીને તેનું
નકશા તૈયાર કરવામાં આવેલા છે. એકેક માઇલમાં કેટ કેટલા
ઝાડો છે ? પાણીના ધોધ તેમજ સરોવર કુલ ક્યાં ક્યાં છે ? તેમજ
કરા અથવા નાગાં ક્યાં છે તે બધું એ નકશાઓમાં બતાવેલું છે. એ
નકશામાંના બધાખરા હેમબાણુએ દોરેલા છે.

વળી સરકારે એક બીજી વસ્તુનો વેપાર હસ્તગત કરેલો છે
તે વસ્તુ તે “એડીબલ પર્ડઝ નેસ્ટ” એટલે ખાંડ થકાય એવા, પક્ષિ
ઓના માળા છે. સ્ટીફ્ટ નામનું એક નાનું કાળું પક્ષિ થાય છે તેનું
લાળમાંથી જે વસ્તુ બને છે તે અચકિતની દવા તરીકે બહુ ઉપ-
યોગી થઈ પડે છે. તે મીણના જેવું થાય છે. અને તેમાં કોઈ જ
તરની સ્વાદ હોતો નથી. તે દૂધની સાથે લેવાય છે. ચીન દેશમાં અં-
દરૂન તરફ એ પુબ્બળ ખરે છે.

આન્ધ્રમાન ટાપુઓમાં કેદીઓનો વસવાટ પ્રથમ ૧૮૫૬ ન
બળવા વખતે થયો. તે પહેલાંનો અહીંનો ઇતિહાસ નિશ્ચિતપણે
જાણી શકાયો નથી.

આન્ધ્રમાનમાં પહેલો વસવાટ

માકેચિલો, નિકાલો ટાન્ડી વગેરે આર્ય મહાબાણુઓ
જાપાણીઓની આન્ધ્રમાનનું નામ મળી આવે છે. ઇ. સ. ૧૭૯૭

એવા રેગ્યુલેશનને આધારે નિમ્નમત અદાલતને કેદીઓને દેશનિકાલ કરવાની સત્તા મળી. તે વખતે સિંગાપોર, પીનાંગ, મલાક્કા, ટેનાસરીમ વગેરે સ્થાનોમાં કેદીને દેશનિકાલ કરવામાં આવતા. પણ આન્દામાન ટાપુનો દેશનિકાલની જગ્યા તરીકે ઉપયોગ કરવાનો પહેલો પ્રયત્ન કેપ્ટન બ્લેકર અને ઈર્વિનેર કોલકુલની સૂચના પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૭૮૮-૮૯ માં થયો હતો. એકવાર દક્ષિણ આન્દામાનની ધસે આ વેલા એકામ ટાપુમાં અને બીજાવાર ઉત્તર આન્દામાનના કોર્નવાલિસ બંદરપર કેદીઓનો વસવાટ શરૂ કર્યો હતો. પરંતુ માણસોને રહેવા માટે તે બંને જગ્યાની હવા એવી ખરાબ માલમ પડી કે એકાદ વખતમાં તે યોજના બાંગી પડી. બળવો પૂરો થયા પછી કે. એફ. એટ સાહેબ આવ્યા અને તેમણે કેદીઓ રાખવાને એકમ ટાપુનો ઉપયોગ કરવાની ભલામણ કરી, એટલે ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં કેટલાક બળવાખોર કેદીઓને અહીં લાવીને રાખવામાં આવ્યા. આ પ્રમાણે નવો વસવાટ શરૂ થયો. ઇ. સ. ૧૮૬૩ ની સાલથી સામાન્ય કેદીઓ પણ અહીં આવવા લાગ્યા. ૧૮૭૦ ની સાલમાં કર્નલ હેબીમેને કેટલાક જંગલો સાફ કરાવ્યાં અને ખાડીઓ પૂરાવી, તેથી આ જગ્યા કંઈક રહેવા લાયક બની. અત્યારે સાધારણ રીતે, ભગ્ન ભગ્ન ૧૩૦૦ પુરૂષ અને ૭૦૦-૮૦૦ સ્ત્રી કેદીઓને અહીં રાખવામાં આવે છે. ખાડી પ્રજાની વસ્તી આશરે બે હજારની હતી.

કરરાવાળા અને જંગલીઓ

આ પ્રદેશના મૂળ વતનીઓ, જંગલી અને અસભ્ય છે. તેઓ નાના ફરે છે, અને કરરાવાળાને નામે ઓળખાય છે. તીર ફેરવામાં તેઓ ધણીજ આભાદ-કુશીઆર હોય છે. માણસને દેખતાં વાફા તીર ફેરવામાં ફરે છે. મલયાદીપની સીમાએ અત્યારે ને-

કેળ આ ઝરરાવાળાની જાત પણ ડીંગણી અને કાળી છે. તેમનાં કાન નાના પણ ઘાટદાર હોય છે અને વાળ ટુંકા પણ ગુંચળાઆળા હોય છે. રતલાન્ડ અને ઇન્ટરવ્યુ બેટમાં શરીરે હિંચા કરના અને લાંબા વાળવાળા ઝરરા જોવામાં આવે છે. કદાચ તેઓની હિપતિ અન્ન જાતિના રૂધિરમિશ્રણથી થઇ હશે. સામાન્ય રીતે ઝરરા લોક સાઝ-આર કુટ હિંચા હોય છે. તેઓ નાગા ફરે છે, દાઢી રાખતા નથી અને કપાળ પર છંદણાં છંદે છે. તેઓ પોતાના શરીરને લાલ અને ઘાળા મટાડીથી રંગે છે તેમનો ખોરાક મચ્છી, કાચખા, જંમણી કુઓ અને મધ છે. છતાં તેમની જાત બહુ બળવાન અને લડાયક છે. આં ઝરરાવાળાએ પોતાના છ કુટ લાંબા ધનુષ્યની પણ છ ઉપર આણનું સંધાન કર્યું કે પછી તેના પંજમાંથી બચતું અશક્ય છે. તેમની હિંચાલ જંમણી પશુની પેઠે, એવી તો છુપી અને અગમ્ય હોય છે કે તેની કાંઈને જરા પણ ખબર પડતી નથી. તેઓ બધે ફરથી લક્ષીને બાણ મારે છે અને તે કદિ પણ ખાલી જતું જ નથી. તેમની અને અંગ્રેજોની વચ્ચે હજુ પણ સુઘેહ થઈ નથી. તોપ અને બંદૂકના બચથી તેઓ આથે જંમણોમાં ભટકે છે. પણ કોઈકવાર વસ્તી-માં આવી ચડે છે અને એક બે માણસના ભોગ લે છે, એટલામાં જ તેમને પાછા હાંકી કાઢવામાં આવે છે. તેઓ એક જ સ્ત્રી કરે છે; તરવામાં બણાળ કુશળ હોય છે; તેમની વસ્તી બધું કરીને નવ દહાડાંની હશે.

પોર્ટુગીસેસની વસ્તી શરૂ થયા પછી પાંચ વરસે જંમણી ઝરરા-આણનું એક ટોળું અંગ્રેજોની પાસે આવ્યું અને સુધરેલ પ્રજામાં જોવા ઇર્ષાવી. ત્યારથી તેઓ ઝરરાના નામે નહિ પણ માત્ર 'જંમણી' તરીકે ઓળખાય છે. મૂળ ઝરરાઓને તેમના પ્રત્યે એવો દ્રેષ છે કે તેઓ તેમને જોતાં વારજ મારી નાંખે છે. સરકારે એ જં-

મશી' એને માટે જાવણીઓ બનાવેલી છે. ત્યાં તેઓ મધ, સીપો કાચખાન્દી
 પીક, શખો, કાકુ માંજલી, અને એવીજ બીજી જંગલમાંની વસ્તુઓ
 તેમને જડે તે લઇ આવે છે. ઘરાક (જાવણી) ના મુન્શી તેમને
 જલ્દામાં તમાકુ, ચા, ખાંડ, કાચનાં કીડીઆં અથવા બીજી જે વસ્તુ
 તેમને જોઇએ તે આપે છે. અને તેમના પાસેથી લીધેલી વસ્તુઓ
 વેચવા માટે વખારોમાં જરી રાખે છે અથવા દુકાનોવાળાને ત્યાં મો-
 કલે છે. જાવણીમાં આઠદશ દિવસ રહીને પોતાનો થાક ઉતરે એટલે પાછા
 એ જંગલોમાં જંગલોમાં રખડવાને નીકળી પડે છે. એ જાતમાં
 પુરુષો ત્રણ ચાર ધંચ પહોળા કપડાની લંગોટી વાળે છે. અને
 સ્ત્રીઓ ઝાડના પાતરાં પહેરે છે. કાંઈ કાંઈ વળી ઝાડની જાંઘ અથવા
 રેસા ગુર્વાને પહેરે છે અને તેઓ કંઈક સુધરેલા ગણાય છે. જાવણીમાં
 મેં જટલાક છોકરાં અને છોકરી જોયા, તેમના બાપ છરીઆં અથવા
 યુરોપીઅન જાતિના હતા. એક છોકરી મારા જોવામાં આવી તે તે
 એક જોરિયજી અને સુંદર હતી કે તે ' જંગલી ' જાતિની હતી
 એમ કાંઈને ખાશ પશ્ય ન આવે. ધણે જાગે તો તે યુરોપીઅન
 બાપની પેદાશ હશે. જતાં તે છોકરી ધણીવાર પોતાનાં કપડાં-લુગડાં
 ફેંકી દેતે સ્વચ્છ જંગલોમાં રખડવાને નાસી જતી હતી. ખુદમાં
 આકાશમાં ઉડતાં પક્ષિની માફક સ્વતંત્રપણે રખડવાનો પોતાનો
 સ્વભાવ હતો તે બૂલી શકી ન હતી.

તેમની ભાષા સમજતી બહુજ કઠણ છે. તેમાં અનુનાસિક-
 ચલું થલું છે અને શબ્દો પણ ઘણા થોડા છે. તેમનો સ્વર બહુ
 ટીંચો હોય છે. વિદ્યાવતી મઝમ સહેબાઓ જોવો અવાજ લાવવાને
 ખૂબ પ્રયત્ન કરે છે તેવો અવાજ આ લોકોને તો કુદરત
 તરફથી બહુવામાં આવેલો છે.

‘ શાર-પોઇન્ટ ’ નામની જગાની પાસે જંગલી છાવણી આવેલી છે. જંગલીઓની ધરપીટાણ હડ્ડ સ્ટેશન પાસે છે. આજ સુધીમાં એ ‘ જંગલી ’ છોકરીઓએ ઔગ્રેજ લણીને ખિસ્તી ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો છે. તેમની એક ધરપીટાણની અધ્યક્ષ છે અને બીજી વીજ કમિશનર સાહેબની સહચરી છે.

કર્ણારંટાઈનમાં ઉતારો

મેં ' કાળાપાણી ' વિષેનો સામાન્ય ચિતાર આપી દીધોજ છે. હવે જેલની બાકી વ્યવસ્થા કેવા પ્રકારની છે તેનું વર્ણન કરીશ.

' મહારાજ ' સ્ટીમર દર ચાળીશ દિવસને અંતરે કેદીઓને એવા માટે કલકત્તા જાય છે. ચાળીશ દિવસના વચગાળામાં તે બે વાર રંચુન અને એક વાર મદ્રાસ જઈ આવે છે. કલકત્તાથી એક ફેરે આશરે ૧૦૦ કેદીઓ આવે છે, જેમાં બંગાળીઓ, પંજાબી, હિંદુસ્થાની, ગોરીઆ, મદ્રાસી અને આસામી કેદીઓ હોય છે. જેવો સાધારણ કેદીઓનો એક હપતો આવ્યો કે પ્રથમ તો તેને હોપ-ટાઉનની પાસે કાટેલી ક્વૉરન્ટાઈન જાવણીમાં રાખવામાં આવે છે. એ જાવણી જરાબર માઉન્ટ હેરિયેટની તળેટીમાંજ છે. અને તેની વ્યવસ્થા એક કેદી કમ્પાઉન્ડર અને એક કેદી જમાદાર મળીને કરે છે. જ્યારે એ જાવણીમાં નવા કેદી આવેલા હોય છે ત્યારે ત્યાં ખીજા કેઈ કેદીને આવવા દેતા નથી. નવા કેદીને એમ જાવણીમાં એક પખવાડીઆ

મુધી અટકાવી રાખે છે. એમ કરવાનો હેતુ એ છે કે પોર્ટબ્લેમરમાં પ્લેગ અથવા એવોજ બીજો કોઈ ચેપી રોગ દાખલ ન થાય. કેદીઓ જેવી અવસ્થામાં આવે છે તેવીજ અવસ્થામાં-હાથપગમાં બેડી સાથે-તેમને છાવણીમાં રહેવું પડે છે. એટલુંજ નહિ, પણ વચમાં વચમાં તેમને ઘાસ કાપવાનું, રસ્તા સાફ કરવાનું અને એલુંજ બીજું દલકું કામ સોંપવામાં આવે છે.

સોળમા દિવસ પછી આ નવા કેદીમંડળને જેલમાં લઈ આવવાનો દિવાળ છે. નવા કેદીઓ જેલમાં દાખલ થાય તે પણ એક જોશ જેવું દૃશ્ય બની રહે છે. વાંકી વળી ગયેલી પીઠપર બીસ્તરા અને પોટલાં ઉપાડીને, બેડીઓના ઝમરઝમ ઝમરઝમ અવાજ સાથે ભયભીત દૃષ્ટિથી આમતેમ જોતા જોતા, કેદીઓ એક દારમાં ચાલે છે. આગળ પાછળ અને બંને બાજુએ લાલ પાધડીવાળા દારોગાઓ 'એક છંદર,' 'સીધા ચલો,' 'બંદ જાઓ,' 'સરકાર' એવા કંઈ કંઈ ઉદ્ગારો કાઢીને એ ભયમસ્ત દોર જેવાં ટોળાંને હાંકતા હોય છે. થોડીવારમાં એક મોટા કિલ્લાના જેવી જેલ દેખાવા માંડે છે. ત્યારે કાળો, એકસરખો પોશાક પહેરેલા અને લાલ પાધડીવાળા લશ્કાધારી નાના ઓપીસર, જમાદાર, ટંડેલ વગેરેની ભયાનક મૂર્તિ જોઈને અને દારોગાઓના બીપણુ અવાજ સાંભળીનેજ બીચારા કેદીઓના રામ રમી જાય છે.

બારી સાહેબ

ત્યાર પછી બેડી કાઢવાનો અને કપડાં બદલવાનો વિધિ શરૂ થાય છે. બીજો દિવસે થોડીક ડાકટરી પરીક્ષા થાય છે. અમારા વખતમાં તો 'મૂરે' સાહેબ એ પરીક્ષા કરતા. ત્યાર પછી 'બારી' સાહેબ દરેકને તેનું કામ સોંપતા. બારી સાહેબ એટલે જેલખાનાના ચમરાજ ! આમર જેવી કુંડ, ચીથું નાક, લાલ મોં, હાથમાં લાકડી

અને ચાર ઈંચ લાંબી બહારેથી ચીરટ મ્હોંમાં એની મોટી મોટી મુઠોની વચ્ચે દીપી રહેતી. હારબંધ ઉભેલા કેદીઓની પાસે થઇને તે મમરાજ પસાર થતા, અને દરેકની ટિકીટ ઉપર કંઈ કંઈ લખતા જતા. જેમકે “ છ મહિના અલગ-કેદ. ” “ રોજ બે રતલ સજુ ચીસવી. ” “ એક વર્ષ કોટડી બંધ. ” “ હાથ ઘાણી પીલવા. ” “ ત્રણ રતલ દોરડાં ગુંથવાં. ” “ છ મહિના જેલ બંધ, પાણી-વાળા નંબર ત્રણ. ” વગેરે.

જેમને ઘાણીનું કામ મળતું તેમની તો તે રાત આખી ચિંતા-આંજ જતી. જેમને પાણીવાળાનું કે ઝાડુવાળાનું કે દોરડાં ગુંથવાનું કામ મળતું તેઓ પોતાને ભાગ્યશાળી માનતા. પરંતુ જેમને સજુ ચીસવાનું કામ મળતું તેમનું ભવિષ્ય બહુજ અનિશ્ચિત રહેતું. તેઓ અરશે કે જીવશે તે સમજી શકાતું નહિ કારણ સજુ પીસવાનું કામ ઘાણી પીલવા જેવું કઠણ ન હતું તોયે તે કાંઈ છેક રહેલું પણ ન હતું.

એ પ્રમાણે સુખે દુઃખે છ મહિના કે વરસભર, જેને જેટલી સજા થઇ હોય તેટલી ભોગવી રહ્યા પછી એક દિવસ તેઓ જેલ-આંથી છૂટીપત્ર મેળવીને બહાર નીકળે છે. તે વખતે એ કેદી કાંઈ ચહેલાંની માફક ભોળો, સરળ. ગમાર ગામડીઓ હોતો નથી. પણ અનેક દુઃખો સહન કરીને, અનેક વાર ઠગીને, ઠગાઇને, તેમજ ખીજા ઉત્સાહ પૂરાંણા કેદીઓની પાસેથી શિક્ષણ મેળવીને તે પકકા ઉઠાવગીર ચપેલો હોય છે. કંઈ નહિ તોયે તેઓ બનવાની અણી ઉપર તો આવેલોજ હોય છે.

જે દિવસે કેદીઓને જેલથી છૂટા કરવાના હોય છે તેને આગલે દિવસેજ એમડીન સ્ટેશને ટેલીફોન દ્વારા ખબર આપવામાં આવે છે. જેટલે એક ટુંડેલ અને ચાર પાંચ જમાદાર, તેમનો કમળો લેવા

મઠે જેલને દરવાજો આવી પહોંચે છે. હિંદુસ્તાનની જેલમાંથી આવે છે ત્યારે કેદીના શરીર પર ઘોતીઈ, કુડતું, અને ફાળીઈ હોય છે; અહીંની જેલમાં તે જાંગીઈ, કુડતું, અને ટોપી પહેરે છે છૂટી મળવાની વખતે તે પાછો પોતાનો મૂળ પોશાક-દીંચણુ ન દેખાય એવું ઘોતીઈ, કુડતું અને ફાળીઈ-પહેરી લે છે.

જેલના મુખ્ય અધિકારી Chief Overseer મિ. બારી સાહેબ અને દરવાજાના સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ, એ માથા પર ખીસ્તરા તથા ખાંધ પર વાસણના પોટલા વાળા ૬૦-૭૦ ફે ૮૦ છૂટા થવાના કેદીઓના ટોળાને ટંકેતના હાથમાં સુપરત કરે છે. આ સુપરતક્રિયા થઈ કે તરતજ “જોડા જોડ હો જાઓ,” “ખડા હો જાઓ,” વગેરે હુકમો છૂટવાથી ગભરાતા કેદીઓને કોઈ બહારના ટાપુમાં અથવા સ્ટેશને લઈ જવામાં આવે છે. અહીં, પ્રથમથી ઉપરી અધિકારીઓના હુકમ મેળવી રાખ્યા હોય છે તે પ્રમાણે, મુનશી અને જમાદાર બધા કેદીઓના વિભાગ પાડી નાંખે છે અને દશ દશ બાર બારને છૂટક છૂટક સૌ સૌની નિર્ણિત જગ્યાએ પહોંચાડે છે.

થાણાં અથવા સ્ટેશનો

પોર્ટબ્લેયરના ચાર જિલ્લા કરવામાં આવ્યા છે: (૧) રોસ જિલ્લો (૨) પૂર્વ જિલ્લો, (૩) પશ્ચિમ જિલ્લો અને (૪) જેલવાળો જિલ્લો. રોસ ટાપુ મુખ્ય શહેર છે એટલે તેનો એક જિલ્લો મણ્ડેલો છે. પૂર્વ જિલ્લામાં નીચેનાં સ્ટેશનો છે—એબડીન, પ્રીન્સ, બે મીડલ થાઇન્ટ, નેવી-બે, પહાડગાંવ અને હરદુ. એબડીન સ્ટેશનના કેદીઓને મુખ્યત્વે કરીને, રસ્તા સુધારવાનું, વખારોમાં માલ સીંચવાનું, પત્થરા ફેડવાનું, અને ઝાડુ કાઢવાનું કામ સોંપવામાં આવે છે. એન્જનીયરીંગ ગોદાઉનમાં અને નાળીયેરની વખારોમાં પણ તેમને કામ મળે છે.

‘ શીનીક્ષ-મે ’ માં એક મોટું સરકારી વર્કશોપ-કારખાનું છે. ત્યાં લોખંડ, પિત્તળ, સીપો, કાચખાનાં હાડકાં, લાકડું વગેરે-માંથી જુદી જુદી વસ્તુઓ બનાવાય છે. લગભગ ૨૦૦-૪૦૦ ફેદીઓએ એ કારખાનામાં કામ કરે છે. કારખાનાના કામ ઉપરાંત રસ્તા સુધારવાનું, સાક કરવાનું, પથ્થર ફેાડવાનું, પાણી બરવાનું, અને એકું જીંભું સાધારણ કામ તો હોય છે જ.

મીસ્લ પોષ્ટનું નામ ફેદીઓએ ‘ છોલદારી ’ પાડ્યું છે. અહીંના ફેદીઓને બધાં સાધારણ કામો કરવાનાં હોય છે; તેમજ ફેટલાકને ‘ હરદુ’ના બાગમાં તેમજ કારખાનામાં કામ કરવા જવું પડે છે. નેતી-મે ટાપુમાં ધણી શાકભાજી અને ફળફળાદિની વાડીઓ છે; અહીંના ફેદીઓ એ વાડીઓમાં કામ કરે છે તેમજ સમુદ્ર કિનારે બાંધેલા ‘ બંધ’ની મરામત કરવાનું કામ કરે છે. પહાડ-ગાંવના ફેદીઓ પણ એ બંધની મરામતનાં કામ માટે નેતી-મેમાં આવે છે. ફેટલાક વળી નેતરની કાપણી માટે જંગલોમાં જાય છે. હરદુમાં એક મોટું દવાખાનું પણ છે.

પશ્ચિમ જિલ્લામાં નીચે પ્રમાણે સ્ટેશનો છે—ચેધામ, શોર-પોષ્ટન્ટ, જમલી બરાક (જાવણી), ડંડાસ પોષ્ટન્ટ, વાઘપર, વીરમ્બરલીગંજ, કાલાટાંગ અને ખારાટાંગ. ચેધામમાં મોટું લાકડાં વહેરવાનું કારખાનું છે. આન્દામાનનાં જંગલોમાંથી નીકળતું બહુ લાકડું અહીં લાવીને મશીનથી વહેરાવવામાં આવે છે અને તેમાંથી ખાડીઓ, થાંભલા અને મોટાં બીમો બનાવવામાં આવે છે. સોરપેટ અમલ શોર પોષ્ટન્ટમાં મચ્છી અને નાળીએરનું કામ ચાલે છે. ત્યાં જીનેરી મેકાઈન પણ છે. ઉપરાંત સામાન્ય કામ, રસ્તા સુધારવાનું, અકુ કાઢવાનું વગેરે તો હોય છે જ. જમલી જાવણી (બરાક) વિશે તો આગળ વર્ણન આપ્યું જ છે. ડંડાસ પોષ્ટન્ટમાં ઇંટની

લઠી અને કારખાનું છે. ત્યાં સેંકડો માણસો કામ કરે છે. સાધારણ કામ અહીં બહુ થોડું છે. વાઈપર તો પશ્ચિમ જિલ્લાની રાજધાની જ છે. એ સ્ટેશને ડીસ્ટ્રીક્ટ ઓફીસરની અદાલત તેમજ બંગલો છે. સમુદ્રની સપાટી પરથી જોતાં આ વાઈપર સ્ટેશનનું દૃશ્ય રોસ ટાપુની માફક બહુજ આકર્ષક લાગે છે. અહીંનું મુખ્ય કામ શાક-વાડીનું, વખારોનું, ચોગાન બનાવવાનું, નેતર અને વાંસ કાપવાનું, તેમજ ઈસ્પીતાલને લગતું છે. વીમ્પર્લીગંજમાં ડેરી-ફૂલદહીનું કારખાનું-અને બાળવાનાં લાકડાંની વખારો છે. આ જગ્યાથીજ જંગલ-ખાતાની હદ શરૂ થાય છે, અને બારાટાંગ સ્ટેશન સુધી પહોંચે છે. કાલાટાંગ સ્ટેશન ઘોર જંગલની વચ્ચે આવેલું છે. અહીં પ્રખ્યાત યમરાજતુલ્ય મીન્ટો સાહેબના ચ્હાના બગીચો છે. કેદીઓને માટે આ ચ્હાના બગીચો બહુ દુઃખમય છે કારણ તેમાં તેઓની પાસે બહુજ સખત કામ કરાવવામાં આવે છે. બારાટાંગ સ્ટેશન પણ નિર્જન અરણ્યમાં છે; ત્યાં સરકારી જંગલખાતાની મોટી ઓફીસ છે.

એક એક ટાપુ અથવા સ્ટેશન એટલે જ સાત બરાક અથવા છાવણીઓનો જથ્થો સમજવો. દરેક સ્ટેશનનો કાર્યભાર એક કેદી જમાદાર અને એક કેદી મુનશી મળીને ચલાવે છે. કેદી જોલમાં દાખલ થયા પછી ધીમે ધીમે ચટીને દશબાર વરસે જમાદારની પદવી મેળવે છે. તે વખતે તેને એક ત્રણ ઈંચ પહોળા લાલ પટ્ટી અને એક પિત્તળનો ચાંદ આપવામાં આવે છે. ચાંદપર 'જમાદાર' શબ્દ કાતરેલો હોય છે. પટ્ટી વડે તે ચાંદને પોતાની છાતીપર લટકાવી રાખે છે. દરેક જમાદારને રોજનું સીધું મળે તે ઉપરાંત મહિને રૂપિયા આઠનો પગાર મળે છે. જમાદારના હાથ નીચે ટીંગલ (અથવા ટંડેલ) હોય છે, તેની પટ્ટી અડધી લાલ અને અડધી કાળી હોય છે અને તેના ચાંદ પર 'ટંડેલા' શબ્દ કાતરેલો હોય છે. એક જમાદારના હાથ નીચે ચાર પાંચ ટંડેલ હોય છે. ટંડેલના હાથ

નીચે પેટી ઓશીસર હોય છે. તેમની પટ્ટી કાળી હોય છે અને ચાંદ હોતો નથી. દરેક ટાપુમાં વીસથી પચાસ પેટી ઓશીસર હોય છે.

બરાકની રચના

એકેક બરાકમાં સાઠ સીતેર કેદીઓને રાખવાની વ્યવસ્થા હોય છે. બરાક લાકડાંના બનાવેલાં હોય છે અને તેના છાપરાં પર વિભાજિત નળીઓમાં છાયેલાં હોય છે. બરાકનું ભોંયતળીયું લાકડાંનાં પાટીઓનું હોય છે અને તે પાટીઓ ચાંલલાઓની ઉપર ગોઠવેલાં હોય છે. બરાકને બીંત કે દિવાલ નથી હોતી, પણ લાકડાંની પટ્ટીઓની જાળી ચારે બાજુ પર હોય છે. તેમાં એકએકની જોડે ચટાઈ અને કામળા પાથરીને ત્રણ ચાર લાંબી હારમાં કેદીઓ સૂએ છે. એક બાજુએ ખાળ હોય છે. દરેક બરાકમાં બે દીવા છે. દરેક બરાક પર એક જમાદારની દેખરેખ હેઠળ ચાર પેટી ઓશીસર પહેરો ભરે છે. કાંઈ કાંઈવાર જમાદારને બદલે ટુંડેલ અને પેટી ઓશીસર મળીને પહેરો ભરે છે. દરેકનો વારો ત્રણ ત્રણ કલાકનો હોય છે. સાંજ પડતાં બરાક બંધ થાય છે. પણ બરાક બરાબર બંધ થવાનો વખત, રાતના આઠ વાગે તોપ કુટે છે ત્યારનો છે. તે વખત પછી કાંઈથી બરાકની બહાર નીકળી શકાતું નથી. એક વાર સાંજે અને એક વાર રાત્રે આઠ વાગે એમ બે વાર દરેક કેદી પોતપોતાના બિછાના આગળ બેસી જાય છે અને તેમની મણત્રી કરવામાં આવે છે.

સવારે ઉઠતાંવાર ફરી એવીજ રીતે ગણત્રી કરવામાં આવે છે. આગળ ટુંડેલ અને પાછળ પેટી ઓશીસર આવે છે. “અપના અપના બીસ્તરામે” બેઠ જાઓ. ” એવો હુકમ આવે છે અને ઘેટાં બકરાંની પેઢે દરેક કેદીની હારને ગણી જાય છે. ત્યાર પછી બધાને

શૌચક્રિયા માટે અને હાથમ્હેં ધોવા માટે બહાર કાઢવામાં આવે છે. બહાર એક એક ડોલ અથવા પીપ મૂકેલી હોય છે. તેમાં જળ-ભરીઆઓ આખો દિવસ મહેનત કરીને, મીઠું પાણી લાવી, ભરી મૂકે છે. મીઠું પાણી એટલે એમ ન સમજવું કે તેમાં કેવડો કે સાકર નાખેલા હશે. આન્દામાન ખારા પાણીનો દેશ છે. અહીં તો પીવાના પાણીને મીઠું પાણીજ કહેવામાં આવે છે. દરેક કેદી પોતપોતાનો લોહાનો વાડકો લઇને એ જળભરીઆની પાસે જાય છે; અને તે તેમને એક નાના ટીનના કરવડા વડે પાણી આપે છે. તે પાણીથી કેદીઓ હાથમ્હેં ધૂએ છે.

કેદીઓનાં જોડકાં

ત્યાર પછી પાછા જોડેજોડે હારખંધ ખેરી જવાનો હુકમ મળે છે. અંગ્રેજ કવિ શેલીએ Love's Philosophy-પ્રેમનું તત્વજ્ઞાન-લખ્યું છે તેમાં બતાવ્યું છે કે આખા જગતમાં કેવું પણ બંધિત એકલી નથી. દરેક, જોડું અથવા યુગલ છે. પોર્ટુગેસરના પેટી ઓશીસર અને ટંડેલ સાહેબો મુક્કાખાજી વડે પણ એ સૂત્ર સિદ્ધ કરવાને બારે હોંસ ધરાવે છે. તેમના તરફથી “ જોડાજોડ હો જાઓ ” એ હુકમ તો રાતદહાડો, ઉઠનાંખેસતાં, જ્યારેત્યારે સંભળાવવામાં આઆજ કરતો. હુકમનો અનાદર કર્યો કે પેટપર, વાંસાપર, જ્યાં ફાવે ત્યાં લાડીના ઝપાટા પડયાજ સમજવા ! એમનું ગણિતશાસ્ત્રનું જ્ઞાન એવું અગાધ હોય છે કે માણસો બંધેની જોડીમાં જોડવાઇને ખેસી જાય નહિ તો તેમનાથી ગણી શકાયજ નહિ. “ યક, ફે, ત્રીન, ” એમ મોટેથી ગણતાં ગણતાં દશ સુધી ગણ્યા પછી એ ભોજનજોગે અગીઆરમાં જોડકાંને રથાને એકાદ હતભાગ્ય કેદી એકલો જોડેલો જોવામાં આવ્યો કે સલાનાશ ! બધી ગણતરીમાં થોટાજો ! પછી તો તે બીઆરા કમનસીબ કેદી ઉપર સુષ્ટિયોગ અને

લાકૃષ્ઠિયો ઉપચાર અજમાવીને એકાદ દાદીવાળાની સાથે તેનું ક્ષણિક લગ્નબંધન કરાવાય એ પછીજ ફરી ગણતરી કરવાનો વારો આવે.

આ સવારની ગણતરી વખતે બધી બરાકના કેદીઓને બેગા કરવામાં આવે છે. ત્યાર પછી “ એલ રાઇટ-બંધા બરાબર છે ” નો રીપોર્ટ મળતાં જમાદાર અને મુનશી તેઓના કામ પ્રમાણે વિભાગ પાડે છે. એક તરફથી જમાદાર દશ કે પંદર જણાને ઉઠાડીને બીજી જગા પર નોખા બેસાડે છે અને ઇજતેરી ફોરમેનને સુપરત કરે છે. તેઓ બાંધકામટોળી તરીકે ઓળખાય છે. મુનશી તે નોંધી લે છે. પછી બીજા ત્રીશ જણાને લઇને જમાદાર સાહેબ બાગવાળાને સુપરત કરે છે; અને મુનશીજી-કાગળકલમધારી ચિત્ર-ગુપ્તની પેઢે-તે પણ નોંધી લે છે. તેઓ બગીચાટોળી તરીકે ગણાય છે. એજ રીતે સૌ સૌને સોંપાયલા કામ પ્રમાણે દરેકની બુદી બુદી ટોળી થાય છે.

કેદીઓનો નિત્યક્રમ

પછી સૌ પોતપોતાના ટોળાને લઇને સોંપાયલું કામ કરવા માટે જાય છે, ત્યાં તેમની પાસે ૧૦ વાગતા સુધી કામ કરાવે છે. દશ વાગ્યા પછી ફરીથી “ ફેલ ઇન ” નો હુકમ મળતાં હારબંધ જોડી બંધાય છે. એકવાર બેવાર ગણતરી થાય છે, અને પછી ચાણાપર પાછા આવે છે. ચાણા પર આવ્યા પછી જમાદાર તેમને પાછા ગણી બુએ છે, અને નોંધમાં ઉધરાયલો સંખ્યા પાછી જમે કરે છે. પછી સ્નાન, આહાર અને બપોરના એક વાગ્યા સુધી આરામ આવે છે. એક વાગ્યા પછી પુનઃ હારબંધી ને ગણતરી થયા પછી પોતપોતાના પેટી ઓપ્રીસર અથવા ટુકડાની સાથે પાછા કામ પર ચઢી જવાનું. આજે આર પાંચ વાગે છૂટી મળે છે. પાંચ વાગે સૌએ પોતાના માળીવાન

કહા લઈને ખાવા માટે હારખંધ જેસી જવાનું. જમ્યા પછી અંધાઈ થતાં સુધી સ્વતંત્રપણે ફરવાનું અને આનંદથી ગપ્પાં મારવાનાં હોય છે.

દિવસના દશ વાગે ભોજન થઈ ગયા પછી સાંજે બરાક ખંધ થઈ જાય ત્યાં સુધી ગાંજખોરાને ચોરીછૂંપીથી બે ચાર દમ મારી લેવાની તક મળે છે. જુગારીઓ માટે પણ એ વખત મહા અમૂલ્ય છે. જેને પૈસા મેળવવા હોય તે પણ આજ વખત દરમ્યાન મચ્છી પકડીને, ખાવાનાં પાન તોડી લાવીને તેમજ એવી બીજી અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિથી દ્રવ્યોપાર્જન કરી શકે છે. તેવીજ રીતે કાંઈ કેદી પોતાના હવાલદાર, પહેરેગીર, જમાદાર, મુનશી, કે રોજનું સીધું આપનાર બંડારીમાંથી જેની મહેરબાની મેળવવા ઇચ્છતો હોય, જેને રાજી કરવા ઇચ્છતો હોય, તેને માટે પોતાની પાસેના પૈસા કે બીજી ચીજની બેટ ધરવાને પણ તેને આજ સમય ખુબુ કિંમતી થઈ પડે છે.

રવિવારે રજા પડે છે. તે દિવસે કામકાજ હોતું નથી. સવારે માત્ર એકબે કલાક ચાણુની આસપાસની જગા સાફસુફ કરવી પડે છે. બાકીનો બધો વખત સૂઈ ગઈએ તો પણ ચાલે. અથવા પોતપોતાના જમાદાર, ટુંડલ કે પહેરેગીરમાંથી ગમે તેને બે ચાર આના આપીને, અથવા બે ચાર મીઠી વાતો વડે રાજી કરીને બીજા કાંઈ ચાણુમાં આપણો કાંઈ ઓળખીતો કે મિત્ર હોય તેને મળવા પણ જઈ શકાય છે.

આ જેલની બહારના જીવનની રૂપરેખા થઈ.

રસદ્વીપ અથવા રાસ ટાપુ

અમારી સ્ટીમર બંદર ઉપર આવી પહોંચી. બંદરની ઉં
રાસ ટાપુ આવેલો છે. દક્ષિણે એબીડીન બંદર અને મોટી ગંગા
કિલ્લા જેવી સેલુલરની જેલ આવી રહી છે. પૂર્વમાં હેરિયેટ પર્વ
ની મનોહર શ્યામ શીલા અને પશ્ચિમે સમુદ્રનું અનંત સ્વ
ફેલાયલું છે.

સમુદ્રની સપાટી પરથી રાસ ટાપુનો દેખાવ એક મનોહ
કુદરતી લીલાના ચિત્ર જેવો લાગે છે. અહીંથી પેલી ટેકરીઓ ત
થોડે થોડે અંતરે લાલ અને સફેદ મકાનોની સાથે કાઠ કાઠ સ્વ
ઉગેલાં વૃક્ષોનો લીલો રંગ ભેગસેગ થયેલો જણાય છે. મારા વાં
કામાંથી જોણું 'શિવોંગ' જોયું હશે તેમને આ અલૌકિક દ્રશ્યનો ખ્યા
આતી થકશે. ફેર માત્ર એટલોજ કે અહીં આ બધી ટેકરીઓ
આસપાસ ભૂરાં અતલ પાણીવાળો સમુદ્ર ઘેરો ધાલી બેઠો છે એ
પોતાનાં અગણિત અમૃત તરંગો વડે મોર મજાના કરી રહ્યો

ફાસ ટાપુને કિનારે છેક નીચાણ ભાગમાં જે કાળું કાળું દે-
ખાય છે તે વખારો (Jetty) છે. તેના ઉપક્રા ભાગમાં અનેક મ-
કાનો એકએકની પાછળથી ડોકિયું કરી રહ્યાં છે. સૌથી ઉંચે,
મથાળાના ભાગમાં, ચીફ કમિસ્તર સાહેબનો બંગલો છે, તેનું વિદ્યાવતી
નળીઆંથી જાયેલું લાલ છાપડું ધણે દુરથી પણ ઓળખાઇ આવે છે.
કમિસ્તર સાહેબ ટાપુમાં હાજર હોય તે બધો વખત એ બંગલા
પર યુનીયન જેક ફરક્યાં કરે છે. પશ્ચિમ તરફના ખૂણામાં
સમુદ્રની પાસેજ બ્રિટિશ લશ્કરી ટુકડીઓને માટે જાવણી છે. એની
પાસેજ એક ગગનસ્પર્શી સ્તંભ ઉભો કરવામાં આવેલો છે. અને
ન્યારે ન્યારે બંદરમાં કોઇ સ્ટીમર આવવાની હોય છે ત્યારે ત્યારે
તેની નિશાની તરીકે એ સ્તંભની ઉપર લાલ વાવટો ચડાવવામાં આવે
છે. તેજ પ્રમાણે રાજની સાલગીરી અને એવાજ બીજા સરકારી
તહેવારના દિવસે એ સ્તંભને ધ્વજ-ફરફરાવ્યાં અને તોરણો વડે શણ-
ગારવામાં આવે છે.

આન્દામાન ટાપુઓમાં સૌથી ઉંચામાં ઉંચી જગ્યા-શિખર-
માઉન્ટ હેરિયેટ છે. એ સ્થળ અહીં સીમકાના ગ્રીષ્માવાસની
ગરજ સારે છે. એ પહાડની ટોચ ઉપર અનેક બંગલા છે. ચીફ
કમિસ્તર સાહેબ અને અન્ય અધિકારીવર્ગ હવાફેર કરવા માટે
અને ખાસ કરીને સખત ગરમીના દિવસોમાં અહીંજ આવીને રહે છે.

અમે ન્યારે આન્દામાનમાં હતા ત્યારે મણિપુરના રાજદ્વારી
કેદીઓને અહીં રાખેલા હતા. સરકારે તેમને મફત રહેકાણુ અને
જમીન, તેમજ અમુક વર્ષાસન અને દૈનિક સીધુ પણ આપ્યું હતું.
પાછળથી યુરોપીય વિગ્રહ બંધ થઇ મુલેહના કાલકંરાર થયાના
ઉત્સવ વખતે શાહી હાથેરાને આધારે તેમને છૂટા કરવામાં આવ્યા હતા.

માઉન્ટ હેરિસેટનો પહાડ ઘેર જંગલોથી છવાયેલો છે. જાણે એકાદ મોડું રીંગ નિરાંતે નિદ્રા લઇ રહ્યું હોય તેવો એનો દેખાવ છે. કોઇક જગ્યાએ એ જંગલોનો રંગ ઘેરો ભૂરો દેખાય છે, તો કોઈક સ્થળે જ્યાં લીમડા, વાંસ અને આમલીનાં ઝાડો પુષ્કળ ઉગેલાં છે ત્યાં પીંગાશ પડતો દેખાય છે, તેમજ કોઈ સ્થળે લાલ પાંદડાંવાળાં ઝાડને લીધે રતાશ પડતો પણ દેખાય છે. પહાડની અભેદ શિલાને ભેદીને એક ચાંદીની ધારા જેવો નદીનો ઝરો વહે છે, અને ગિરિરાજના પાદપ્રદેશ આગળ ખળખળ શબ્દ કરતો સમુદ્રને જઇ મળે છે.

અમને લઇ જવા માટે એક સ્ટીમલોન્ડ, એક બીજી 'લાઇટર' બોટને ખેંચી લાવીને અમારી સ્ટીમર પાસે ઉભી. મોટા ડોક્ટર સાહેબ (Senior Medical Officer), જેલર સાહેબ, અને બીજા કેટલાક અધિકારીઓ આવ્યા અને ગયા. ચારે તરફ મોટર-બોટ, પીનસી, લાઇટર બોટ અને સ્ટીમલોન્ડ વગેરેની ધમાલ આલી રહી. આ સ્થળે મારે સેલુલર જેલની ઉપલક્ષ રૂપરેખા આપી દેવી જરૂરની છે, કારણ તેમ નહિ હૈં તો સેલુલર સંખ્યામાં ભોળા વાંચક-વર્ગની સ્થિતિ વ્યૂહપ્રવિષ્ટ અભિમન્યુના જેવીજ થઇ જશે.

જેલની રચના અને વ્યવસ્થા

એક નકશામાં એક મધ્યખિંદુ ધારી લો. એ મધ્યખિંદુ એટલે ત્રણ માળવાળો એક મિનારો સમજવો. એને 'સેન્ટ્રલ ટાવર' અથવા ધુમટ કહેવામાં આવે છે. આ ધુમટને મધ્યખિંદુ ગણીને એક વર્તુળ દોરવામાં આવે તેનો પરિધિ અથવા ચકાવો તે જેલની બહારની દિવાલો જાણવી. મધ્યખિંદુથી ચકાવા સુધી સરખે અંતરે સાત સીંધી લીટી અથવા ત્રિજ્યા દોરવાથી જે ત્રિભાગ પડે તે દરેકને એક એક મહોલો અથવા બ્લોક કહેવામાં આવે છે.

જેમ ધુમટ-મિનારને ત્રણ માળ છે તેમ એ દરેક બોલકને પણ ત્રણ ત્રણ માળ છે. દરેક માળે વીશ અથવા ત્રીશ કોટડીઓની હાર છે. દરેક કોટડીને લોખંડની જળીવાળું અને લાકડાના ફાટક વગરનું બારણું છે. કોટડીની પાછલી દિવાલમાં સાડાચાર હાથની ઉંચાઈએ એક નાનું જળાઉ છે, તેને પણ બબ્બે ઇંચને અંતરે લોખંડના ગળાએ બેસાડેલા છે. ઓરડીની અંદર સામાનમાં એક દોઢ હાથ પહોળો નીચો ખાટલો અને એક ખૂણામાં એક ડામર લગાડેલું માટીનું વાસણ ! બસ એ બે સિવાય ત્રીજી કાંઈ ચીજ નહિ. અહીંના ખાટલા પર સૂવું એ પણ પરમ માવધાનીનું કામ છે, કારણ રહેજ પણ બેદરકારીથી ઉંઘમાં પાસું ફેરવું કે ધમ દમને ભોંય પર પડવાનોજ વારો આવે એમ છે. અને અહીંનું પેલું માટીનું વાસણ તો વિષ્ટા અને અંદનનો ભેદ ભૂલવાનો આધ્યાત્મિક પાઠ શીખવામાં ભારે સહાય રૂપ છે, કારણ આખી રાત દરમ્યાન એજ આપણું શૌચાગાર બની રહે છે એટલે એની મધુરી (!) સુગંધનો આસ્વાદ નિરંતર આવ્યાંજ કરે છે. વળી એચાંશી આસનોમાંના ઘણા તો એ ડામર લગાડેલા માટીના વાસણના સહવાસથીજ આપણને આવડી જાય છે. સાંજે જેઠ બંધ થાય તેની કંઈક પહેલાં ભંગી એ વાસણ મૂકી જાય છે અને સવારે નિયમિત રીતે લઈ જાય છે.

ઉપર જણાવ્યુંજ છે કે બધી ઓરડીઓ હારબંધ એકની જોડે એક આવેલી છે. અને તેની સન્મુખ ત્રણ ચાર હાથ પહોળો ઓટલા આવી રહ્યો છે. એ ઓટલાની આસપાસ પણ કમાનદાર ચાંલકાઓને આધારે લોખંડની જળી બેસાડેલી છે. ચાંલકાઓની ઉપર છાપરાનો ભાર આવે છે. સાતે ત્રિજ્યારૂપ ચાલીઓના ઓટલા, વચકા ધુમટવાળા મિનારા આગળ એકત્ર થાય છે. ત્યાં આગળ એ ચાલીઓમાં પ્રવેશ કરવાનો એક દરવાજો છે. રાત્રે આ દરવાજો બંધ કરવામાં આવે છે. ઓરડીઓને બંધ કરવા

મોટા લોખંડના આગળાઓ છે, તેને ઉપરથી તાળાં મારવામાં આવ્યાં છે. કોટડીની અંદરથી તાળાને કે આગળાને હાથ પકડી શકતો નથી.

મેં ઉપર કહ્યુંજ છે કે દરેક બ્લોકને ત્રણ માળ, એટલે ત્રણ ચાલીઓ છે. પરસાળની ચાલી, વચ્ચા માળની ચાલી અને ખીજ માળની ચાલી (lower corridor, middle corridor and upper corridor). રાત્રે દરેક બ્લોક આગળ ચાર દારોગ પ્રહરીઓ ચોકી કરે છે. એક એક માણસ ત્રણ ત્રણ કલાકનો વાંઘાંધીને પોતપોતાના વખત દરમ્યાન હાથમાં 'હરિકેન' ફાનસ લઈ ચાલીને એક નાકેથી ખીજે નાકે ચાંટા મારે છે અને કોટડીમાં બેપમાં પ્રાણીઓ શું કરે છે તે જોતો જાય છે.

આખી જેલમાં બધું મળીને ૨૧ ચાલીઓ (ગેલરીઓ) એટલે એકી વખતે ૨૧ પહેરેગીરો રાત્રે પહેરો ભરે છે. જ્યાં તેમનો ત્રણ કલાકનો સમય પૂરો થાય છે ત્યારે તેઓ ખીજ એકવ સની ટુકડીને જગાડે છે. એ પ્રમાણે એકંદરે ૮૪ પહેરેગીરો આ રાત્રિજાગરણનો આનંદજનક લ્હાવો પોતપોતામાં વહેંચી લે છે.

મધ્ય ભાગના છુમટ-મિનારામાં પણ એક દંડધારી સિપા સતત ઉભો રહે છે અને આકાશમાં ફરતા નક્ષત્રની જે વારંવાર પહેલો માળ, ખીજો માળ, ત્રીજો માળ એમ ફર્યાજ કરે છે. એ જ્યારે ફરતો ફરતો એકાદ બ્લોક અથવા ચાલીના ના આગળ આવી પહોંચે ત્યારે ત્યાં પહેરો ભરતો પ્રહરી તેને મોટા જવાબ આપે છે:-“ વીસ કોટડી તાળાખંધ, ચાર વાર્ડ એક રાઈટ. ”

આ પ્રહરી અને મધ્ય મિનારાના સિપાઇની વચ્ચે ઉંદર પિલાડીનો સંબંધ હોય છે. જે પહેરેગીર ભોગજોગે ભોંધ પર ખેસી ગયેલો દેખાય કે તેણે હાથમાંનું ફાનસ પણ જમીન પર મૂકેલું હોય તો સિપાઇ તરતજ તેનો રીપોર્ટ ઉપરી અધિકારી પાસે કરવાનો, અને તેને શિક્ષા કરાવવાનો. આ કારણથી એ સિપાઇરાજને ખુશી રાખવાને અને તેની ખફગીમાંથી બચી જવાને માટે પહેરેગીરો એવી તો હુકિતપ્રયુક્તિઓ, ખુશામત, હાવભાવ અને બીજી કળાઓ અજમાવે છે કે જે એના કરતાં અડધી પણ કળા મેનકા, રંભા અને બીજી અપ્સરાઓમાં હોત તો મને લાગે છે કે આપણા ઋષિ-મુનિઓનો સમૂળજો વિશ્વંસ થઇ ગયો હોત.

દરેક બ્લોક અથવા ચાલીની સામેના ભાગમાં એકેક મેદાન-ખુલ્લી જગા-છે અને ફેદીઓને દિવસે કામ કરવા માટે ત્યાંજ એકેક કારખાનું છે. એક બાજુપર દશ હાથ લાંબી અને એક હાથ પહોળા ટાંકી છે અને પાસેજ પતરાંનો જાજડ છે. સમુદ્રને કિનારે બાગમાં એક પંપ મૂકેલો છે અને ત્યાં એક મોટી ટાંકી છે. એ ટાંકીમાં પંપ વડે દરીઆનું પાણી ભરવામાં આવે છે અને તે પાણી જુદી જુદી નળીઓદારા આ સાતે બ્લોકની ટાંકીઓમાં આવે છે. એ પાણી માત્ર ન્હાવાધોવાના જ કામમાં આવે છે. પીવાનું મીઠું પાણી ધુમટવાળા મિનારાની પાસેજ એક નળ છે તેમાંથી મળે છે. દરેક ચાલના જળભરીઆઓ એ નળેથી પાણી લાવીને ડગ્યાઓ અને બાલદીઓમાં ભરી રાખે છે.

શાહી ઝનાનામાં પ્રવેશ

પોલિસ અને ચોકીદાર મંડળના ઘેરા વચ્ચે અમે સ્ટીમરમાંથી ઉતર્યા અને લાઇટર બોટમાં-મજવામાં-મેડા. સ્ટીમરોંચ અમને એ-બર્ડીન બંદર તરફ તાણીને લઇ ગઇ. અમે કિનારે ઉતર્યા અને

પગમાં બેડીઓ સાથે, શારીરિક તેમજ માનસિક ભાર વહેતા, હિંદના ટોળાની પેઠે, પરંતુ લશ્કરી સિપાઇની પેઠે ગોઠવાઇને ફરવ કરતા, અમે ઢોળાવ ચઢવ લાગ્યા.

સેલુલર જેલના દરવાજા સુધી પહોંચતાંમાં તો અમે થાકીને લોથ ચર્ધ ગયા હતા. દરવાજાની આસપાસ બેઠે બાબુપર આવેલી ઓફીસો અને વખારો અમે પસાર કરી દીધી. બહારનો દરવાજો વટાવ્યો; અંદરના દરવાજો આવ્યા એટલે ત્યાંના દ્વારપાલ સાહેબે અમને ગણ્યા, અમારાં નામો નોંધ્યાં અને પછી અમને આ ત્રિલક્ષણ ઝનાનખાનામાં પ્રવેશ કરાવ્યો. દ્વારપાલસાહેબે અમારા નામે જે ખાતા પાડેલા તેના હિસાબ બાર વરસે પૂરા થવાના હતા. શ્રી રામચંદ્રજીની પેઠેજ અમને દેશવટો મળેલો હતો. પણ તેમનામાં અને અમારામાં ફેર માત્ર એટલોજ કે, અમારે માટે રમોઇ બનાવવાને કોઇ પતિવત્સલ સીનાદેવી ન હતાં; લક્ષ્મણ જેવો સુશીલ, નમ્ર, બ્રાત્રવત્સલ બાઇ ન હોય; તેમજ જંગલમાંથી પાકાં ફળાં વીણી લાવવાને અમારી પાસે તેમના જેવી વાનરસેના યે ન હતી ઉપરાંત, રામચંદ્રજીને તો માત્ર સાદી દેશનિકાલની સગ હતી, જ્યારે અમને તો સાથે સખત મજૂરી ચોંટી હતી. એટલે જો શિક્ષાની દૃષ્ટિએજ અમારી વચ્ચે સરખામણી કરવામાં આવે તો જરૂર અમે શ્રી રામચંદ્રજીના કરતાં અનેક રીતે ચઢીઆતા અવતાર ગણાઇએ. જો કોઇ માણસ આ વાત માનવાની ના પાડતો હોય તો તેને મારી એટલીજ વિનંતિ છે કે મી. બારી સાહેબના રાજ્યમાં જઇને માત્ર એકજ અડવાડીઉં ઘાણી ખેંચવાનું અને કાથો પીસવાનું કામ કરી જૂઓ. માત્ર એકજ અડવાડીઉં ! અને એકજ અડવાડીઆમાં તેને ખ્યાલ આવશે કે કૂંસ ઉપર લટકતી વખતે જીસસે કેટલું શારીરિક કષ્ટ અનુભવ્યું હશે. જો એજ સ્થિતિમાં એ બે વરસ રહે તો જરૂર એની શુદ્ધિને નવેસરથી દાંત કુટચ માંડે અને જો ખીજાં દર

રસ ત્યાં કહાડે તો તો એની ખાત્રીજ થાય કે મધેડાને ડીકાં મારે
નો માણસ અને કે નહિ. ગમે તેમ હોય, મને તો લાગે છે કે
ભાડા પણ દિવસ આન્દામાનમાં રહી આવતાથી જેટલું જાન પ્રાપ્ત
રી શકાય છે, તેટલું જાન બીજા કોઇ પણ રીતે મળી શકે એમ
નથી. ગમ્મનની વાત જાજૂએ મૂકીએ તોયે-સાચે આવી કપરી
રીક્ષામાં આવી પડતું એ પણ પ્રભુપ્રેરિત અનન્ય દલાવોજ છે.

ખારી સાહેબનું લાપણું

અમે દરવાજે પસાર કર્યો અને ખાગની પાસે આવી હાર-
મંધ ઉભા રહ્યા. ખારી સાહેબનું જ્ઞાનપૂર્વક દર્શન પ્રથમવાર અમે
મહીજ કર્યું. કાળાપાણીના રાજરાજેશ્વરસમા ખારી સાહેબની સૌમ્ય
હિંમત જોઇને કેદીને જેટલો ભય લાગતો હશે, તેનાથી અર્ધો પણ
લાઇને જોતાં બકરીને લાગતો હશે કે કેમ તેની મને શંકા પડે છે.
તેમના સરીરનો ઘાટ જડો અને ડીંગણો હતો. તેમની હુંડ એવી
તા આગળ ધસેલી હતી કે કોઇ જાડા ધીખાઉ મારવાડીની હુંડ પણ
તેમની આગળ ઝાંખી પડી જાય. તેમનું નાક ચીણું અને લાલચોળ હતું.
ગોળમટોળ આંખો અને મોટી મોટી મૂછોને લીધે તેમનું મુખાર્વિંદ
નોહીતરરયા વાધના જેવું દેખાતું.

તેમણે આવીને એક લાંબુ લાપણું આપ્યું, તેનો હુંક સાર આ
પ્રમાણે હતો:—

“ તમે આ આસપાસની ત્રિવાલો જુઓ છો કે ? એ આટલી
મધી નીચી કેમ છે તે જણો છો ? તેનું કારણ એજ છે કે આ
સ્થળેથી નાસ્તી જવું એ મિલકત અશક્ય છે. આ ટાપુઓની
આસપાસ એક હજાર માઈલ સુધી દરીઓ આવેલો છે. અહીંના

જંગલોમાં પણ જંગલો ભૂંડ અને ખિલાડાં સિવાય બીજા કાંઈ પ્રાણી તમને મળી શકશે નહિ. પણ ઝરરાવાળા જંગલોઓ-જે હિંસક પ્રાણીઓ કરતાં પણ વધારે ભયંકર છે તે મળશે ખરા. પણ તેઓ તો માણસ માત્રને જોતાંવાર જ તેને તીર મારી વીંધી નાંખવાનું ચૂકતા નથી. સમજ્યા ? ... હવે મારા તરફ જુઓ. મારું નામ ડી. બારી (D. Barry) છે. હું સીધાની સાથે બહુજ સીધો અને ઉદાર છું. પણ વાંકાની સાથે તો હું ચાર ગણો વાંકો છું. જોકે કદિ કાંઈ મારી સામે થયો તો...તેનો પરમેશ્વર પાધરો હશે તોજ તે બચશે. પરંતુ એ યાદ રાખજો કે આ આનંદામાનની આસપાસ ત્રણ માઇલની હદમાં તો પરમેશ્વર પણ પ્રવેશ કરી શકતો નથી. પેલી લાલ પાધડીઓ દેખાય છે ને ? તે લોકો વાડર છે; અને આ કાળી પાધડીવાળા ' પેટી ઓફીસર ' છે. હંમેશાં એ લોકોના હુકમને તાબે થજો. જો એ લોકો તમને દુઃખ દે તો મને જણાવજો. હું તેમને શિક્ષા કરીશ... ”

પછી અમારી બેડીઓ છોડવામાં આવી અને દરેકને એક લુંગી, એક ટુંકાબાંધનું ખમીસ અને એક ઘોળી ટોપી પહેરવા માટે આપવામાં આવ્યાં. આ અમારા કાળાપાણીના નાટક માટેનો રંગભૂમિપરનો પોશાક હતો અને એકટરો તરીકે અમારે તે ગમે તેવો હોય છતાં સ્વીકારવોજ રહ્યો. અમારી આખી ટોળીમાં હું પાતળો, અને લાંબો સૂકલડી જેવો હતો, એટલે મારા શરીર પર તો આ નર્વીન પોશાક ખૂબજ દીપી ઉઠ્યો ! શરમાઇને હું ધરતીમાતાને મનમાંજ વિનંતિ કરવા લાગ્યો કે-“ હે માતા ! એકવાર ત્રેતાયુગમાં જન્મ કર્યું હતું તેમ આજે તારા શરીરમાં મને શમાવી દે. બલે સીતાજીના જેવો પવિત્ર ન હોઉં; પણ મારું સ્વતંત્ર તો આ પોશાકથી તેટલુંજ આપાત પામ્યું છે. ”

અમને મળેલી લગાટી

કમનસીબે ધરતીમાતાએ મારી વિનંતિ સાંભળી નહિ, અને તેણે ફાટીને મારગ આપ્યો નહિ, એટલે એજ અવસ્થામાં અમે સ્નાન કરવા આયા. ત્યાં તો વળી શરમનો જે કાંધ છાંટે અમારામાં બાકી રહ્યો હતો તેને પશુ અમારે તિલાંજલિ આપી દેવી પડી. નહાતી વખતે પહેરવાને અમને લગાટી આપવામાં આવી હતી તેમાં તો શરમ જેવી વસ્તુને રહેવાનો જરાયે અવકાશ ન હતો. એટલે બ્યારે અમે નહાવા માટે કપડાં ઉતાર્યા ત્યારે કૌરવોની સભામાં નિરાધાર દ્રૌપદીની જે દશા થઇ હતી તેવી જ દશા અમારી થઇ.

છતાં દૈવને આધીન થયા સિવાય છૂટકો ન હતો, કારણ બીજો કાંધ ઉપાય નહોતો. નીચી મૂંડી રાખીને જેમતેમ અમે એ સ્નાનવિધિની પૂર્ણાદ્યતિ કરી. ત્યાર પછીજ અમને સમગ્રયુ' કે આ સ્થાનમાં બદ્દલોક (Gentleman) તો શું પણ મનુષ્ય જેવું પણ કોઇ પ્રાણી નથી. બધા કેદી જ છે ! અમને દરેકને માટે એકેક લોહાની થાળી અને વાડકી આપવામાં આવી. થાળી તો કાટથી એવી કાળી બનેલી તે સાફ થાયજ નહિ ! અને વાડકીઓ તેલની ચીકાસને લીધે એકબીજાની સાથે એવી ચોંટી ગયેલી કે કેમે કરી છૂટી પડેજ નહિ. જેમ તેમ-મહામહેનતે-અમે તે બંનેને સાફ કર્યા અને ઘાસમાં હાથ લૂછીને જમવા બેઠા. એક પતરાના ડબ્બા રૂપ કડછી વતી અમને દરેકને એક ડબ્બો ભાત, થોડીક અડદની દાળ અને બે રોટી (મુસલમાની રોટલી) પીરસવામાં આવી. આ પણ અમને અમૃત સમાન લાગ્યાં. ચાર દિવસ સુધી માત્ર ચણા અને છોલા ખાઇને રહ્યા પછી આ ખોરાક કેમ અમૃતસમ ન લાગે ?

ભોજનપર્વ પૂરું થયા પછી અમને પાંચમા નંબરના બ્લોકમાં લઇ
ગયા. અને ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર કોટડીનો ગણો રાખીને દરેકને
જુદી જુદી કોટડીમાં પૂર્યા. અમે સામાન્ય કુદીઓની સાથે કોઇ
જાતનો સંબંધ ન રાખી શકીએ એટલા માટે પ્રથમથી જ છેક
ઉપલા માળની કોટડીઓ ખાલી કરાવીને અમને ત્યાં પૂરવામાં
આવ્યા હતા. સાધારણ રીતે તો પહેરેગીરોની જગા રોજનીરોજ
બદલાયાં કરે છે; પણ અમારી બાબતમાં તો જે બાર પહેરાવાળાઓ
અમારા પર ચોક્કસ રાખવા ગોઠવાયલા હતા તે હંમેશને માટે એના
એજ. તેમની જગા-બદલી કરવામાં આવતી નહિ. અમારા જળબરીઆ
અને ઝાડુવાળાને પણ બહાર નીકળવાની મનાઇ કરવામાં આવી
હતી. દારોગાઓ અને પેટી એક્સિસરો પણ અમારે માટે ખાસ
ચૂંટી કહાડેલા હતા. તેમાં માત્ર એક બરમાઝ સિવાય બીજા બધા
પકાણે હતા. તેઓ અમને કોટડીમાંથી કાઢતા, અને પાછા પૂરતા.
અમે પણ અંદર જઇ લાંબા ટાંટીઆ કરી આડા પડતા અને
બીજું કાંઇ કામ કરવાનું ન હોવાથી નિરાંતે મકાનના થાંભલા,
વળાઓ, અને નળીઆંતી ગણતરી કરવા મંડી પડતા.

પાંચમા નંબરના બ્લોકમાં દરેક માળે ૨૬-૨૬ કોટડીઓ
છે, એટલે ત્રણ માળની બધું મળીને ૭૮ કોટડીઓ થઇ. આખી
જેલમાં બધા બ્લોક મળીને નાચે પ્રમાણે કોટડીઓ હતી:-

બ્લોક નંબર	દરેક માળે કોટડીની સંખ્યા	કુલ સંખ્યા
૧	૩૫	૧૦૫
૨	૩૫	૧૦૫
૩	૫૨	૧૫૬
૪	૨૨	૬૬
૫	૨૬	૭૮
૬	૨૦	૬૦
૭	૪૦	૧૨૦

એ પ્રમાણે આખી જેલમાં ફાટડીઓની કુલ સંખ્યા ૬૬૦ ની છે. અહીં ફેદીઓને માટે બરાક-ખુલ્લી છાવણીઓ-નથી પણ માત્ર ફાટડીઓ-Cells-જ છે અને તેથી જ એ જેલ સેલુલર (Cellular) જેલને નામે ઓળખાય છે.

બપોરે એક કે બે વાગે જેલના સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ મૂરે સાહેબ આવ્યા અને ફાટડીના બંધ દરવાજાની સામેજ ઉભા રહીને એક-વાર બધાનું ઉપલક દર્શન કરી ગયા. તેમણે દાઢી સાફ મૂંઝાવેલી હતી. તેમનો બાંધો ઠીંગણો અને આંખો ભૂરી હતી. એકંદરે તે બહુજ ખંધા દેખાયા.

ગળામાં ઘંટા

થોડી વાર પહેલાં એક લુહાર અમારી ફાટડીમાં આવ્યો હતો; અને અમને દરેકને ગળામાં એકેક ગાયઘંટડી પહેરાવી મથો હતો. અહીં તેમજ બીજી બધી જેલોમાં આ તો એક સામાન્ય રિવાજ છે કે ફેદીઓ જેલમાં આવે એટલે તેમનાં તેમની ફાંદાએ પાડેલાં નામો ફાણુ જાણે ક્યાંય ઉડી જાય છે અને તેઓ નંબરથી ઓળખાવા લાગે છે. દરેકના ગળામાં ત્રણ ઇંચ લાંબી, બે ઇંચ પહોળી અને એક ઇંચ જાડી લાકડાની તકતી લટકાવવામાં આવે છે. તેના ઉપર તેનો નંબર, સજાની મુદત, સજા શરૂ થયાની તારીખ અને જે કાયદા-કલમને આધારે તેને સજા થઇ હોય તેનો નંબર લખવામાં આવે છે.

આ તકતીઓ ત્રણ પ્રકારની આવે છે. એક તો લંબચોરસ, બીજી ગોળાકાર, અને ત્રીજી ત્રિકોણાકાર હોય છે. ૩૦૨ સેકશનની સજાવાળા, એટલે ખૂનના ફેદીઓને લંબચોરસ તકતી મળે છે. ધાકપાકુઓ અને રાજદારી ફેદીઓને ગોળાકાર મળે છે; અને જેઓ પોર્ટ-ગેલેયરમાંથી નાસી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અથવા

એક વાર નાસી છૂટીને પકડાય છે, તેમને ત્રિકાણુકાર તકતી મળે છે.

એ તકતીને લોહના તાર વડે ગળાની આસપાસ બાંધવામાં આવે છે. મદ્રાસની જેલમાં તો કેદીનો નંબર એક પતરાં પર ફાતરીને તે પતરું બાંધીની ઉપર ચાંદની પેઠે લટકાવવામાં આવે છે. પરંતુ અહીં પોર્ટબ્લેયરમાં તો આ ગાયધંટી લટકાવ્યા સિવાય છૂટકો જ નથી.

સાંજે ચાર વાગે અમને બહાર કાઢીને મેદાનમાં લઈ ગયા. ત્યાં અમે ન્હાયાધોયા; અને અમારી થાળીવાડકીને જમીન પર ગોઠવીને પાછા આવી ફાટડીમાં પૂરાયા. પછી રસોઈઆઓ નીકળ્યા અને એમાં દાળ ભાત રોટી પીરસી ગયા. તેમના જવા પછી અમે નીકળ્યા અને ખાવા બેઠા. સામાન્ય કેદીઓ તો પોતાનું દિવસનું કામ પૂરું થાય એટલે ન્હાઈને પંક્તિબંધ જમવા બેસી જાય છે, અને તેમને પીરસવામાં આવે છે. પણ અમને એવી સ્વતંત્રતા ન હતી. કારણ આન્દામાનમાં બોમ્બકેસના કેદી તરીકે અમે પહેલાજ હતા. તેમ વળી બારે અરાજકવાદી તરીકે પણ અમે પહેલે નંબરે હતા. એટલે સૌને વાંધવડે કરતાં પણ અમારો ભય વધારે લાગતો. તેથીજ અમારી બાબતમાં ખૂબ તાળાબંધી, કાળજી, સાવધાની અને કડકા રાખવામાં આવતી હતી.

પણ અમે પોતે ભયથી કેવા ધૂનજતા હતા અને ગમે તે પ્રકાર અમારી જાંઘળી બચાવવાને કેવા આતુર હતાં તેનો કાંઈને જરા ખ્યાલ ન હતો. આ વખતે તો અમારી અને જેલના અધિકારી વચ્ચેની સ્થિતિ બારે રમુજ થઈ પડી હતી. તેઓ અમારા તરફ ભયાનુભવ દર્શિથી જોતા; અને અમે પણ રાજકુળનો વિચાર

નૈવ કર્તવ્યઃ એ સૂત્રને યાદ કરી આન્દામાનમાં રાખના અંશધારીઓના પ્રત્યે તેવીજ દષ્ટિથી જોતા. અધિકારીઓ પોતાની ભયની લાગણી છૂપાવવાને હંમેશા ખૂબ પ્રયત્નશીલ રહેતા. બહારથી તેઓ ભારે એપરવા હોય એવો દેખાવ કરતા. અમે પણ તેવીજ રીતે અમારું 'દેશભક્ત' તરીકેનું નામ સાર્થક કરવાના હેતુથી તેમની આગળ વખત-કવખતે, સ્થાન-અસ્થાનની દરકાર કર્યા વગર લાંબા બાપણુ આપવા મંડી પડતા, અને એમાંજ ખૂબ આનંદ માણતા. છેક જેઠરથી માંડીને નાનામાં નાનો ચોકીદાર પણ અમને હાલતાં-આલતાં કાયદો બતાવે, ડોળા કાઢે, અને કેટલીકવાર પજવવા મંડે. પણ તે બધું પોતાનું માન સાચવવા માટેજ હતું. અમારા વિષે તેઓ એમ વિચાર કરતા કે-“ આ લોકો લુચ્ચા અને બદમાશ છે. તેઓ રખેને કંઈ તોફાન કરી બેસે. ” એવો તેમને અહોનિશ ભય લાગતો. અમે પણ કોઈ વખતે ક્રોધથી ડોળા ચઢાવી દેતા; તો કોઈ વખતે ગરીબ ગાય જેવા બની જતા; કારણુ તેમ કર્યા સિવાય અમારી પાસે બીજો કોઈ માર્ગજ ન હતો. એટલે, કરડવાનું ત્યજવા સાથે પુઠાડો મારવાનું પણ બંધ કર્યું હોત, તો અમે આજે જીવતા હોત કે નહિ તે પણ સંશયભરેલું છે.

‘કાંજીદેવી’ નાં પ્રથમ દર્શન

બીજો દિવસે પ્રાતઃકાળે અમને બહાર કાઢ્યા. અમે હાથમ્હોં ઘોમાં કે તરત જાંઘીમાં પ્રથમવાર અમને કાંજી અથવા કાંજીદેવીનાં દર્શનનો લાભ મળ્યો. અહીં કાંજી એટલે પાણીમાં ચોખ્ખા ઉકાળીને બનાવેલો દૂધપાક સમજવો. અમને દરેકને એકેક ૩૦૦૫ લરીને આ દૂધપાક મળ્યો. ૩૦૦૫ એટલે એક જાતનો ચમચો. નાળીએરની અડધી કાચલીમાં એક લાંબો હાથો બેસાડેલો હોય તે અહીં ૩૦૦૫ કહે છે.

અમને પીરસવામાં આવેલા દૂધપાક અથવા કાંજ-જે કહેા તે-માં મીઠું સરખું ન હતું. એટલે તે ઘણુંજ બેસ્વાદ લાગ્યું. દરેક કેદીદીક રોજ એક ડ્રામ જેટલું મીઠું આપવામાં આવે છે. પણ એટલું તો દાળ અને શાકમાં પડી જાય છે, એટલે બીચારી કાંજ સમૂળગી મીઠા વગરની રહે છે ! ગમે તેવી પણ અમારે તો એ કાંજખાઈને ગળા હંઠે ઉતાર્યા વિના છૂટકાજ ન હતો. અક્ષીપુરની જેલમાં આવીજ એક વસ્તુને લાપ્શીને નામે અમે ઓળખતા હતા, પણ ત્યાંની લાપ્શીમાં કંઈક સ્વાદ તો ખરો જ, કારણ કે તેમાં કોષક વાર ગોળ નાંખવામાં આવતો, તેમજ કોષકવાર દાળ નાંખવામાં આવતી હતી.

ડાક્ટરી તપાસ

સાત દિવસ સુધી અમને ક્વૉરન્ટાઇનમાં ગોંધી રાખવામાં આવ્યા. પછી ઇસ્પીતાલમાં અમારી ડાક્ટરી પરીક્ષા કરવાનો વખત આવ્યો. આ પરીક્ષા થવાથી દરેક કેદીનું ભવિષ્ય નક્કી થઇ જતું. મિ. મૂરે સાહેબ દરેકનું શરીર તપાસતા અને 'જેલ-હિસ્ટરી' નામના ચોપડામાં દરેક કેદીને માટે કામનો પ્રકાર-સારું શરીર હોય તેને સખત મહેનતનું કામ-અને નળણું હોય તેને હલકું કામ-લખી આપતા અને તેને આધારે પાછળથી જેલર મિ. બારી સાહેબ દરેક કેદીને તેના શરીરને અનુકૂળ કામની સોંપણુ કરતા.

દોરડાં ગુંથવાનો પહેલો અનુભવ

અમારા શરીરની ડાક્ટરી પરીક્ષા થઇ ગયા પછી સાત દિવસે અમને બારી સાહેબ તરફથી કામ મળ્યું. એ વચગાળાના દિવસો દરમ્યાન અમે દોરડા ગુંથવાનું કામ કર્યું. કેદીઓની એક ટુકડી કાથાને ખાણીમાં પલાળીને, ફેદીને તેના રેસા કાઢે છે અને બીજી ટુકડી,

જેને હલકું કામ મળે છે તે, રેસામાંથી દોરડાં બનાવે છે. દરેક કેદીએ આખા દિવસમાં ત્રણ રતલ દોરડું ગુંથવું પડે છે.

અમ અમારી આખી જીંદગીમાં કદિ દોરડાં ગુંથવાનું કે કાથો ફેંદવાનું કામ કર્યું ન હતું. અરે, અમારી ચૌદ પેઢીમાં પણ કાઠએ એવું કામ નહિ કર્યું હોય એમ હું ખાત્રીપૂર્વક કહી શકું છું. છતાં અમે આ કામ કર્યું ખરું. પહેલે દિવસે અમને બધાનેજ દોરડાં ગુંથવાનું કામ મળ્યું. “રસ્તી બાંટો” એવા હુકમની સાથે એકેક કાથાનું બંડલ અમારી બંધ કોટડીમાં જળીમાંથી નાંખવામાં આવ્યું. અમે પોતપોતાનું બંડલ ઊઠ્યું અને તેને જોઈને માથે હાથ દબાવી દીધા. આનું તે દોરડું બનેજ કેમ ? એ શક્યજ નથી ! અને બબડાટ કરવા લાગ્યા. એટલામાં પેલા ચાર પહેરેગીરો અમને દોરડાં ગુંથવાનો પાક શીખવવા માટે આવ્યા. તેમણે સૌથી પ્રથમ થોડા થોડા રેસા બે હથેલીની વચ્ચે લઈને તેને આમળા ચઢાવી દીવેટ બનાવતાં શીખવ્યું. દીવેટ બની એટલે એવી અનેક દીવેટો બનાવી ને પછી તેમાંથી એક એક લઈને જોડી જોડીને આમળા ચઢાવી ધીમે ધીમે દોરડું બનાવવા માંડ્યું. જેમ જેમ દોરડું બનતું જાય તેમ તેમ તેને એક બાજુ પર રાખી આગળ બીજી દીવેટો વળગાડીને તેને વિશેષ લાંબું કરતા ગયા. એ બધાનું વર્ણન અપાય છે સહેલાઈથી; પરંતુ તેટલું શીખતાં ઘણી મહેનત પડી હતી. અને આખરે પણ અમારાં દોરડાં કેવાં નમૂનેદાર—એક જગાએ જડું, એક જગાએ પાતળું, એક જગાએ પીંછડાવાળું, એક જગાએ પોચું—એમ પુષ્કળ ખામી-વાળાં બન્યાં હતાં. સરકાર બહાદુર તો દૂર રહી પણ અમે બનાવેલાં દોરડાં જોઈને અમનેજ હસવું આવતું હતું.

પરંતુ ધીમે ધીમે અમને માત્રમ પડ્યું કે થોડીક ટેવ પડવાથી ઘણીજ ઝડપથી દોરડું વણી શકાય છે. હાથ જાણે સંચાની પેઠે ચાલે છે અને સડસડાટ જેવું જોઈએ તેવું દોરડું વણી શકાય છે.

અભ્યાસથી જે કાર્ય રહેલું લાગે છે તેજ કાર્ય શરૂઆતમાં અભ્યાસના
અભાવને લીધે ધણુંજ કઠણ લાગે છે. તે દિવસે કોઇનું દોરડું દઢ હાથ
લાંબુ અને કોઇનું પાંચ હાથ લાંબુ થયું. માત્ર ઉપેન્દ્રબાણુએ દોઢ
જે હાથ જેવડું દોરડાંનું ગુચળું બનાવ્યું. તેમના કરતાં વિશેષ (!) તે
દિવસે કોઇનું બન્યું ન હતું. ઉપેન્દ્રના જેવું કારીગરીનું કુદરતી જ્ઞાન
ભાગ્યેજ કોઇને હોય છે. છતાં મારું દોરડું તેનાથીયે લાંબું (!) બન્યું
હતું; તેથી ઉપેન્દ્રે કહ્યું:—“ તું તારે ઘેર પણ છાનામાના દોરડાં ગુચીતો
લાગે છે.” હું ધોષવંશનો વંશજ તે જાણે એક સામાન્ય દોરડાં ગુચ-
નાર ! ઉપેન્દ્રની ટીકા સાંભળીને મને મનમાં તો અતિશય ક્રોધ
વ્યથો. પરંતુ શું કરું કે જેલમાં પડ્યો હતો, એટલે દાંત કચ-
કચાવીને અંતરનો ગુસ્સો અંતરમાંજ ગળી ગયો.

મદ્રાસી અને બરમીઝ કેદીઓ

અમે દશ જાણુઓ લગભગ ૭ મહિના સુધી પાંચમા નંબરના બ્લોકમાં એકત્ર રહ્યા. સાત દિવસ ક્વોરન્ટાઇનમાં ગોંધી રાખ્યા. પછી કેટલાક મદ્રાસી કેદીઓને અમારી સાથે લાતીને રાખવામાં આવ્યા હતા. તેમને ૭ માસની કાટડીનું ધની સજા હતી. એટલે અમારી માફક તેઓ પણ અન્યત્ર ગતાગતિરહિત દશામાં દોરડાં વણવાનું કામ કરતા.

એ મદ્રાસી કેદીઓમાં નાગાપ્પા અને ચિનાપ્પા કરીને બે જાણુ હતા તેમની સાથે અમારે ઠીક માયા બંધાઈ હતી. નાગાપ્પા જાને અને ધંધે હજમ હતો. ચિનાપ્પા એ બધા મદ્રાસીઓમાં સૌથી નાનો હતો અને તેનો સ્વભાવ પણ ઘણોજ ઉમદા હતો. અમને બધાને એ છોકરા ઉપર ખૂબ પ્રેમ હતો. આ બધા મદ્રાસીઓ અ-

મને દોરડાં વણવાના મહાભારત કાર્યમાં ભારે સહાયરૂપ હતા. જ મહિના પછી તેમને છૂટા કરવામાં આવ્યા તે વખતે ચિનાખ્યા સ્વ-તંત્ર ઉપાર્જનકારી થયો; તેણે સેલુલર જેલના દેશી ડારટર સાહેબના હાથ નીચે નોકરી લીધી. નાગાખ્યા થોડાજ વખતમાં પર-લોકવાસી થયો.

આ મદ્રાસી ટોળી જેલમાંથી મુક્ત થઇને વિદાય થઈ એટલે તરતજ એક બરમીઝ ટોળી અમારા બ્લોકમાં આવી. તેમના ઉપર ૧૨૧ મી કક્ષમ પ્રમાણે રાજદ્રોહનો અપરાધ સાબીત થયો હતો. બ્રહ્મદેશી બ્રાહ્મણો યુગી કહેવાય છે. એ કુંગીઓ વખતોવખત એક બનાવટી થીઓ (રાજ) ઉભો કરે છે, અને લોકોને ઉશ્કેરીને પો-લિસ થાણા પર ધાડ પડાવે છે. આ કટ્ટીઓનો પણ તેવોજ અપ-રાધ હશે. તેમને અમારી પાસેનીજ કાટડીઓમાં લાવી ગોંધેલા હતા એટલે તેઓ અમારા ક્ષણેક્ષણના સહવાસી હતા. અમારી પેઠે તે-મની પણ નયચૈનસ્થૈ જેવી સ્થિતિ હતી.

જાંદગીમાં પ્રથમ તેજ વખતે અમે આ ગોરીઆમડીવાળા, દાદી-મુંછ વગરના અને કપાગમાં છૂંદણાવાળા બ્રહ્મદેશીઓનું દર્શન કર્યું. તેઓમાં એક બે જાણા હિંદી જાણુતા હતા. દોરડાં વણવામાં આ લોકો અમારા શિષ્ય હતા, અમે તેમના ગુરૂ હતા. તેઓમાંના ઘણાને કાથો ફૂટવાનું કામ પણ કરવું પડતું. દોરડાં અને કાથા શાસ્ત્રમાં બિલકુલ ગમાર જેવા આ બ્રહ્મદેશીઓને જોઇને અમને ખૂબ આનંદ અને સંતોષ થયો. એ શાસ્ત્રની થોડી આવડત હોવા છતાં અમે તેમના ગુરૂ બનવા-માં ઠીક ફાગ્યા. અને તેઓ પણ ભારે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક અમે લીધેલા પરિશ્રમને ખાતર અમારા ભક્ત બની ગયા. પેલા મદ્રાસીઓના “ આપ્પા સ્વામી, ઇંગેયા, રૂન્ડુ રૂન્ડુ પો ” વગેરે અતિમધુર શબ્દોનાં અને ગિલિગિલિગિલિગિલિ ઉચ્ચારો સાંભળી

સાંભળીને અમારા કાલ ટેવાઈ ગયા હતા. પણ હવે વળી આ ધ્વજદેશી-
ઓની ગેંગે યુગ્મ વાળી અનુનાસિક ભાષા સાંભળીને તો અમે ચકિત્તજ
થઈ ગયા. છતાં કેટલોક વખત પછી, ન ચાલે એવા કેટલાક
શબ્દો અને ઉદ્ગારો શીખીને અમે ધ્વજી ભાષાના પણ ખાંખની ગયા !

આ પ્રમાણે ખીજા જ એક મહિના વીત્યા બાદ કેપ્ટન મૂરે
સાહેબ એ વરસની રજા લઈને વિલાયત સીધાબ્યા. પાછળથી સાંભ-
ળ્યું કે તે તો પોતાના ગૃહલક્ષ્મીશત્ર્ય આવાસને માટે એકાદ લક્ષ્મી-
જીની શોધ કરવા માટેજ ગયા હતા. તેમની હાજરીમાં અમને અ-
નેક પ્રકારનું સુખ હતું. કાથો ફૂટવા કરતાં વધારે અધરૂં કામ
ખીજું ભાગ્યેજ હશે. છતાં જ્યારે મૂરેસાહેબ અમારી પાસે
આવીને અમારી સાથે હસીને વાતો કરતા ત્યારે અમારૂં એ નિઃસ-
હાય સ્વજનહીન જીવન પણ કંઈક સહ્ય જનતું. બારી સાહેબની સાથે
સરખાવતાં તો મૂરેસાહેબ શિક્ષા કરવામાં બહુજ સંકાયવાળા હતા.
તેઓ ઘણુંખરૂં તો માત્ર મ્હોડેજ ધમકાવતા. છતાં મૂરેસાહેબના
જવાબી જે કંઈ દુઃખ થયું—વધ્યું—તે પણ અમારા ભાગ્યનોજ
દોષ હતો.

જેલર મહાશયનો એવો હુકમ હતો કે બોંબગોળાના કેદીઓને
પરસ્પર વાત કરવા દેવી નહિ. તેટલા માટે અમને બધાને ઉઠતાં,
બેસતાં, ખાતાં, પહેરતાં, એકેકથી અલગજ રાખવામાં આવતા !
પાંચમા નંબરની એકજ ચાલમાં દશ જણાને પાસે પાસે રાખી તેમની
પાસે ફરજિયાત અભોક્ષા પળાવવાનું કામ કેટલે અંશે ફળીશ્રૂત
થઈ શકે તેની કલ્પના વાંચકેજ કરી લેવી.

પદાણુ ખોયદાદખાં

છતાં એ દુઃસાધ્ય કાર્ય કરવા એક પેટી ઓપીસર ઉમેદવાર તરીકે
બહાર પડ્યો હતો. તેનું નામ પદાણુ ખોયદાદખાં. અમે દશે જણા

હિંદુ હતા. એટલે રખેને હિંદુ દારોગા અને ચોકીદારો અમારા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખે એવા લાયકી અમારા બધા પહેરેગીરો હિંદુસ્થાની મુસલમાન, પંજાબી મુસલમાન અને પઠાણો રાખવામાં આવ્યા હતા. પઠાણ એટલે સાધારણ રીતે મેવો વેચનારા કાબૂલી સમગ્રય છે, પણ અહીં પોર્ટબ્લેચરમાં તો એ લોકો ચમરાજના દૂત તરીકે જ મનાય છે. કાંઈને પકડી લાવવાનો હુકમ મળ્યો એટલે એ પઠાણો તેને દોરકાં બાંધીનેજ ધસડી લાવવાના. પોતે તો આળસુના પીર અને હાડકાના આખા હોય છે, છતાં બીજાની પાસે કામ લેવામાં તેઓ ધણોજ ઉત્સાહ અને ઉત્તેજિત વૃત્તિ રાખે છે.

બધા પઠાણોમાં ખોયદાદ સર્વનો રાજા હતો. એને જોતાંવારજ માણસ મદિ પડી જાય. ડીંગણો, મોટા મોટા વાળવાળો, ટુંક ગર-દનીઓ, રંગે કાળો મેથ, મોટા મોટા થોભીઆ, લાંબા વાંકાચૂંકા દાંત, એકધારી લાંબી ભમર, ઉંચું ડીચકીઉં નાક, ફાટો મિગ્ગસ અને હાથમાં દંડો! આટલા બધા સદ્ગુણો આપીને પણ વિધિ 'નિષ્કામ' થઈ બેડી ન હતી. ખોયદાદને તેણે જાણે કાયદાબાજ બનાવ્યો હતો. એના રાજ્યમાં જરા પણ નિયમભંગ ચાલતો નહિ. હંમેશા અમારે બબ્બેની જોડી થઈને ચાલવું પડતું. ભોગજોગે સરત-ચૂક થવાથી આપણો પગ આપણા જોડીદાર કરતાં આધોપાછો કે વહેલોમોડો પડ્યો કે તરતજ તીવ્ર દ્રષ્ટિવાળા ખાંસાહેબનો દંડો ઉછળ્યો સમજવો. તે વખતે એકદમ નમ્રતા ધારણ કરીને “હાજી, જમાદારજી, કસૂર હો ગયા. માફ કરીજીએ,” એમ કહેતાં કે આપણા ક્ષણિક પરિચય સાથીની જોડમાં ભરાઈ ગયા વગર છૂટકો ન હતો. બીજા બધા બ્લોકોમાં માત્ર જોલર સાહેબ અથવા સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ આવે ત્યારે તેમજ સાંજે ક્વાયત વખતે બબ્બેની જોડ બંધાઈ ઉભા રહેવું પડે છે. પરંતુ અમારા બ્લોકમાં ખોયદાદી અમલદરમ્યાન તો હંમેશજ અમારે બબ્બેનું જોડકું બની રહેવું પડતું.

માત્ર જોડકાં બની રહેવાથીજ કંઈ પ્રેમના તત્ત્વદાનનો અંત આવતો નહિ. હારખંધ જોડકાં ઉભા રહ્યાં પછી “ખડે હો જાઓ ” નો હુકમ મળતાં લૂગડાં કાઢીને લંગોટી ધારણ કરી પડતી. “પાણી લેઓ ” નો હુકમ મળતાં વાડકી વડે પાણી લઈને ઝપઝપ માથાપર રેડવું પડતું. એ પ્રમાણે સ્નાનપર્વ પૂરું થતું. શૌચપર્વ પણ તેવુંજ હતું. જોડકાં બંધાઈને એક હારમાં પાયખાના તરફ મ્હોં રાખીને બધાએ બેસવાનું; વારાફરતી જેમને હુકમ મળે તે આઠ દશ જણાએ પાયખાને જવાનું. જ્યાં સુધી હુકમ ન મળે ત્યાં સુધી દાખીને-સંયમશક્તિ ફળવતા-બેસી રહેવાનું હતું.

પણ સૌ કરતાં ખરાબ તો સાંજનું કવાયતપર્વ હતું. પ્રથમ તો જોડકાં થઈને બેસવાનું. દરેક બોંબકેદીના જોડાં વચ્ચે બ્રહ્મ-દેશી અને મદ્રાસી કેદીઓનાં બે ત્રણ જોડકાં ગોઠવી દેવામાં આવતા અથવા અમારામાંથી ગમે તેનું જોડકું ગમે તે મદ્રાસી અથવા બર-મીઝ કેદીની સાથે બંધાતા. એ પ્રમાણે બંધાઈને બેઠા પછી પણ અમે લજ્જનરૂઢ નવોઢા સુંદરીની પેઠે અત્યંત ધીમા સ્વરથી ખાંસાહે-બની નજર ચૂકાવીને ચોરીછૂપીથી એક બીજા સાથે ગુસપુસ વાતો કરી લેતા. કેટલીક વાર કોઈ ઉપરી અધિકારી હાજર ન હોય ત્યારે ખાં-સાહેબ પણ આંખ-આડા-કાન કરી દેતા.

ખારી સાહેબનો કરપ

ન્યારે ન્યારે ખારી સાહેબનો જેઝની તપાસ માટે આવવાનો વખત થતો, ત્યારે ત્યારે આખી જેલમાં એક પ્રકારનો સળવળાટ ફેલાઈ રહેતો. કેદીઓ બધા ભય અને ત્રાસપૂર્ણ સ્થિતિમાં ડાહ્યાડમરા અને સુશીલ હોવાનો દેખાવ કરી પોતપોતાને સ્થાને ગોઠવાઈ જતા. વાડરો અને પેટી ઓઢીસરો પણ કાજનાં પૂતળાંની પેઠે ઉભા રહીને સાહેબને સન્માની ભરવા માટે પોતાનો જમણો કામ તૈયાર રાખતા. ખારી

સાહેબ જેલ બંધ કરવા માટે આવીને એક વાર વચલા મિનારામાં ફરતા. જે વખતે જે બ્લોકની પાસે તેઓ આવે, તે બ્લોકમાંથી “સરકાર...ર” શબ્દોનો શ્વનિ ઉઠે અને બધા કેદીઓ રત્રીગના પૂતળાંની પેઠે તડાક કરતા ઉભા થઇ જાય; તેમજ ચોડીદારો અને પહેરેગીરો લશ્કરી ઠાઠથી સલામી ભરે ! એ જર્મનીનો કૈસરીઓ દેખાવ તો ખૂબ જોવા લાયક હતો. જે બધા કેદીઓ એક સાથે એકી વખતે ઉભા થયા તો તો ડીક. “ જૈક જાઓ ” નો હુકમ મળે કે તરત તેમણે બેસી જવાનું. પરંતુ જે કદિ કોઇ એક કે બે કેદી બીજના કરતાં જરાક મોડા ઉભા થયા તો આવીજ બન્યું ! “સરકાર” અને “ જૈક જાઓ, ” “ સરકાર ” અને “જૈક જાઓ,” એ શબ્દોની પરસ્પરાજ શરૂ થાય અને દરેક વખતે ઉઠમેસ ઉઠમેસ કરતાં કરતાં અમારો દમ પણ નીકળી જાય ! કુંભકર્ણુ કે મહિષાસુરની ગર્જના મેં તો કદિ સાંભળીજ નથી. પરંતુ તે ગમે તેવી બીષણ હોય તોયે કોધાયમાન બારી સાહેબની લયંકર ગર્જના આગળ તો તે કબૂતરાંના ફૂજન સરખીજ થઇ પડે ! એ બાબતમાં જે કોઇને અંદેહ હોય તો તેને હું એટલુંજ કહેવા માગું છું કે બીજી બધી ખટપટ છોડીને એકાદ રાજદારી અપરાધ કરીને બારી સાહેબની તબીબત સલામત છે ત્યાંસુધીમાં પોર્ટબ્લેયર જાઓ અને તેમનો ઘોર જીમૂતનાદ સાંભળી જૂઓ. પણ હવે તો તે સંભવિત નથી. બારી સાહેબની ગર્જનાના અંબધમાં ગીતાજના આ શ્લોક સિવાય બીજું તે હું શું કહું ?—

આશ્ચર્યવત્કશ્ચિદેનં શ્રુણોતિ
શ્રુત્વાપ્યેનં વદેન ચૈવ કશ્ચિત્ ॥

આ ઉપરથી કોઇએ એમ માની લેવું નહિ કે હું દેવશુદ્ધિથી બારી સાહેબની નિંદા કરી રહ્યો છું. આખા ભારતવર્ષના સૌથી

ભયંકર માણસો, દુર્દાત પૂનીઓ, ધાડપાકુ, ઠમ, જુગારી, બદ-
માશ અને લંપટ માણસોથી ભારતની સંકટો જોલો ભરાયલી હોય
છે. તેમાંથી પણ જેઓ શ્રેષ્ઠ હોય છે તેઓ પોર્ટુગલેસમાં મહેમાન થઈ
આવે છે. એવા એવા હીરાઓને કાપવા માટે બારી સાહેબ જેવો
તેમનાથી પણ ચઢીઆતો હીરા જોઈએજ એમાં શું સંદેહ ?
જેલના કેદીઓને જો હંમેશ હાલની કારાપદ્ધતિ પ્રમાણે ભય અને
શિક્ષાના દોરથીજ દાખમાં રાખવાના હોય તો વિષય વિષમૌલ્ય-
એ સૂત્ર પ્રમાણે બારી સાહેબ જેવા કાતિલ ઝેરની તો જરૂર પડશેજ.
પરંતુ અમારા જેવા સીધા ગરીબ કેદીઓને માટે તો બારી સાહેબની
દેખરેખ લઘુ પાપે ગુરુ દંડ જેવીજ થઈ પડે છે. બલેને અમે બો-
અ ફેંક્યો હોય. તેથી શું અમને સાક્ષાત્ કાળના મુખમાંજ ગમ-
ડાવી દેવાના ?

ખોયદાદખાંની વફાદારી

તેમ જતાં બારી સાહેબને તો ચલાવી લઈએ; પરંતુ
તેમના મુદ્દિયોગ સાથે ખોયદાદખાંનો વજ્રયોગ ભળ્યો એટલે તો બીચારા
કેદીના રામ રમી ગયા સમજવા. બપોર પછી જ્યારે તપાસ અથવા
ઝાડો લેવાનો વખત થાય ત્યારે “ ટન ટન ટન, ટન ટન ટન,
ટન ટન ટન ” એમ ત્રણવાર ઘંટ વાગે છે એટલે બીજા બધા
બ્લોકમાં રહેતા કેદીઓ તત્ક્ષણ “ ખડા હો જાઓ ” ના હુકમે
ઊભા થઈ પોતપોતાનાં કપડાં વગેરે ખુદ્દાં કરીને ‘ તપાસ ’ આપે
છે, અને ‘ લેઓ ’ તો હુકમ મળતાં કપડાં ઉપાડી લઈને, પહેરીને,
“ બેઠ જાઓ ” ના હુકમે બેસી જાય છે. પરંતુ આ બાબતમાં
ખોયદાદખાંની પદ્ધતિ તો બે પાણ ચઢીઆતીજ હતી. પહેલાં
“ ખડા હો જાઓ, ” પછી “ સીધા એક લાઇનસે ખડા હો
જાઓ, ” પછી “ કપડે ઉતારો, ” પછી “ હાથમેં રખો, ” પછી

“ કદમ ઉઠાઓ, ” પછી “ રખ દેઓ ” પહેલા કુકમે અમે ઉભા થતા, બીજા કુકમે અમે ખાંસાહેબના તરફ જોતા જોતા એક બીજાની જોડાજોડ હારમાં ઉભા રહેતા; ત્રીજા કુકમે બંડી અને ટોપી ઉતારતા; ચોથા કુકમે તેને એક હાથમાં પકડીને હાથ સામે લાંબાની રાખતા; પાંચમા કુકમે એક પગ ઉંચો લઈ નૃત્યકુશળ નર્તકીની પેઠે ઉભા રહેતા; અને છઠ્ઠા કુકમે પગને આગળ ગોડની કપડાં જમીન પર મૂકી દેતાં. આ ક્રિયાઓમાં જો બધી ઠીક પાર ઉતરી તો પરમ સફળાગ્ય ! અને ખાંસાહેબ પોતાના વાંકડીઆ દાંત દેખાડીને દાઢી પસવારતા પસવારતા “ શાખાશ ! બહાદૂર ! ” કહીને બડી ખુશી પ્રદર્શિત કરતા. અમે પણ તેઓ સાહેબની ‘ મહરબાની ’ સંપાદન કરવાને જેને જોટલા દાંત હોય તેટલા બહાર કાઢી તેમના હાસ્યનો યોગ્ય ઉત્તર આપતા. પાછા સાડી હપ્પન અવળા કુકમે પ્રમાણે જમીન પર બેસીને ત્રીજા ઘંટડી થવાની વાટ જોતા. ઘંટ વાગે એટલે દરેક કેદી પોતપોતાની કોટડીમાં ચાલ્યો જાય, અને ત્યારે જ એક દિવસને માટે તો ખાંસાહેબના પંજમાંથી છૂટ્યા એવી હૈયે ટાઢક વળે.

અમે દોરડાં વણીએ તેથી પણ ખાંસાહેબના ચિત્તને શાંતિ થતી નહિ. હાથમાં ધરીને તે કહે—“ યહ તો મોટા હૈ. શરમ લગતા નહિ ? ” કાથો હાથમાં લઇને ગુસ્સાથી દાંત કચકચાવી કહે—“ એઇ, બંગાળી, યહ કયરા હય. જાઓ ધોકે સૂખા દે. ” ખાંસાહેબને સંતોષ પમાડવાને માટે અમે કોઇ ચીજ બાકી રાખતા નહિ.

જોયદાદખાંને બારી સાહેબનો ખૂબ જય હતો. તે તેને સાક્ષાત મમ-રુજ જેવા લાગતા. બારી સાહેબ જેલ તરફ આવવાને નીકળે એટલે જ ખાંસાહેબ હોંઠ ફડફડાવવા અને ‘ બિસ્મિલ્લાહ ’ જપવા મંડી

જતા. કેદીઓમાં એમની એક ધર્મિષ્ઠ મુસલમાન તરીકે સારી ખ્યાતિ હતી. અમે તેમની ધાર્મિક વૃત્તિના વખાણ કરતા અને એક દહાડે અમે પણ મુસલમાન થઈશું એવી અભિલાષા બતાવતા. એમના હૃદયની ઉદારતા અને માણસો પર કાબૂ રાખવાની શક્તિની અમે બારે તારીફ કરતા, અને ખાંસાહેબ તે સાંભળીને ભાન પણ બૂલી જતા. હું અને અવિનાશબાણુ Convalescent Gang-માંદાના મંડળ-માં હતા, એટલે અમને રોજ બાર ઓ'સ જેટલું દૂધ મળતું. હું કાંઈ કાંઈ વાર મને મળતું દૂધ ખાંસાહેબને આપતો. તેઓ સાહેબ પહેલાં જરા વિવેક કરતા; પણ પછી તરત જ લઈને મોજથી ગટગટાવી જતા, અને દાઢી પસવારતા પસવારતા હસીને કહેતા:—“ યા બિસ્મિલ્લાહ ! ખુદાને કયા અજબ ચીજ બનાયા હૈ!” મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે આ દૂધ તે એક જાતની લાય જ હતી; એ ઉંટબાઉ કાણુરી—ફૂર્વાસા—ના ક્રોધામિતે શાંત પાડવા માટે એ અમારો અર્ધ હતો.

બારી સાહેબ સાથે વાર્તાલાપ

બારી સાહેબ જેમ એક રીતે કડકલડક હતા તેમ બીજી રીતે અમારા પ્રત્યે માયાળુ પણ હતા. રોજ સવારે જેલમાં રોન ફરતી વખતે અને સાંજે જેલ બંધ થવાની વખતે તેઓ મ્હોંમાં બ્રહ્મદેશીં ચીરૂટ અને બગલમાં લાકડી ધારણ કરીને ડોલતા ડોલતા અમારી પાસે આવતા અને દરેકની સાથે થોડીધણી મીઠી વાતો કરી જતા. તેઓએ જાણ્યુંતા અને અમે પણ જાણ્યુંતા હતા કે તેમની આ મહેરબાનીને લીધે જ અમારા ઉપર બીજા ચોકીદારો અને દારોગાઓની નેક નજર રહેતી હતી. સાહેબ અમારી સાથે અમારા સમેવડીઆની માફક હસીને—મશ્કરી કરીને—વાત કરી જાય એટલે તેઓ ધારતા કે અમે પણ કોઈક મહાન ધુરંધર વ્યક્તિઓ છીએ. એવી છાપ પડેલી હોવાથી જ અમે બીજા સામાન્ય કેદીઓને મળતા

મલિમદ્દાન તેમ જ પ્રહારોમાંથી બચી જતા હતા. સામાન્ય કેદી-ઓને તો જાણે જન્મસિદ્ધ હક્ક હોય તેમ એ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થયાં જ કરતી હતી. તેમના ઉપર ગુમરવામાં આવતો જુલમ અને દંડપ્રહારો દરથી જોઇને જ અમે ધ્રુજી જતા. જોકે સાહેબ અને 'સુપર્ટેન્ટ' સાહેબની સાથે વાત કરતાં અમે પાણીની માફક ઇચ્છીશ કેંક્યા રહેતા તે જોઇને આ અમારા છોટા સાહેબો અમારા પ્રત્યે માનભેર વર્તતા; એટલે તેમની લાડીનો આસ્વાદ આપવાનું સૌજાન્ય અમને જવલ્લે જ મળ્યું હશે.

જારી સાહેબની છોકરીનું નામ કેથેલીન હતું. તેમની સ્ત્રી બીચારી જન્મથી જ ખોડી હતી. તેનો એક પગ બીજા કરતાં ટુંકા હતો. સેલુલરના આ કબૂતરખાનામાં નવાં કબૂતરો આવે એટલે તે દેખાડવાને જારી સાહેબ પોતાની સ્ત્રી તથા પુત્રીને લઇને કોઇ કોઇ વાર આવતા; અને તે વખતે અમે ઉધાડે પગે, જાંગીઢિં, ખંડી અને ટોપી પહેરીને અને રોકમાં લાકડાની ગાય-ધંટા ઝુલાવતા ઝુલાવતા એ મહમ સાહેબની સમક્ષ હીકઠાક બનીને હસતે મ્હોંડે હિભા રહેતા. જારી સાહેબ પોતાના મનમાં વિચારતા હશે કે એથી અમારા ઉપર બારે મહેરબાની થતી હતી ! પણ એમ મહમ સાહેબ સામે હિભા રહેવામાં અમને કેટલી લજ્જા અને વેદના થતી હતી તે તો અમારૂં મન જ જાણે છે. અમે કાંઈ બોલતા ન હતા. સાહેબ બલાઇ બતાવતા હતા તે બલે બતાવતા. તેમને તેમ કરતાં અટકાવવાથી—અરસિકેષુ રસનિવેદનમ્ કરવાથી—શું લાભ થવાનો હતા—

કિ યાતના વિષે

બુઝિરે સે કિસે,

કબૂ આશી વિષે

દશેનિ ચારે !

જ્યાં સુધી સાપ કરડ્યો ન હોય ત્યાં સુધી તેના વિષથી કેરી
યાતના થાય છે તે કેરી રીતે સમજી શકાય ?

ગાંદો મુનશી ગુલામ રસુલ

તે વખતે કેદીઓના કામકાજની તોંધ રાખનાર જે મુનશી
હતો તેનું નામ ગુલામ રસુલ હતું. આ મોટા કખૂતરખાનામાં એ
માણસ પણ એક અજાણ ચીજ હતો. રંગે કાળો, મંદુરીઓ, કદરૂપો
અને દાથડો. પણ સાહેબનો એ સાચો, નિમકહલાલ ફૂતરો હતો.

તે અમારા વખતમાં જેલ મુનશીનું કામ કરતો હતો. એને
કોઇ પણ દિવસ ન્હાવાની જ બાધા હતી. એવું—હાવા જેવું—ગંદું
કામ કોણ કરે ? એના શરીરમાંથી એટલી બધી દુર્ગંધ છૂટતી કે
પાંચ મિનિટ પણ એની પાસે ઉભા રહેવું અસંભવિત હતું ! ગુલામ
રસુલ જ્યારે પહેલવહેલા આ જેલમાં આવ્યો, ત્યારે એની ન્હાવાની
'બાધ' જોઇને સાહેબે એક દિવસ હુકમ કર્યો, કે ત્રણ ચાર ઝાકુ-
વાળા મળીને એને જળરદસ્તીથી ન્હાવડાવો. સાહેબનો હુકમ થયો
એટલે થઇ ચૂક્યું. એનું ઉદ્ધવન થાય કેમ ? બેચાર ઝાકુવાળા
આબ્યા, અને ગુલામ રસુલને ઉંચકીને નાંખ્યો હવાડામાં ! પછી તો
નાળાએરનાં છોડાં વડે એનું ડીક ચોળીને, ખૂબ રગડીને, એનો જીવ
ફાઇ જાય ત્યાં સુધી ન્હાવડાવ્યો. તે દિવસથી જ્યારે જ્યારે ગુલામ
રસુલને ચીઢવવો હોય, ત્યારે આ જળરદસ્તી સ્નાનની વાત ડીક
સાંધેન થઇ પડતી ગુલામ રસુલ દાંતીઆ કરવામાં અને ડોળા કાઢ-
વામાં ખૂબ હુશીયાર હતો. એક દિવસ તેણે ઉપેન્દ્રને દોરકું બરાબર
ન ચૂંધાયા બાબતમાં ડોળા ફાડીને, દાંત કચકચાવીને જે ધમકી
આપી હતી તે હજી પણ તેનાથી બૂલારી નથી.

એ ગુલામ રસુલે અનેક માણસોને શિક્ષા કરાવી છે. અને લીધે બેડી અને હાથકડી પામીને અનેક માણસ જડખૂળથી નાશ પામ્યાં છે, દુર્દેશને પામ્યાં છે, તેમજ અનેક લોક હળુ પણ આનંદામાનના ટાપુઓમાં ફર્યા કરે છે. તેઓ રાહ જૂએ છે કે ક્યારે ગુલામ રસુલ ગરતરફ થઈને જલની દિવાલોમાંથી બહાર નીકળે—ને ક્યારે તેના ઉપર અમે અમારું વેર વાળીએ ! પણ બારી સાહેબનો આ પ્રિયતમ અનુચર બહુ પક્ષો છે. ગમે તે થાય તો પણ તે જલની બહાર આવે જ શાનો ? તે શરૂઆતમાં વાર્ડર-દારાગા—નું કામ કરતો; પછી ધીમે ધીમે ચઢતાં ચઢતાં પેટી ઓફીસર, ટુકડા, અને આખરે જમાદાર થયો છે. જમાદાર તરીકે તે હળુ પણ જલની દિવાલોમાં પોતાનું રાજ્ય જમાવી બેઠો છે.

ખાંચદાદ, ગુલામ રસુલ અને બારી સાહેબની ત્રિપુટીના હાથ નીચે—સાસુના હાથ નીચે કોધાયમાન પતિદેવતાને હાથે ચૌદમા રત્નનો પ્રસાદ પામનાર કુળવધુની પેઠે—અમે અમારો સમય પરમ આનંદથી નિર્ગમન કરવા લાગ્યા. પાંચમા નંબરના બ્લોકમાં એ પ્રમાણે અમે લગભગ એક વરસ રહ્યા. દર-આન એકવાર હેમદા, ઇંદુ વગેરે કેટલાકને પાંચમા બ્લોકના મેદાન-માંનું ઘાસ કાપવાનું કામ પણ કરવું પડેલું. મારા કેટલાક રંગીલા વાંચકોને અગ્નિયળી લાગશે કે ખાનદાન કુળના સદગૃહસ્થો શું ઘાસ કાપે ? પણ આ હિલટા વાતાવરણવાળા જલખાનાના રાજ્યમાં તો ઘાસ કાપવાનું, ઝાડુ કાઢવાનું કે ભંગીનું કામ પરમ સૌભાગ્ય લેખાય છે; ધાણી પીઠવાના કામને બદલે ભંગીનું કામ મેળવવા માટે અરજી કરનારા ઘણા કાયસ્થ, ક્ષત્રિ અને બ્રાહ્મણોને અમે અમારી આ નજરે જોયા છે. જે લોકોને એ કામો મળતાં તેઓ—કંઈ નહિ તો—હૂંટથી આમતેમ ફરી શકતા. વળી એ કામો હલકાં હોવાથી

તેને ઝટપટ પૂરાં કરીને બાકીનો વખત તેઓ મોજથી આરામ લઈ શકતા.

એ કારણથી અમારા જેવા બોમ્બકેદીના હાથમાં ધાસ કાપવાનું દાતરડું આપવામાં મૂરે સાહેબે જરૂર અમારી ઉપર મહત્ત્વ રૂખા કરી હતી. મૂરે સાહેબનો હુકમ હતો કે જ્યારે તડકો કે વરસાદ ન હોય ત્યારે જ બધાએ મેદાનમાં ધાસ કાપવું. એટલે જ્યારે તડકો કે વરસાદ ચાલુ હોય ત્યારે તો મેદાનમાં બનાવેલા લાકડાના કારખાનાના ઓટલા ઉપર પગ પર પગ ચઢાવીને નિરાંતે આરામ લેવાનો. જ્યારે એકાદું વાદળ આવે તો સૂર્યનારાયણને ઢાંકી દે ત્યારે જ અમારે દાતરડું ઝાલી ધાસ કાપવાનું. વરસાદ પડતો હોય તે વખતે તો સંપૂર્ણ આરામ ! અને જ્યારે આબોહવા જ એવી છે કે વરસામાં મોટે ભાગે વરસાદ અને તડકો વારાફરતી આવ્યાં જ કરે છે.

૬*

ઉપવિતહરણનો અત્યાચાર

❦

અમે કાળાપાણીની જેલમાં પહોંચ્યા ન પહોંચ્યા એટલામાં જ અમારામાં જે જે પાલણી હતા તેમનાં ઉપવિત કાઢી લેવામાં આવ્યાં. હિંદુસ્થાનની જેલોમાં કદાચ આવો નિયમ નહિ હશે, પણ આન્દામાનમાં તો હંમેશાં એ નિયમ પ્રમાણે જ વર્તવામાં આવે છે. જેલ તો જગન્નાથપુરી છે ! અહીં વળી જાતિભેદ કેવો ? અહીં તો મનુષ્ય મટીને પ્રેત દશા પ્રાપ્ત કરવાની ! છતાં મુસલમાનોની દાઢી અને શિખ લોકોની શિખાને કાપ છેડતું નથી. માત્ર ગરીબ ગાય જેવા પાલણીનાં જનોષ ઉતારી લેવાને સૌ કાંઈ તૈયાર રહે છે. એનું કારણ એટલું જ કે મુસલમાનો અને શિખો તો માથાના ફરેલ છે. પાલણી બીચારો ઘેરું ! તે કાંઈ પણ અપમાનને સહન કરે. અમે તેમ હોય, અમે તો એ તેજેહીન અહમ્મદના નિર્જીવ

---

* આ અને તે પછીના સાતમા, આઠમા, અને અગ્રીમારના પ્રકરણ ઉપેન્દ્રબાણના શબ્દોમાં લખાયેલાં છે.

ચિન્હરૂપ ઉપવિતનો ત્યાગ કરીને બાકીના રોજામાં ભળી ગયા. આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે અમારામાંથી કોઇ પણ બ્રાહ્મણે તેમ કરવામાં વાંધો દર્શાવ્યો નહિ. કહેવત છે કે 'નીચી બોરડીને સૌ કોઇ ઝૂડે.' જગતમાં જે માણસ સામે થયા વગર ગુપચૂપ માર ખાઇ બેસી રહે તેને મારવાને સૌ કોઇના હાથ ચળવળે.

પાંડિત રામરક્ષાનો સત્યાગ્રહ

પરંતુ ઘણા સમય પછી રામરક્ષા નામનો એક પંજાબી બ્રાહ્મણ આવ્યો તેણે આ બાબતમાં વાંધો ઉઠાવ્યો. તેણે જેલર સાહેબને જણાવ્યું, કે “ શરીર પર ઉપવિત ન ધર્યું હોય ત્યારે કોઇ પણ વસ્તુ ખાવાપીવાની ધર્મમાં મનાઈ છે. એટલે જો મારું ઉપવિત કાઢી લેવામાં આવશે તો હું જેલમાં કાંઈ પણ ખાનાર નથી.”

એણે ચીન, જાપાન, સીઆમ વગેરે અનેક દેશમાં મુસાફરી કરેલી હતી, અને જાતિભેદ પાળવા બાબતમાં એ કાંઈ એટલો બધો આગ્રહી દેખાતો પણ ન હતો; છતાં અહીં તો એક સિદ્ધાંતને ખાતર ઉપવિત-હરણની સામે તેણે વાંધો ઉઠાવ્યો.

પણ નખળાપોચાની વાત પર ધ્યાન કાણુ આપે ? તેનું ઉપવિત કાઢી લેવામાં જ આવ્યું. તેણે પણ ખાવાપીવાનું છોડી દીધું. ચાર દિવસ સુધી નિર્જળ નકટ અપવાસ થયા, પણ તેણે પોતાની હક છોડી નહિ. ત્યારે એક રખરની નળી, સ્ટમક-પંપ વડે જોર-જીલ્લમથી તેના પેટમાં દૂધ રેડવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે લગભગ એક મહિના સુધી ચાલ્યું.

એ જ વખતમાં આખી જેલમાં ભારે હડતાળ પડવાની તૈયારી થઈ રહી હતી. રામરક્ષાબાણુએ એ હિલચાલનું નેતૃત્વ સીધાં

લીધું અને સત્તાધિકારીઓની સામે અને ખૂબ જોશથી લડવા લાગ્યા. બ્રહ્મદેશની જેલમાંથી તેને આન્દામાન લાવવામાં આવ્યો તે પહેલાં-થી જ તેનું શરીર નાના પ્રકારની કઠોરતા-અગવડો સહન કરી કરીને દોઢરૂં થઇ ગયું હતું; તે છતાં આ લડતમાં તેણે બારે ગ્રમ ઉઠાવ્યો ! આથી તેને ક્ષયનો રોગ લાગૂ પડ્યો. તેને ક્ષય રોગીના ચિકિત્સાલયમાં લઇ જવામાં આવ્યો. ત્યાં થોડા જ સમયમાં તે બધીયે કારાયત્રણા અને બવયત્રણામાંથી મુક્ત થઇને સ્વર્ગને પથે ચાલ્યો ગયો !

અમારી અધોગતિ

અહાહા ! એ બનાવ અમે નજરોનજર જોયો, અને છતાં અમને મરીને જીવવાની દિમિત ન થઇ-મન ન થયું ! મરવાનું મન ન થયું તે બલે, પણ, શરમ છે અમને, કે જેલખાનાનો ખોરાક ખાઇને પણ જીવતા રહેવાનોજ અમે જાણે નિશ્ચય કરી દીધો ! અને અમને જે ખોરાક મળતો હતો એ ખોરાક પર જીવતા રહેવાનો નિશ્ચય કરવો એ કાંઇ થોડી બહાદુરીની વાત છે ? રંગૂની ચોખાનો બાત અને મોટી મોટી રોટી ! તે તો જાણે ઠીક, પણ ડીચકાં અને પાતરાં સાથે કચૂના મૂળા અને બટાટા, હાલ સાથેજ કાચાં કેળાં અને કંદનું શાક, નાની નાની કાંકરી અને ઉંદરડાની લીંડીઓ-એ બધું ભેખું રંધાઇને જે પરમ સ્વાદિષ્ટ ભોજન-વાની તૈયાર થાય, તે આજ કાલના મોંઘવારીના વખતમાં બંગાળાના કોઇ શ્રીમંતના છોકરાને પણ મળતી હશે કે કેમ તેની શંકા છે. સ્ટીમરની મુસાફરીના ચાર દિવસ અમે ચણા અને ચીવડો ચાવીને રહ્યા હતા; એટલે ઉદરની જગ્યા તરફ જોતાં આ અદ્ભુત ભોજન પણ અમને અમૃત સમાન લાગતી વધાવી લેવા જેવું લાગતું અને અમે પણ હમ્મલે રહેડે તેને પેટમાં અધરાશી જતા હતા.

જેલમાં ગોધતાં પહેલાંજ જેલર સાહેબે અમને જણાવી દીધું હતું, કે “તમને પરસ્પર વાત કરવાની તેમજ ભેગાં ભેગવાની મનાઈ છે. નિયમનો ભંગ કરશો તો સજા ભોગવ્યા વગર છૂટકો નથી.”

કાથાફૂટણ પર્વ (!)

પછી કામ કરવાનો વખત આવ્યો. કાળાપાણીના ટાપુઓમાં નાળીએરની ઉપજ ખૂબ છે, અને તે બધી સરકારને હસ્તક છે. એટલે ત્યાં મુખ્ય કામકાજ નાળીએરને લગતુંજ છે. નાળીએરનાં છોડાંને પીસીને તેના રેસા કાઢવા, અને તે નીકળે એટલે તેનાં દોરડાં વણવાં; સુકાયેલાં નાળીએરનાં કાપરાં અને રાત્રને ઘાણીમાં પીલીને તેલ કાઢવું; તેમજ નાળીએરની કાચલીમાંથી હુકાની લોટીઓ બનાવવી—એવું એવું કામ જેલમાં મુખ્યત્વે કરાવાય છે. એ ઉપરાંત ત્યાં નેતરનું કારખાનું પણ છે તેમાં નાની ઉમ્મરના છોકરાઓ કામ કરે છે.

સૌથી અધિક કામ ઘાણી પીલવાનું અને કાથો ફૂટવાનું છે. અમારામાં યારીન્દ્ર અને અવિનાથ એ બે જણા શરીરે દુર્બળ હોવાથી તેમને દોરડાં વણવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. બીજા બધાના નસીબમાં નાળીએરનાં છોડાં પીસવાનું આવ્યું. સવારના પહોરમાં વહેલા ઉઠીને, શૌચકર્મ વિગેરેથી પરત્યાપછી થોડીવારે “કાંછ” નો પ્રસાદ લઇને, લંગોટી વાળી અમે છોડાં પીસવાં બેસી જતા હતા. દરેકને વીસ નાળીએરનાં સુકાં છોડાં આપવામાં આવે છે. તેને કેવી રીતે પીસવા તેનું વર્ણન ફરી એકવાર આપું છું. એક લાકડાના ટુકડાની ઉપર એક એક છોડાને ગોઠવીને એક લાકડાના ધોકાવડે તેના ઉપર ઘા કરવાથી થોડીવારે તે નરમ થાય છે. તે નરમ થયું કે તેનો ઉપરનો ભાગ ઉખેડીને ફેંકી દેવો. પછી બાકીનાને પાણીમાં બીંજવીને ફરીથી ધોકાવડે ફટકા માંડવું.

ફૂટતાં ફૂટતાં અંદરનો બધો ગત્ત નીકળી જાય ને માત્ર રેસાજ બાકી રહે એ રેસાને તડકે સૂકવીને સાફ કરવાના હોય છે. દરેક દેદીએ એવા રેસાનો એક શેર (બંગાળી) વજન જેટલો ગુરૂછો બનાવી આપવાનો હોય છે.

જેલ કે અપશબ્દોનું કારણાનું ?

પહેલે દિવસે તો આ કાથાફૂટણ પર્વને સમજતાંજ અમારો ઘણો વખત નીકળી ગયો. પછી પીસવા માંડયું. થોડી વારમાં તો અમારા હાથમાં આંટણ અને ઉઝરડા પડેલા દેખાયા. આખો દિવસ ખૂબ માથાઝીક કરવા છતાં અંતે જોયું તો મેં અડધો પાશેર જેટલા રેસા કાઢેલા હતા. ત્રણ વાગે બધાએ કરેલું કામ નોંધવાનો વખત થતાં, હું યજ્ઞના બકરાની પેડે ધૂજતો ધૂજતો, માફે કામ નોંધાવવા જેવો હાજર થયો કે મુનશીજીએ મારા તરફ જોઇ એવા તો હાંત કચકચાવ્યા કે હું તો કંડોગાર બની ગયો. મૂંગે મ્હોંડે ગાળાગાળી સહન કરી લેવાનો મને જરાયે અબ્યાસ ન હતો. આજથી આ વિદેશમાં-શત્રુપુરીમાં-આવે કડોર પરિશ્રમ અને બચકર ગાળાગાળી વેકતાં વેકતાંજ ઘણો વખત વીતાડવાનો છે એમ વિચાર આવતાંજ માફે આખું અંગ થરથરી ઉઠ્યું. ગાળાગાળી-તે પણ કેવી ઉદારતા ભરેલી ? શરત્યાણુના એક પુસ્તકમાં વાંચ્યું હતું કે અપશબ્દો બોલવામાં હિંદુસ્થાનના લોકના જેટલી લાંબી જીમ બીજી કોઇ જાતિની તથી. તમને મારી સવિનય પ્રાર્થના છે કે એકવાર પોર્ટ-બ્લેથર જઈને ત્યાંની ભાષાનું તત્વાનુશીલન તો કરી જુઓ. હિંદુ-સ્થાનીની સાથે પંગમી, પકાણુ, અને બજુચીઓ મળીને ત્યાં આમળ જે અમૃતનો ઝરો વહેવરાવે છે તેનો સ્વાદ તો એકતાર જેણે આખ્યો છે તેજ જાણી શકે. સાત સાત જન્મ સુધી એ ભાષાનો અબ્યાસ કરે તોયે આપણી ભાષાના પંડિતો અને વાગ્વિખૂષણો

એ ભાષા શીખવાને શક્તિમાન થાય કે નહિ તેની મને શંકા છે. બીજાત્મતામાંયે આટલી બધી વિવિધતા હોઈ શકે છે એમ મને જરાયે ખ્યાલ ન હતો.

પ્રહારકુશળ પ્રહરીઓ

છોડાં ફૂટીને, તેમજ કચૂનાં પાતરાંનું શાક અને માળામાળા ખાઈને પાંચમા નંબરના બ્લોકમાં અમે અમારું દૈનિક પાપ ધોવા લાગ્યા. પરંતુ અમારા જેલના ઉપદેવતાઓની કઠોરતાને લીધે અમને જીવન પણ મિથ્યા લાગવા માંડ્યું. ભારતવર્ષની જેલોમાં જેમ મેષ્ટ (mate) અને કાળી પાઘડી હોય છે તેમ કાળા-પાણીની જેલમાં દારોગાઓ, પેટી ઓશીપરો, ટંડેલ અને જમાદારો છે. જેલમાં છ-સાત વર્ષ સારી વર્તણૂકથી ગાળ્યા પછી કેદીઓજ આ પદ્ધતિ ધરાવતા થાય છે. આન્દામાનમાં તો બધો કારભાર અને બધી સત્તા તેમનાજ હાથમાં છે. જેલર સાહેબના અંગરક્ષક તરીકે પણ તેઓજ છે. મારી બાહ્યાવસ્થામાં મેં એક રસિક બંગાળી બ્યાખ્યાનકારને મ્હોંડે સાંભળ્યું હતું કે સડાસડ સોડીઓ મારે તે જ માસ્તર. તેની જ રીતે અમને પણ એમજ લાગવા માંડ્યું કે ગમે તેમ પણ ‘પ્રહાર’ અને ‘પ્રહરી’ (પહેરેગીર) શબ્દની વચ્ચે કંઈક ગાઢ સંબંધ હોવો જોઈએ. માળામાળા અને મારપીટ કરવામાં તે બધાજ પહેલે નંબરે હોવા જોઈએ. “ રામચાલ લાઇનમાં વાંકા ખેડો છે, લગાવ એના વાંસામાં બે ગુબ્બા...સુસ્તકા અવાજ દેતાંની સાથે હોમો થતો નથી. ખેંચો એની દાઢી...વકાઉશાએ જાજરમાંથી નીકળતાં વાર લગાડી, ત્રણ કંડા લગાવી એની ગરદન હલકી કરો.” એવી એવી અનેક સદ્યુક્તિના પ્રયોગોવડે તેઓ જેલખાનાની વ્યવસ્થા સાચવી રહ્યા છે.

પણીવાર કેદીઓ ગળામાં અમુક જગ્યાએ પૈસા છપાવી રાખે છે. ગમે તેવી રીતે જોરજુલમ કરીને પણ તેમની પાસેથી એ પૈસા પડાવી લેવા તરફ પહેરેગીરોનું ધ્યાન હંમેશ લાગેલું રહે છે. અમારી પાસે તો પૈસા ખિલકુલ હતાજ નહિ. અમારે ક્યાં જવું ? બારીન્દ શરીરે માંદલા જેવો હોવાથી તેને માટે ઇસ્પતાલમાંથી રોજ બાર ઓંસ જેટલું દૂધ આવતું. અમારા પેટી ઓફીસર જોયદાદખાંના મુખકમળમાં અમે એ દૂધ રેડી દેતા, એટલે બધી જાતના અત્યાચારમાંથી અમારો બચાવ થતો. જોયદાદ એક પ્રચંડ શરીરનો નમ્રજી મુલ્કાં હતો. તેના નામનો અર્થ—જોદાકા બંદા, એવો હશે. દૂધ ગટગટાવી ગયા પછી તે બોલતો—“ યા બિસ્મિલ્લાહ ! જોદાને ક્યા અજબ ઝીજ પચદા કી હૈ ! ”

વિપદની વાત તો એ હતી કે આટલા બધા જુલમ અને અત્યાચાર ત્યાં થતા હતા છતાં તેનો કોઈ પ્રતિકાર ન હતો. પહેરાવાળાઓની વિરૂદ્ધ સાક્ષી આપીને પોતાના પગમાં કુહાડો મારવાનું સાહસ કોણ કરે ? કદાચ કરે તો પણ જો આખરે મુકદ્દમા સાબીત થાય નહિ તો જોરો દાવો ઉભો કરવા માટે ઉલટી પોતાનેજ શિક્ષા થવાનો સંભવ વધારે હતો. જ્યાં રક્ષક પોતેજ બક્ષક અને ત્યાં પ્રાણ બચવાની શી આશા ?

નવા ‘મુપર્દિન’ સાહેબનું આગમન અને

ઘાણીનું કામકાજ

એ પ્રમાણે અમે બીજા છ માત મહિના પસાર કર્યાં એટલામાં નાસિક, ખુલના અને અલાહાબાદથી દરબાર રાજદારી કેદીઓ આવી પહોંચ્યા. તેમની સાથે અમારી કુલ સંખ્યા ૨૦-૨૨ ની થઈ.

એજ અરસામાં અમારા લાગ્નગનમાં એક નવીન જોડ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ રૂપી ધૂમકેતુનો ઉદય થયો, તેથી તો અમારા પૂરા ભોગ લાગ્યા. તેના આવ્યા પછી થોડા દિવસમાંજ અમારામાંના કેટલાકને માટે ધાણી પીલવાનું કામ કરવાની વ્યવસ્થા થઈ. ઉલ્લાસકર આણુને રાઈ પીલવાની ધાણીમાં જોડયા હતા. તે ધાણી બણે ભાગે આપણે ત્યાંના ધાંચીની ધાણીને મળતી આવતી હતી. પણ હેમચંદ્ર, સુધીર, ઇંદુભૂષણ વગેરેને જે ધાણી મળી હતી તે તો હાથે ફેરવવાની હતી.

દરેક માણસે રોજ ૧૦ શેર રાઈનું તેજ અથવા ૩૦ શેર કેપરેલ કાઢી આપવાનું હતું. મોટા મોટા પહેલવાનો પણ આ ધાણી ફેરવવાના કામમાં તો છકકડ ખાઈ જતા, તો અમને એ કામ મળવાથી અમારી કેવી દશા થઈ હશે તેની કલ્પના વાંચીએ કરી લેવી. જોલના જે ભાગમાં તેજ કાઢવાનું કામ ચાલે છે, તે વિભાગનો કારભાર બે પકાણુ પેટી ઓફીસરના હાથમાં હતો. અમે ત્યાં ગયા—હાખલ થયા—કે તરતજ એ બેમાંનો એક પકાણુ અમારી પાસે આવી અમારા નાકની ઉપર મુકી રાખીને મોટેથી મર્જના કરી કહેવા લાગ્યો—“દેખો, આણુ ! કામ બરાબર ન હું આ તો ઇસસે તુમહારા નાક ચીળા કર દ્વંગા.”

પરંતુ અમારા ગરીબ બીચારા નાકના ભવિષ્ય વિષે—તેની ભાવિ દુર્દશા વિષે—વિચાર કરતા બેસીને કાળક્ષેપ કરવાથી અમને કંઈ લાભ ન હતો. ઝટપટ એક ખાંધ પર સવામણુ (૫૦ રતલ) નાળીએ-રની વાટીઓ અને બીજા હાથમાં ખાલદી લઈને ધાણી પાસે જઈ અમારે કામ શરૂ કરી દેવાનું હતું. અરે, એ કંઈ કામ નહોતું એ તો અરેઅર્થ મલ્લયુક્ત જ હતું. આઠ દસ મિનિટમાં તે એવો દમ ચઢી જતો કે જીભ પણ મુકાઈ જતી. એક કલાકમાં તે

હાથપગ અને બધાં અવયવો યાદીને જૂઠાં પડી જતાં. મનમાં ગુસ્સો તો એવો ચઢે કે નવા “ સુપરીન ઇન્ડન ” સાહેબના ખાપનું શ્રાદ્ધ કરી નાંખીએ, પણ તેથી શું વળે ? એક વાર વિચાર આવ્યો કે મોટેથી ભેંકડો તાણીને જરા રડીએ તો આ હૃદયજવાળા શાંત થશે. શરમના માર્યાં તેવું પણ કરી શક્યા નહિ.

દશ વાગે જ્યારે અમે ભોજન કરવા માટે નીચે ઉતર્યા ત્યારે જોયું તો મારા હાથમાં ફાદલા પડ્યા હતા, આંખમાંથી રાધના ઝણ-ઝણાટને લીધે આંસુ પડતા હતા, કાનમાં ચાલુ ઘાણીના અવાજનો પડધો પડ્યાં કરતો હતો, અને જાણે આખી દુનિયા મારી આસ-પણ પાસ ચકરચકર ફરતી હોય તેમ મગજ ધૂમતું હતું.

હેમદાનું મનોબળ

એક ખૂણામાં વૃદ્ધ હેમચંદ્રબાબુને ગુપચૂપ બેસી રહેલા મેં જોયા. પાસે જઈને પૂછ્યું—“ કેમ, દાદા, શું વિચાર કરો છો ? ”

દાદાએ પોતાના હાથ બતાવી કહ્યું :—**વાહમૂતો મુરારિ !**

પરંતુ બંને હાથ જૂઠા પડીને લાકડા જેવા થઈ જાય કે પાપાણુ જેવા થઈ જાય તો પણ હેમચંદ્રબાબુનું મનોબળ એક તિલ માત્ર પણ ઓછું થાય એમ નહતું. હસતે મુખે દુઃખ-સંકટ સહેવામાં, ને તીવ્ર યંત્રણા હોય ત્યારે પણ અવિચલિત મનોવૃત્તિથી ભાવિ કર્તવ્ય સ્થિર કરવામાં, તેમના જેવી ઠરેલ વ્યક્તિ બીજા કોઈ ભાગ્યેજ હશે. તેમને હિંમત હારેલા કદિ પણ કોઈએ જોયા નથી. જ્યારે જ્યારે અમારામાંના બીજા કોઈ આ દુઃખોથી કંટાળીને અમે તેવું અવિચારી પગલું લઈ બેસવાનો વિચાર કરતા ત્યારે ત્યારે હેમચંદ્રબાબુજી પોતાનું મનોબળ તેમનામાં ટ્રેડીને તેમનો ગુસ્સો શાંત પાડતા.

અમારામાંથી જે ત્રણ જણ સિવાય બીજા બધાને માટે રોજ ૩૦ રતલ કોપરેલ કાઢવું અશક્યજ હતું. તેથી ધણીવાર બીજા કે-દીઓ છાની રીતે અમને અમારા કામમાં મદદ આપતા.

એ પ્રમાણે દિવસના ભાગમાં ધાણી ફેરવીને અને રાત્રે થાકીને અધમૂઆ થઇ પડીને અમે એક મહિનો વીતાડ્યો.

શ્રી નંદગોપાળનો બળવો

એક મહિના પછી પહેલી ટાળીની બદલી થઇ અને બીજી ટાળી ધાણી ફેરવાના કામપર લાગી. અવિનાશબાણુનું શરીર અત્યંત દુર્બળ હતું અને તેને Tuberculosis (ક્ષય) થવાનો સંભવ હતો; એટલે પહેલાંના સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબે તેને કઠણ કામના બોળમાંથી મુક્તિ આપી હતી. પરંતુ આ નવા સાહેબે (એનું) નામ મેજર બર્ક હતું) તેમને જોયા તપાસ્યા વગર જ ધાણી ફેરવવાને મોકલ્યા. અલાહાબાદના “સ્વરાજ” પત્રના સંપાદક શ્રીમાન નંદગોપાળજીને પણ તેમની સાથે ધાણી પર મોકલ્યા હતા.

નંદગોપાળજી પંજાબના ક્ષત્રિય હતા. તેમનો બાંધો મજબૂત અને સુધટ હતો. ૧૨૧ મી (કે) કક્ષમની રૂએ અપરાધી સાબીત થઇને તે ૧૦ વર્ષની કાળાપાણીની સજાએ આવ્યા હતા.

નંદગોપાળજી ધાણીપર ગયા એટલે ત્યાં તેણે એક નવુંજ તુત જમવું. તેમણે પહેલેથીજ જણાવી દીધું કે “આટલી ઝડપથી ધાણી ફેરવવાનું મને પરવડશે નહિ,” અને જેમ બને તેમ ધીમે ધીમે ધાણી ફેરવવા લાગ્યા. પગિણામ એ આવ્યું કે દસ વાગ્યા ત્યાં સુધીમાં જોઇએ તેના કરતાં એક તૃતીયાંશ જેટલું પણ કોપરેલ નીકળ્યું નહિ.

દસ વાગેબીજા કેદીઓ નીચે આવીને પાંચસાત મિનિટમાં જ બોજવનું વિાધ સમાપ્ત કરીને પાછા કામ કરવા લાગી જાય છે. દશથી બાર વાગતાં

સુધીનો વખત જોલના નિયમ પ્રમાણે આહાર અને વિશ્રામ માટે અપાય છે, છતાં સૌજ સુધીમાં કામ પૂરું ન થઈ શકશે એવા ભયથી કેદીઓ એ વખત દરમ્યાન પણ આરામ લેવા થોભતા નથી. એકવાર કામ પૂરું થાય પછી સૌ નિરાતિ આરામ લેવાશે એવી તેમની જિતિ હોય છે.

પરંતુ નંદગોપાળજીને તેવો કાંઈ ભય નહતો. પેટી ઓશીસરે તેમની પાસે આવીને ઝટપટ જમી લેવાનો તકદો કરવા માંડ્યો. નંદગોપાળજીએ હરતે મ્હોડે તેને તંદુરસ્તીના નિયમો સમજાવીને કહ્યું:—“ ઉતાવળે ખાવાથી હોજરીને ખૂબ નુકસાન પહોંચે છે, અને જ્યારે ૧૦ વરસ સુધી મારે સરકાર બહાદુરના મહેમાન થઈને રહેવાનું જ છે ત્યારે કોઈ પણ રીતે માફ સ્વાસ્થ્યભંગ કરીને સરકાર બહાદુરને બદનામી પહોંચાડવી એ મને લાજ નથી. ”

આનો રીપોર્ટ જોઈ સહૈબની પાસે પહોંચ્યો. તેમણે આવીને જોયું, તો નંદગોપાળજી ધીમે ધીમે એક એક કાળીઓ મ્હોંમાં મૂકી, તેને બત્રીસે દાંત વડે ચોંસેડવાર ચાવીને પછી જ ગળે ઉતારતા હતા. જોઈ સહૈબે ભારેમાં ભારે અવાજથી ગર્જનતર્જન કરીને નંદગોપાળજીને જણાવી દીધું કે વખતસર કામ પૂરું નહિ થશે તો નેતરના ઝપાટા ખાધા વિના છૂટકો નથી. નંદગોપાળજી અત્યંત શાંત મુખ-મુદ્રાથી, જરાયે ક્ષોભ પામ્યા વગર જોઈ સહૈબને તંદુરસ્તીના નિયમો સમજાવીને મધુર હાસ્ય કરતાં બોલ્યા—“ જો દશથી બાર સુધીનો સમય આહાર અને વિશ્રામને માટે કરાવેલો છે તો પછી સરકાર જાતેજ તે નિયમનો ભંગ શા માટે કરે ? ઉલટું તમારી તો બે ફરજ છે કે બીજાઓ એ નિયમનો ભંગ ન કરે એની તપાસ રાખવી. ”

જેલર સાહેબ તો એ સાંભળીને ઠંડાગારજ થઇ ગયા. અને માંટામાંટ કરીને જેમ ફાવ્યું તેમ બબડીને ધીમે ધીમે ત્યાંથી પસાર થઇ ગયા.

ધીમે ધીમે ભોજન સમાપ્ત કરીને નંદગોપાળજી પોતાની કોટડીમાં ગયા. પેલા પેટી ઓફીસરે ધાર્યું કે હવે કામ શરૂ કરશે. પરંતુ નંદગોપાળજી તો કામજો લઇને ધીમે ધીમે બિછાનું બિછાવી સૂઇ ગયા ! પહેરેગીરોની કારમી ગાળાગાળ પશ્ચુ તેમના અંતરના વિશ્રામને આઘાત પહોંચાડી શકે એમ નહોતું. Passive resistance-સત્યાગ્રહ કરવામાં તે મહાત્મા ગાંધીજીનાયે ગુરૂ હતા !

બરાબર બાર વાગે ઉડીને તે પાછા કામ પર ચઢ્યા. એક કલાક સુધી ઘાણી ચલાવી અને જ્યારે બાલદીમાં લગભગ ૧૫ શેર કોપરેલ એકઠું થયેલું દેખાયું ત્યારે બાકીના કોપરાં સમેટી લઇને ગુપચૂપ બેસી રહ્યા. કામ લગભગ અડધું થયું હતું. હવે બાકીનું અડધું કાણુ કરશે ? નંદગોપાળજીએ કહ્યું:—“જેની ખુશી હશે તે કરશે. હું કાંઈ માંચીનો બેલ નથી, કે આખો દિવસ તેલ કાઢું. આખા દિવસમાં જ પૈસાનો ખોરાક તો ખાવા મળતો નથી, તો પછી ૩૦ શેર તેલ કેમ કરીને કાઢી આપીશ ? ”

આથી અધિકારીવર્ગમાં એકજાતની હોહા થઇ રહી. અનેક જાતની ગાળો દેવાઈ, ધમકીઓ અપાઇ. પરંતુ નંદગોપાળજી તો નિર્વિકારી પરમ પુરૂષની પેઠે શાંત રહેતા, અને સદા સ્થિતવદને ફરતા. એમની પાસેથી ૩૦ શેર કોપરેલ મળવાની આશા નથી એમ ખાત્રી થવાથી, સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબે એમના પગમાં બેડી ઠોકી બીજે હુકમ મળે ત્યાં સુધી કોટડીબંધ રાખવાનો હુકમ કર્યો.

આ તરફ મોટી બારે ઘાણી ફેરવવાથી અવિનાશનું સફીર બાગી પડ્યું. દસ વાગ્યા પછી તો તેનામાં વધારે કામ કરવાની

શક્તિ રહેતીજ નહિ. અમારામાં ઇંદુ સૌથી સશક્ત હતો. બીજા કેદીઓની સાથે સંતલસ કરીને અવિનાશનું બાકી રહેલું કામ તે પૂ કરી આપતો.

એ પ્રમાણે બીજા એક મહિનો પસાર થઈ ગયો. એટલામાં જોલર સાહેબે નંદગોપાળજીની સાથે 'માંડવાળ' કરી. તેમણે કહ્યું 'જો માત્ર ચાર દિવસ તું પૂરું કામ કરી આપે તો પછી હંમેશાં માટે તને ધાણીના કામમાંથી મુક્ત કરી દઉં'. નંદગોપાળજી રાજ થયા. બીજાની મદદ લઈને તેમજ જાતે વિશેષ મહેનત કરી તેમણે ચાર દિવસ પૂરું કામ કરી બતાવ્યું. અને એ રીતે તેમને વારી પૂરી થઈ.

હડતાળની શરૂઆત

પણ આ નિષ્ફૂતિનો આનંદ કંઈ ઓછો દિવસ ટક્યો નહિ. થોડા દિવસ પછી તેમને ફરીથી એક મોટી ધાણી ચલાવવાનું સોંપવ માંડ્યું. તેમણે તે કામ કરવાની ના પાડી. એટલે પરિણામે-એ અને કાટડીબંધ થયાં. એટલુંજ નહિ, પણ તેને ક્ષીધે બીજા બંધાઈ ફરી ત્રણ દિવસ ધાણી ફેરવવાનું થયું.

એક તો અમે અનિર્દિષ્ટ કાળને માટે જોલમાં ગોંધાયા હતા તેમાં વળી રોજ આ ધાણીનો અત્યાચાર. સૌને લાગ્યું કે કાર કરવા બાબતમાં એક વખત પાકો ફડકો કરીશું નહિ તો આ કાળાધાણીના ટાપુમાંજ આપણી બવલીશા સમાપ્ત કરવાનો વખત આવશે. એક સળ તો થયેલીજ છે. ત્યાં વળી આપણે જાતે જ માટે દુઃખ વહોરી લેવું ? આ વખત અનેક માણસોએ ધાણ ફેરવવાની ના પાડી.

એ પ્રમાણે હડતાળની શરૂઆત થઈ.

અધિકારી વર્ગે પણ મક્કમ થઇ સખતાઈનાં પગલાં લેવાં માંડ્યાં. આખી જેલમાં જાણે એક મોટો ખળભળાટ થઇ રહ્યો. સળ પર સળ થવા લાગી. ચાર દિવસ કાંજ-લક્ષણ અને સાત દિવસ ઉભી હાથકડી-એ પ્રમાણે શિક્ષાની શરૂઆત થઇ. બારીક કણકીને ખખળતા પાણીમાં નાંખવાથી જે સ્વાદિષ્ટ સામગ્રી બને છે, તેજ અમારી “કાંજ.” તે પણ માખીને એક એક રતલ જેટલી દિવસમાં બે વાર ખાવાને મળતી. અને કેદી કોઇ રીતે બીજું કંઇ લાવીને-સંગ્રહ કરીને-જાનાંજાનાં ખાય નહિ તે માટે સખત ચોકી રાખવામાં આવતી.

જેલના કાયદા પ્રમાણે ચાર દિવસ કરતાં વધારે વખત સુધી આ કાંજનો ખોરાક આખી શકાય નહિ. પરંતુ અધિકારી વર્ગની અમારા પ્રત્યેની, શુભ લાગણીને લીધે કહો કે બીજા કોઈ કારણને લીધે કહો-અમારામાંથી ઉલ્લાસકર, નંદગોપાળજી તથા હોતીલાલને ખારનેર દિવસ સુધી માત્ર આ ‘કાંજ’ના ખોરાકગર જ રાખ્યા હતા !

૧૯૧૩ ની સાલમાં જ્યારે શ્રી. રૈજીનાંદક કેડોક સાહેબ પોર્ટ-બ્લેયરની તપાસ માટે આવ્યા, ત્યારે નંદગોપાળજીએ તેમની આગળ આ બાબત વાત કરી હતી. પરંતુ જેલનો અધિકારી વર્ગ કેદી-ઓને શિક્ષા કરે છે છતાં તેમની ટિપ્પણીમાં તે વિષે કંઇ ઉલ્લેખ થતો નથી, એટલે આ ફરીઆદનું કંઇ પરિણામ ન આવ્યું. જેલર સાહેબે વગર સંકોચે જાહેર કર્યું કે નંદગોપાળજીની વાત બનાવટી છે. એ પ્રમાણે જેલર સાહેબની વિરૂદ્ધ કેદી જે કંઇ કહે તે હંમેશા બનાવટી જ કરે છે.

સળ પર સળ થવા લાગી. અનેક જાતની નાની મોટી બેડી-ઓની શિક્ષા પછી અમને કોટડીખંધ કરવામાં આવ્યા. ‘કોટડી-ખંધ’ કરવાના પણ જુદા જુદા પ્રકારો છે. સાધારણ કેદીઓ

કોટડી-અંધ થયા હોય તોયે નીચે આવીને સ્નાન-આહાર કરી શકે છે. બીજા કેદીની સાથે વાર્તાલાપ કરે તેમાંયે વાંધા લેવાતો નથી પણ એ વખતે એવો હુકમ કરવામાં આવ્યો કે અમારી સાથે કોઈ કેદી ગત કરશે તેને સજા કરવામાં આવશે. એટલે અમ પૃથક કારાવસ (separate confinement) ની સજા થયેલ હતી, છતાં આ હુકમને લીધે તે નિર્જન કારાવાસ (solitar confinement) જેવી થઈ પડી. ઘણાને ત્રણ મહિના અથવા તેથીયે વધારે વખત સુધી આ પ્રમાણે કોટડી-અંધ રહેવું પડ્યું.

જેલ અહારનું કામ

પણ એક વખતે ઘણાની તબીબીયત બગડી. એક તો પોટ જલેયરમાં મહેરિયાંતો બારે ઉપદ્રવ હોય છે જ. તેની ઉપર વાં મરડા અને હરસનો રોગ ચાલ્યો. અધિકારીવર્ગને પણ લાગ્યું કેદીઓની વ્યવસ્થામાં ફેરફાર થવની જરૂર છે. આથી અમારામાંથી કેટલાક જણને ચૂરી કાઢીને કોરોનેશનના ઉત્સવ વખતે જેલ અહાર Settlement માં મોકલ્યા. બારીન્ડ Engineering firm માં રાજગિલ્લીની સાથે મજૂરી કરવા ગયો. ઉલ્લાસકર જર્મ ખોદીને ઈટા બનાવવાના કામ પર ગયો. કોઈક જંગલમાં જંગલ ખાતાનું કામ કરવા ગયું, તો કોઈ રીક્ષા-ગાડી ખેંચવાના કામ પર ગયું. બીજા કેટલાક સમુદ્ર કિનારે અંધ આંધવાના કામે ગયા.

પરંતુ આમાં અમારે તો હોવામાંથી ચૂકામાં પડવા જેવું થયું. જેલમાં હતા ત્યારે કામ ગમે તેવું કપડું હતું છતાં સરકાર તરફથી નક્કી કરાયેલો પૂરો ખોરાક મળતો તેમજ વરસાદમાં આ બીજાનું પડતું ન હતું. અહાર ગયા એટલે તેટલું સુખ પણ નહોતું.

રહ્યું. સવારમાં છ વાગ્યાથી દશ વાગતાં સુધી અંતે બપોરે એકથી સાડાચાર વાગતા સુધી તો અમારે કડીતોડ મહેનત કરવીજ પડતી હતી. ઉપરાંત તડકામાં શેકાવાનું અને વરસાદમાં ભીંજવાનું થયું. એક તો પોર્ટબ્લેચરમાં સાત મહિના તો ચોમાસુંજ ચાલે. તેમાં વળી જંગલોમાં જળોનો મહાત્રાસ છે. એ દુઃખને લીધે જંગલમાં કામ કરવાના બચથી કેટલાયે કેદીઓ નાસી ગયા હશે તેની ગણતરી થઈ શકે એમ નથી.

ઉપર જણાવેલું દુઃખ હતું તે ઉપરાંત પૂરો ખોરાક પણ મળતો ન હતો. કેદીઓનો ખોરાક ચોરાઈને બજારમાં અને ગામે-ગામે વેચાતો. સાધારણ કેદીથી માંડીને યુરોપીઅન અધિકારી સુધી બધાએ આ ચોરીની વાત સારી પેઠે જાણે છે છતાં ચોરી કદિ બંધ ન થાય. મોટે ભાગે તો અધિકારીઓ જાતેજ ચોર હોય, એટલે એ ચોરીનો પ્રતિકાર થાયજ કેમ ? એની વિરૂદ્ધ ખોજવાની સાધારણ કેદીને ઇચ્છા નહિ જ થાય, કારણ કે તે જાણે છે કે આ બાબતમાં જરા પણ મ્હોં ઉઘાડ્યું તો જાતેજ આક્રમકતા આવી પડીશ.

જેલની બહાર દર્દીઓને માટે ચાર ઇરિપીતાલ છે. પરંતુ કમ-નસીએ તે બધી એક બંગાળી આસિસ્ટન્ટ સર્જનની દેખરેખ હેઠળ હોવાથી ચીફ કમીશ્નર કર્નલ પ્લાઝિનિંગ સાહેબે હુકમ કર્યો હતો કે અમારામાંથી કોઈ માંદું થાય તો તેને ઇરિપીતાલમાં મોકલવો નહિ. આથી અમારે જેલમાંજ પાછા આવવાનું હતું. તારથી ધગધગતા શરીરે, બીસ્તરા અને થાળી વાડકાની પોટલી ખાંધપર નાંખીને પાંચ-સાત-દશ માઈલ ચાલ્યાને આવવું એ કાંઈ રમત વાત નથી. અને જેલમાં આવ્યા પછી પણ ચિકિત્સા કે સારવાર ક્યાં થવાની હતી ?

ધરિપીતાલની પાસેજ કેટલીક નાની નાની કાટડીઓ હતી. તેમાં અમારે દિવસના લગભગ ૨૧ કલાક પડી રહેવાનું થયું ! તેજ કાટડીમાં મગમૂત્રત્યાગ માટે એક વાસણ મૂકેલું હતું. વરસાદ પડતો હોય ત્યારે પાછલી ભીંતમાંના જળીઆમાંથી વાછંટ આવવાને સારો માર્ગ હતો, પરંતુ તેમાંથી અમારે જોઇએ એટલી સ્વચ્છતા આવાવાને માર્ગ નહતો. ઇ. સ. ૧૯૨૦ સાલના જન્યુઆરી મહિનામાં જે જેલ કમિશન પોર્ટબ્લેયરની તપાસ માટે આવ્યું હતું તેણે આ કાટડીઓની વિરૂદ્ધ સખત અભિપ્રાય આપ્યો હતો. તેથી થોડા સમયમાં એ કાટડીઓની રચનામાં સુધારો થશે ખરો.

આટલા દિવસ અમે એવી આશા રાખેલી કે કાંઈ રીતે જેલની બહાર જઈ શકીએ તો આપણું દુઃખ ઘણું ઓછું થશે. પરંતુ એ આશા નિષ્ફળ ગઈ. “ઘરની બાજુ વનમાં ગઈ તો વનમાં ઉડી આગ” એવો અમારો ઘાટ થયો. સાધારણ કેદી ધીમે ધીમે વાઈર, પેટી ઓશીસર અથવા લાણેલો હોય તો મુનશી બને છે. આ રીતે તેને મહેનતના કામમાંથી મુક્તિ મળે છે. પરંતુ અમારે માટે તો તે રસ્તોયે બંધ હતો.

એક પછી એક એમ લગભગ અમે બધા બહારનું કામ છોડીને પાછા જેલમાં આવી ગયા.

ઈંદુની આત્મહત્યા

આજ સમયે એક અત્યંત શોચનીય બનાવ બન્યો: ઇન્ડુબણે ફાંસી ખાંધને આત્મહત્યા કરી. એનું પ્રયત્ન, બળવાન શરીર બમે તેવો ભારે પરિશ્રમ કરવા છતાં થાકે એમ ન હતું, પરંતુ જેલમાં મળતાં ક્ષુદ્ર અપમાનો અને ગાળાગાળી તેનાથી સહન થતાં ન હતાં. દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે અસહિષ્ણુ બનીને તે કહેતો કે:—“જીંદગીનાં

દશ વર્ષ આ નર્કકુંડ સમા જેલખાનામાં કાઢવા એ મારે માટે તો અસંભવિત છે.” એક દિવસ રાત્રે તેણે પોતાનાં વસ્ત્ર ફાડીને તેની દોરડી વણીને પાછલી ભીંતમાંના જાળીયાં સાથે બાંધી તે વડે ફાંસી ખાધી !

તેજ રાત્રે જેલના સુપરીન્ટેન્ડેન્ટને ટેલીફોન કરવામાં આવ્યો. પરંતુ બીજા દિવસના સવારના આઠ વાગતાં સુધી તેનો મેળાપ થયો નહિ. રાત્રે જેલરની સાથે જે જે પહેરાવાળા ઇંદુભૂપણની ડાટડીમાં ગયા હતા તેમાંના ઘણાખરા એમ કહેતા હતા કે ઇંદુભૂપણની ડાકમાંની તકલી સાથે એક પત્ર બાંધેલો હતો. સાચું જૂઠું તો ભગવાન જાણે, પણ તે પત્રનો કાંઈજ પત્તો લાગ્યો નહિ. અમે પાછળથી જેલરને એ પત્રના સંબંધમાં પૂછ્યું, ત્યારે તેણે પત્રના અસ્તિત્વનો ઇનકાર કર્યો. થોડા સમય પછી ઇંદુભૂપણના વડીલ ભાઈએ તેના આપઘાત સંબંધે તપાસ કરવાને સરકારને અરજી કરી, ત્યારે તે કાર્યનો ભાર પોર્ટન્ડેયરના ડેપ્યુટી કમિશ્નર ઉપર નાંખાયો. પરંતુ કૃષ્ણ કંઈજ આવ્યું નહિ, અને ધીમે ધીમે એ ઘટના વિસારે પડી.

ઉદ્ધાસકરને ઉન્માદવ્યાધિ

ઉપર જણાવ્યું તેમ એ વખતે ઘણા કેદીઓ બહારનાં કામથી કંટાળીને પાછા જેલમાં આવવા લાગ્યા હતા. ઉદ્ધાસકરબાણુ પણ જેલમાં પાછા આવ્યા. તેમને તડકા તાપમાં ઈંટો બનાવવાનું કામ સોંપાયલું હતું. તે વખતના જુનીઅર મેડીકલ ઓફીસરે જણાવ્યું કે ઉદ્ધાસકરનું શરીર તડકા તાપમાં કામ કરવા લાયક નથી. પરંતુ અંગાળી રાક્ટરનો અભિપ્રાય, તે ગોરા ઓવરસીઅર સાહેબ કેમ સ્વીકારે ? તેણે તો ઉદ્ધાસબાણુને તેના તેજ કામ પર ચાલુ રાખ્યા.

પરિણામ એ આગ્યું કે તેઓ પાછા ચાલ્યા આવ્યા તેમણે કહ્યું:-
“ સગ્ગના બચથીજ કામ કરવાથી આપણું મનુષ્યત્વ સંક્રમિત થઇ
જાય છે. સગ્ગના બચથી કામ કરવા હું રાજી નથી. ”

તેમને સાત દિવસ હાથકડી સાથે ઉભા રહેવાની સજા કરવામાં
આવી. પરંતુ તે સાત દિવસ પૂરાજ ન થયા. પહેલેજ દિવસે
બપોરે રાડાચાર વાગે જેવો પહરેગીર તેમને હાથકડીમાંથી મુક્ત
કરવા ગયો, તો તેણે જોયું કે ઉલ્લાસખાણુ અતિશય જવરને લીધે
બેલાન થઈ-સાંકળથી લટકી-ઢળી પડ્યા છે !

તરતજ તેમને ઇસ્પીતાલમાં મોકલવામાં આવ્યા. રાત્રે શરીરમાં
૧૦૬ ડીગ્રી તાવ બરાબો હતો. સવારે જોયું તો તાવ ઉતરી ગયો
હતો; પરંતુ ઉલ્લાસકર, તે પહેલાના ઉલ્લાસકર રહ્યા ન હતા. જે
ધીર પુરૂષ ભારે આફતને સમયે પણ નિર્વિકાર અને શાંત રહેતા, અત્યંત
તીવ્ર શારીરિક વેદનાને વખતે પણ જેના મુખ પરથી હાસ્યની રેખા
સુકાતી નહિ, તે અત્યારે ઉન્માદમસ્ત-પાગલ થઇ ગયા હતા !

અમારો અદ્વીતીયેત્તમ

તેજ દિવસે અમને જેલખાનાનું સાચું સ્વરૂપ કેવું લીધણુ છે
તે સમજાયું. “ અહીંથી બચીને પાછા દેશમાં જવાની તો આશાજ
નથી; કોઇ ફાંસી ખાઈને મરશે તો કોઇ પાગલ થઇને મરશે, એમ
જો મરવાનું નક્કીજ છે તો આપણે જાતે થઇને શામાટે આ શરીર-
યંત્રણાનો ભાર વહોરી લેવો ? ” અમે-લગભગ બધાએ-નક્કી કર્યું કે
જ્યાં સુધી આપણે માટે કંઈ ખાસ બ્યવસ્થા કરવામાં આવે નહિ,
ત્યાં સુધી કંઈ પણ કામ કરવું નહિ. આમ એક તરફ અમે
Ultimatum મોકલીને લડવાની અને વખત આવ્યે મરવાની વાટ
જોતા બેઠા અને બીજી તરફ અધિકારી વર્ગે પણ અમને દાબી દેવા
માટે પોતાના હાથમાંના બધા ઉપાયો લેવા શરૂ કર્યા.

આમ એક પ્રકારે ગળ-કચ્છપ જેવું યુદ્ધ શરૂ થયું. તેની કેટલોક સમય પહેલાં ચૂંચુડાવાસી શ્રી. નાનિગોપાળ અને ઢાંકના પુલિનખાણુ તથા ખીજ એક બે જણા આવી પહોંચ્યા હતા. નાનિગોપાળની ઉમ્મર બહુજ નાની હતી છતાં તેને ઘાણી ફેરવવા વગેરેનું કઠણ કામ આપવા માંડ્યું. તેણે તે કરવાની ના પાડી અને હડતાળમાં જડાઇ ગયા.

આથી ખીજ કેદીઓથી નોખા પાડીને અમને એક અલગ ખેલોકમાં લઇ જઇ ગોંધ્યા, અને અમારા ઉપર મોટા મોટા પકાણુ ચોરીદારોનો પહેરો ગોઠવ્યો. જોરાકનું પ્રમાણ પણ ફરી ઘટાડવામાં આવ્યું, અને અમે પરસ્પર વાતચિત કરી શકીએ નહિ તે બાબત પૂરતી સાવચેતી રાખવામાં આવી. જનજૂ જઈએ તે વખતે અમે રખેને વાત કરીએ-તે અટકાવવા માટે એક પ્રહરી ત્યાં જ સામે ઉભો રહેતો. પરંતુ એવાં બંધનોને જેમ સખત કરવામાં આવે તેમ તે વહેલાં તૂટે છે. જેને કાયદા માટે માન નથી રહ્યું તેવા ગનુખની પાસે બેર-બુલમથી-ભય બતાવીને-કાયદો પળાવવો એ વ્યર્થ જ છે.

અમારી માગણીઓ મુખ્યત્વે ત્રણ હતી:- (૧) સારો જોરાક અને પોશાક, (૨) ભારે પરિશ્રમના કાયદામાંથી મુક્તિ અને (૩) એક-ખીજની સાથે વાર્તાલાપ કરવાની છૂટ.

ચારચાર પાંચપાંચ કેદીઓનો વચ્ચે ગાળો રાખીને અમને એક એક કેદીમાં પૂર્યા હતા. તેથી પરિણામ એ આવ્યું કે પહેલાં અમે ધીમે સાદે વાત કરતા હતા તે હવે મોટા ઘાંટા-મરાડા પાડીને કરવા લાગ્યા ! હાથકડીથી શરીરનાં અવયવો જકડી નાંખે પણ માણસનું મોં થોડુંજ બંધ કરાય એમ હતું ?

અધિકારીઓની મુંઝવણ

અધિકારીઓને તો સાપે છછુંદર ગળ્યા જેવું થઇ પડ્યું. તેમનાથી અમારી માગણી કબૂલ કરાય એમ ન હતું; કારણ તેમ

કરે તો તેમની પ્રતિષ્ઠા (prestige) જળવાય નહિ. તેમજ તેમ ન કરે તો હડતાળ છૂટે એમ ન હતું. એટલામાં અમારા નવા સુરી-
'કનકન' બદલાયા અને તેની જગ્યાએ જૂના સાહેબ પાછા આવ્યા. તેની સલાહથી ચીફ કમીશનર સાહેબે અમારામાંના કેટલાકને સહેલાં કામ આપીને જેલ બહાર મોકલ્યા. અમે કહ્યું:-જો અમને બધાને જેલ બહાર મોકલવામાં આવશે તોજ અમે બહારનું કામ કરવા તૈયાર છીએ. નહિ તો અમે જેલમાં પાછા ચાલ્યા આવીશું.

લગભગ ૧૦-૧૨ જણાને સરકારી નાળીએરીનાં જંગલમાં પહેરો ભરવા માટે મોકલ્યા. નાળીએરી પરથી નાળીએર ચોરાઇ જાય નહિ તેની તપાસ રાખવાનું તેમનું કામ હતું. કામ હતું તો સહેલું, પરંતુ દરેકને જુદે જુદે સ્થળે પહેરો આપવામાં આવ્યો, કે રખેને અમે એક બીજા સાથે વાતચિત કરીએ કે પરસ્પર એકમેકને જોઇ લઈએ.

જેલમાંની હડતાળ ચાલૂજ રહી. નનંગોપાળ અને નનિગો-પાળને કેટલાક દિવસ પછી વાઇપર ટાપુમાં આવેલી એક નાની જેલમાં લઇ જઈ રાખ્યા. ત્યાં ગયા પછી નનિગોપાળે આહારનો ત્યાગ કર્યો. જેલમાંથી બધાને સાથે બહાર કામે લઇ જવાની જે વાત હતી તે વિષે કાંઇ થઇ શક્યું નહિ.

આ તરફ જેમને જેલ બહાર કામ કરવાને મોકલ્યા હતા, તેમણે એક સાથે કામ કરવાનું બંધ કર્યું. એક બીજાનાં સ્થાનનો પતો મેળવીને હડતાળની ગોડવણ કરવામાં લગભગ એક મહિનો વીતી ગયો. અને જ્યારે ત્રણ મહિનાની સખ મેળવીને તેઓ જેલમાં પાછા આવ્યા ત્યારે જોયું તો-જેલખાનાની હડતાળ તૂટી પડી છે, અને બધાઓએ નિરાશ થઇને કામ કરવા માંડ્યું છે.

નનિગોપાળની અડગતા

નનિગોપાળે ચાર દિવસ અપવાસ કર્યા પછી તેને જેલમાં પાછા લાવ્યા. તેને જોરજુલમથી નાકમાં રબરની નળી મૂકીને દૂધ પીવડાવવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી કે જેથી તે અપવાસથી મરીને અધિકારીઓને બદનામી પહોંચાડે નહિ. તે વખતની હડતાળનો બધો કારભાર નનિગોપાળ, વીરેન્દ્ર વગેરે એ ત્રણ જુવાન કેદીના હાથમાં જ હતો. સજા પર સજા થવાથી અને મનોરથ સફળ થવાની આશા ન રહેવાથી એક પછી એક બધાએ હડતાળ છોડી. માત્ર નનિગોપાળ એકલો જ મરણીઓ થઈને નિશ્ચયને વળગી રહ્યો.

દિવસો એક પછી એક પસાર થવા લાગ્યા. નનિગોપાળનું શરીર અપવાસને લીધે સુકાઈને હાડપિંજર જેવું જીર્ણશીર્ણ થઈ ગયું. છતાં તેણે પોતાનો ટેક તોડ્યો નહિ. દોઢ દોઢ મહિના સુધી એક દાણો અન્ન તેના પેટમાં ગયું ન હતું છતાં પણ તેને હાથ-કડીથી બાંધી ઉભા રાખતા—તેનું શરીર અચેત થઈ સાંકળ પર ઢળી પડે—છતાં અધિકારીઓને જરાયે રહેમ કે સંકાચ થતો નહિ.

આનું પરિણામ એ આવ્યું કે આહારત્યાગરૂપ હડતાળ ભારે પ્રભાવમાં ચાલવા માંડી. અને અધિકારીઓએ ગમે તેટલી સાવધાની રાખેલી હોવા છતાં આખરે ઈંદુભૂષણના આપઘાતની, ઉદ્ધાસકરના ગાંડપણની અને નનિગોપાળના અપવાસની વાતો હિંદુસ્થાનમાં જઈ પહોંચી. ત્યાંના છાપાઓમાં ભારે ચર્ચા થવા લાગી. તેના પરિણામે સરકારે ડાક્ટર લ્યુકીસ સાહેબને તપાસ કરવા માટે પોર્ટબ્લેયર મોકલ્યા. એ સાહેબની તપાસનો રીપોર્ટ હજુ બહાર પડ્યો નથી, પરંતુ તેમની તપાસને લીધે ઉદ્ધાસઆણુને મદ્રાસની

૭-માહસાળા (માંડાની ઇસ્પીતાલ) માં મોકલી આપવામાં આવ્યા; તેમજ બીજા બધાને પણ થોડા દિવસ માટે આસાએશ મળી.

નનિગોપાળને તેના લાઇબ્રેરી તેમજ સાથીઓએ અનેક રીતે સમજાવી આહાર લેવાનું કબૂલ કરાવ્યું. પછી થોડાજ દિવસમાં જેઓ બહારથી ત્રણ માસની સજા લઇને આવેલા હતા તેમની મુદત પૂરી થવાથી તેમને પાછા જેલ બહાર મોકલી દેવામાં આવ્યા.

એ પ્રમાણે હડતાળનું પહેલું પર્વ સમાપ્ત થયું.

નનિગોપાળની નત્રાવસ્થા

“જેને રામ રાખે તેને કાણુ આખે ?” “જેનો રામ રૂઠે તેને કાણુ ન લૂટે ?” અમે બહાર જઈ રહ્યા; સુખે દુઃખે જેમ તેમ દહાડા કાઢવા લાગ્યા; પરંતુ થોડાજ દિવસમાં અમને ખબર પડી કે જેલખાનામાં પાછો ખળભળાટ થઈ રહ્યો છે. ઘણી પીડા આપવામાં આવતી હોવાથી નનિગોપાળ ફરી કામ કરવાનું છોડી બેઠો. તેને શિક્ષારૂપે કંતાનનાં કપડાં પહેરવા આપવામાં આવ્યાં. પણ તેનો તેણે અસ્વીકાર કર્યો. જેરબુલમથી તેનું જાંગીઠિં કાઢી લઇને તેની કોટડીમાં કંતાનનું જાંગીઠિં નાખવામાં આવ્યું. પરંતુ

Naked we came out of our mother's womb, and naked shall we return, માતા પેટમાંથી જેવા આવ્યા તેવાજ પાછા જઈશું, એમ કહીને કંતાનનું જાંગીઠિં બહાર ફેંકી દઈ તે તો નનનાવસ્થામાંજ બેસી રહ્યો. ડોકમાં લટકાવેલો

લાકડાની તકતી પણ કાઢીને ફેંકી દીધી. ચીફ કમીશનર આવે તો પણ ઉભો થાય નહિ, સલામ પણ બારે નહિ. શું જોઈએ છે એમ પૂછતાં કંઈ નહિ જોઈએ, એમ જવાબ દે; અને એવીજ બીજી ઉન્માદવેષ્ટા કરવા માંડી.

બધાને લાગ્યું—આ છોકરો પણ ગાંડો થઈ ગયો કે શું ? તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે તે કાંઈ ગાંડો થયો ન હતો, પણ બારે ગહન વિચારમાં પડી ગયો હતો. અંગ્રેજ લોકોએ પોતાની મરજી મુજબ જે ‘ કાયદા-કોર્ટ ’ બનાવ્યા છે અને જેની સાથે આપણા દેશજનોને કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી તે કાયદા-કોર્ટને ન્યાયસર, ધર્મપ્રમાણે મસ્તક નમાવી શામાટે માન્ય રાખવા ? આ બાબતના વિચાર તેના અંતરમાં ઘોળાતા હતા. જે કામમાં આપણી ધર્મશુદ્ધિ—આપણો અંતરાત્મા સંમતિ આપે નહિ, તે કામ, પ્રાણ બચાવવાને ખાતર પણ કેમ કરી શકાય ? પ્રાણ બચાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં જ જે જીંદગી મૃતઃ પ્રાય થતી હોય તો પ્રાણ બચાવવાથી ફળ શું ?

પછરે જેના અંતરમાં સ્વતંત્રતાની ધૂન જગાડી છે તેના દેહને મોટામાં મોટો જ્વલિમ શહેનશાહ પણ ઝાઝો વખત પરાધીન રાખી શકતો નથી. નનિગોપાળની આ વિલક્ષણ અવસ્થાની આ સિવાય બીજી શી સમજૂત હોઈ શકે ?

અચાનક ઘેરો ને તપાસ

બીજી તરફ અમારો પણ વારો થોડા દિવસમાંજ આવ્યો. કલકત્તાના છાપાંઓમાં એ વખતે આન્દામાનના રાજદારી કેદીઓની સ્થિતિ વિષે ચર્ચા ચાલી રહી હતી. એ ચર્ચા માટે બખરો અમેજ પૂરી આવતા હોવા જોઈએ એમ અધિકારીઓએ ધારી લીધું. અમે કાંઈ

હંમેશ કાયદાકાનૂન અને નિયમોને માન આપી શકતા ન હતા. ઉદરની જવાબાને લીધે અમે ઠેકાણે ઠેકાણે ફરીને અમારે ખાવાને માટે ફળા અને શાકભાજી અથવા ખીજી કાષ્ટકાષ્ટ વસ્તુ લાવી સંધરી રાખતા; તેમજ ખીજા સામાન્ય કેદીઓની સાથે ભળી જવાનું અમારે માટે અશક્ય-અસંભવિત હોવાથી અમે ભુદે ભુદે સ્થગે જ રહેતા. અમારા ભાઈભાંડું કેદીઓની સાથે મેળાપ વાર્તાલાપ પણ અમે ચોરીછૂપીથી કરતા. તેમ ન કરીએ તો અમારા જીવને ચેન પડતું નહિ. અધિકારીઓને આ વાતની ખબર ન હતી, અથવા ખબર હોય તોયે અજાણ્યા હોવાનો ઢાંગ કરીને તેઓ અમને સંકટમાં નાંખવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

એક દિવસ સવારના પહોરમાંજ ચોમેર તપાસની ધામધૂમ ચાલવા માંડી. અમારા સૂવા-મેસવા-રહેવાની જગાની આસપાસ પોલિસો ઘેરે ઘાલી બેઠા. પણ આખરે “ જોઘો કુંગર ને કહાડયો ઉંદર ” જેવું જ થયું. કારણ એક બે નિર્દોષ પત્રો અને કેટલીક કવિતાઓ સિવાય કાંઈ પણ મુદ્દો હાથ લાગ્યો નહિ. છતાં ચીફ કમીશનર સાહેબના હુકમથી અમને બધાને જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા.

આમોદાનની પીના અને લોખંડના હુકડા

પાછળથી અમારા સાંભળવામાં અનેક પ્રકારની વાતો આવી. અમે જોગ્ય બનાવીને પોર્ટબ્લેયરને ઉડાવી દેવાનો અને અમુક સરકારી સ્ટીમરને હાથ કરીને નાસી જવાનો ઘાટ ગોઠવી વખતસરની રાખ્યો હતો ! અને લાલમોહન સાહુ નામના એક વફાદાર કેદીની સૂચનાથી અંતર્યામી ચીફ કમીશનર સાહેબે પોતાના સંસ્થાનની રક્ષાને માટે પાંદો બદોબસ્ત કરી રાખ્યો હતો ! ચીફ કમીશનર જેલમાં

આપ્યા ત્યારે અમે તેમને પૂછ્યું—“ સાહેબ, આમ કેમ ? શું હકીકત બની છે ? આ તપાસરૂપી અર્થિત્યું આક્રમણ આપાટે થાય છે ? ”

સાહેબે ડાહ્યાડમરા થઇને જવાબ આપ્યો—“ હું તો કાંઇએ જાણતો નથી. મેં તો હિંદુસ્તાનની સરકારનો જે હુકમ આપ્યો છે તેજ માત્ર અમલમાં મૂક્યો છે. ”

ડીક બાઇ ! આ ઉત્તરનો પ્રત્યુત્તર પણ શું હોય ? પરંતુ થોડાક દિવસ પછી અમારા સાંભળવામાં આવ્યું કે કેટલાક માણુ-સોને, તેઓ અમારી સાથે મળતા તથા વાતચિત કરતા હતા એવો આક્ષેપ મૂકીને, શિક્ષા કરવામાં આવી હતી. અને પોલિસના એક સાક્ષીએ કાણુ જાણે ક્યાંથી કેટલીક આમેફોનની પીનો અને લોખ-ડના દુકાડા વગેરે વસ્તુઓ જોળી ભેગી કરીને અમે ખરેખર જોઅ જનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા એમ સાબિત કરી આપ્યું હતું ! નારાયણગઢ પાસે બડા લાટસાહેબની ટ્રેઇન ઉપલી પડી તે બનાવ વખતે કેટલાક નિરપરાધી માણુસો દંડાઇ ગયા હતા તે વખતથીજ અમ પોલિસની અપાર ચાતુરીનો મહિમા સારી પેઠે જાણુતા હતા. એટલે અમે અધિકારી સાહેબને પૂછ્યું કે જો અમારી વિરૂદ્ધમાં તમારી પાસે કાંઇ પૂરાવો હોય અથવા તમને અમારા પર સંશય હોય તો પછી આ ચોરીછૂપીની નીતિ છોડી દઇને અમને ખુલ્લી કોર્ટમાં લઇ જઇને આપાટે પૂછતા નથી ? પરંતુ તેમણે આ પ્રશ્નનો કાંઇજ ઉત્તર આપ્યો નહિ અને મ્હોં ફરવીને ચાલ્યા ગયા. અમે પણ કિર્કર્તવ્યમૂઠ થઇને બેસી રહ્યા.

રેજીનાલ્ડ સાહેબની મુલાકાત

કેટલાક મહિના પછી Sir Reginald Craddock સર રેજીનાલ્ડ કેડોક સાહેબ પોર્ટબ્લેયરની મુલાકાતે આપ્યા. અમે પાર્ક

કે-“કપ્પન સાહેબ ઠીક આવી પહોંચ્યા છે; હવે આપણાં દુઃખોનો એક સામો નિવેડો આવશે”. તેમની આગળ અમે અમારાં દુઃખોની કહાણી શરૂ કરી-ન કરી એટલામાંજ ચીક કમીશ્નર સાહેબ પોતાનું ખર્ચ સ્વરૂપ ધારણ કરીને બોલી ઉઠ્યા-“ તમે તો બહાર હતા ત્યારે રાજપ્રોહનાં કાવતરાં કરી રહ્યાં હતાં. ”

અમે ઉત્તર આપ્યો-“ જો એમ આપની પહેલેથીજ ધારણા હતી, તો તે વખતે જ્યારે અમે આપને પૂછેલું ત્યારે શામાટે બો-ળાબાળા હોવાનો દેખાવ કરીને ‘ હું તો કાંઈ જાણતો નથી ’ એમ કહ્યું હતું ? અને તેમ કહ્યા પછી પણ, જો અમારો અપરાધ પૂરવાર કરવાની સામિતી મળતી હતી તો પછી શામાટે અમને ખુલ્લી ઝાટમાં ઉભા કરવા બાબતમાં આટલો બધો સંકોચ રાખવામાં આવ્યો છે ? ” સર રેજીનાલ્ડ સાહેબ આડું જોઇને હસતાં હસતાં બોલ્યા-“ કાણ જાણે ? એવી વાતો બધી પૂરવાર થતી નથી. ”

નનિગોપાળે પણ પોતાનો ઇતિહાસ તેમની આગળ રજૂ કર્યો. કેટલોક સાહેબે તે સાંભળીને માત્ર એટલોજ ઉત્તર આપ્યો:-

“ તમે તો સરકારનાં દુશ્મન છો. તમને તો મારી નાંખવા એજ ઉચિત છે. ”

“ જો તેમજ ઉચિત હોય તો પછી કમ્પ્લેક્ટ્ડ પી બોટો આડંબર રાખી બર્થ પૈસા ખરચવાનું શું કામ છે ? એટલું કામ તો સહજમાં પણ થઇ શકે ! ”

થયું ! ચૂકાદો તો મળી ચૂક્યો. હવે કરવું શું ? હવે તો નોંધાસના આધાર પરમેશ્વરની કૃપા થાય નહિ ત્યાં સુધી અમારી દસ બદ-લામ નહિ એ સ્થિતિ હતી. પણ પરમેશ્વર પણ અત્યારે તો જાણે કુંભકર્ણની ઉંઘમાં પડ્યો હોય એમ લાગતું હતું.

મેજસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં તપાસ

એક પછી એક એમ લગભગ બધાએ કામકાજ કરવું બંધ કર્યું. જેલના અધિકારીઓ ત્યારે અમને શિક્ષાઓ કરી કરીને માફી મેળવી, ત્યારે અમારામાંથી જેઓ ટુંક સમયને માટે જ દેશનિકાલ થયેલા હતા તેમને મેજસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં તપાસ માટે લઈ જવામાં આવ્યા. અમને લઈ જવાનો આર ડેપુટી કમીશ્નર લોવીસ સાહેબને માથે પડ્યો. મુકદ્દમે ચાલવાનો હતો તેને આગલે દિવસે તે સાહેબ અમારી પાસે આવ્યા અને વાત કહાડી અમારી હડતાળ સંગ્રામે તપાસ કરવા લાગ્યા.

અમે જેલમાં અમારા પ્રત્યે જેવા પ્રકારનું વર્તન ચલાવવામાં આવતું હતું તે તેમની સમક્ષ વર્ણવી બતાવ્યું. તે સાંભળીને તેમણે કહ્યું:-

“ હિંદુસ્તાનની સરકારનો જ એવો હુકમ છે કે અમારે તમને બીજા સામાન્ય કેદીના જેવાજ ગણવા. તેમના કરતાં વિશેષ કોઈ સગવડ ન આપવી. એટલે એ બાબતમાં અહીંના કોઈ ક્રાસનિક અધિકારીનો જરાય હાથ નથી. ”

“પરંતુ, સાહેબ ! બીજા સામાન્ય કેદીઓને જેટલી સગવડો-જેટલા હોલ-હોય છે, તેટલાં પણ અમને મળતાં નથી, તેનું કેમ ?” અમે પૂછ્યું: “ સામાન્ય કેદી લખતાંવાંચતાં બાંધીને હોય તો તેને ઓફીસનું ઉંચા પ્રકારનું કામકાજ કરવાનું મળે છે; અને અભણ હોય તોયે તે વાડર, પેટી ઓફીસર વગેરે પદવી લઈ શકે છે. અમે તેવા અધિકારોથી વંચિત છીએ. વળી તેઓને પાંચ વર્ષ પછી દર મહિને આર આવાનો પગાર મળે છે અને દર વર્ષ વીત્યાં પછી મેજસ્ટ્રેટની આજીવિકા કમાતા થાય છે. ત્યારે અમારે તો નિરંતર આ જેલમાં પડી રહીને સહવાનુંજ છે. ”

સાહેબે કહ્યું:—“ એ બધી ઝોકવણી હિંદુસ્તાનની સરકારના હુકમને આભારી છે. ”

એક જણે પૂછ્યું:—“સાહેબ, કોઈનું બહું કરવાની સત્તા તમને મળીજ નથી; માત્ર સજા કરવાનોજ અધિકાર રાખ્યો છે, ખરૂંને ? ”

સાહેબે હસી પડીને ઉત્તર આપ્યો:—“ કેમ કરીએ ? જેલમાં discipline તો સાચવવી જ જોઈએ ને ? ”

“ ન્યાય થાય કે અન્યાય થાય ગમે તેમ પણ discipline સાચવવી જોઈએ. કેમ, ખરૂંને ? ”

આ પ્રશ્નનો સાહેબે ઉત્તર આપ્યોજ નહિ. વસ્તુસ્થિતિ કેવી હતી તેનો તેમને પૂરેપૂરો ખ્યાલ હતો; છતાં આખરે પણ તે નોકર તો સરકારના જ ને ? એટલે કોઇને એક મહિનો, કોઈને ત્રણ મહિના અને કોઇને છ મહિના એમ સજાની મુદતમાં વધારો કરીને સાહેબ આજ્ઞા ગયા. પાછળથી એક વાર મારો ને તેમનો મેળાપ થયો હતો. તે વખતે ઉદ્ધાસગ્રાણીની વાત નીકળતાં તેમણે કહ્યું હતું કે:—“ઉદ્ધાસકરના જેવા હિમદા સ્વભાવના યુવાનો મેં થોડા જ જોયા છે. પણ એ કંઈક વિશેષ ખ્યાલી idealistic છે.” છતાં તેને પેતાની નોકરીને ખાતર એવા ‘યુવાન’ ને સજા કરવી પડી હતી !

જેલમાં વ્યવસ્થા અને શાંતિ જળવાય એવા હેતુથી કેદીઓને શિક્ષા કરવામાં આવતી હતી; પરંતુ થોડાજ સમયમાં માલમ પડ્યું કે એવી રીતે શાંતિ જળવાવી મુશ્કેલ છે. અમારા દર્શાંત પરથી બોધ પાડે છે અને ખીજા સામાન્ય કેદીનાં મંડળોએ હકતાણ પાડી સર કરી. જેલનો કમવંદિ એથી પાછો પડતા લાગ્યો. અધિકારીઓએ જોયું કે હવે કાંઈ પણ ઉપાય કર્યા વિના ચાલે એમ નથી.

હડતાળના બીજા પર્વની પૂર્ણહુતિ

રાજદારી કેદીઓમાં જેટલા મુદતી કેદી (Term convicts) હતા તેમાંના સાતઆઠ જણાને એક દિવસ અચાનક ભારતવર્ષની જેલમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા. પછી જે જેલર સાહેબ પહેલાં અમને બાળેલાં ભાંડતાં પણ અચકાતા નહતા, તેણે એક દિવસ અમારી પાસે આવીને અમને હડતાળ બંધ કરવાની વિનંતિ કરતાં કહ્યું:—“હવે તો તમે સન્માનભરે પાછા હડી શકશો.” વળી એમ પણ કહ્યું કે બીજા પણ કેટલાક મુદતી કેદીઓને હિંદુસ્તાન પાછા મોકલવાના છે, અને તેમના જવા પછી પોર્ટબ્લેયરમાં બાકી રહેલાઓને ખોરાક તેમજ કામકાજની બાબતમાં વિશેષ રાહત આપવામાં આવશે.

અમે કહ્યું:—“ તથાસ્તુ. પણ જો એ મહિનામાં તમારી એ વિશેષ રાહતનાં કાંઈ ચિન્હો અમારી નજરે પડશે નહિ તો અમે બંધનમુક્ત થઈ અમારી મતગમતી વ્યવસ્થા કરી લઈશું. ”

એ પ્રમાણે વાત થયા પછી ઉભય પક્ષ તરફથી સુલેહના કાલ-કરાર પર સહીઓ થઈ અને હડતાળનું બીજું પર્વ સમાપ્ત થયું.

અમારી ‘ખાસ રાહત’

ચોડાજ દિવસમાં નીચે જણાવ્યા સિવાયના બીજા બધા મુદતી કેદીઓને હિંદુસ્તાનની જેલમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા. અલીપુરવાળા બારીન્દ્ર કુમાર, હેમચંદ્ર, અને ઉદાસકર; ઢાકાના બાણુ ખુલ્લન વિહારી અને સુરેશચંદ્ર; તથા નાસિકવાળા સાવરકર ભાઈઓ અને રા. જોશી-એટલા જણાને રાખવામાં આવ્યા હતા. અમારે માટે ‘ખાસ રાહત’ વિષે પણ જવાબ આવ્યો તે નીચે પ્રમાણે:—

(૧) માફી (remission) મળી હોય તે સાથે મળી ચૌદ વરસ અમારે જેલમાં રહેવું પડશે; ત્યાર પછી અમને મજૂરીનાં કામમાંથી મુક્તિ મળશે અને માત્ર આસન કેદી તરીકે ગણવામાં

આવશે. જોલમાંથી છૂટા કરવાનો વિચાર તો એ ચૌદે વર્ષ પૂરા થયાં પછીજ કરવામાં આવશે.

(૨) અમે જોલમાં રહીએ તે વખત દરમ્યાન અમને બહારના સામાન્ય કેદીને મળતી બધી સગવડો-અધિકારો મળશે; એટલે કે પાંચ વર્ષ વીત્યાં પછી અમે જાંગીઆને બદલે ધોતીઆં પહેરી શકીએ, તેમજ અમને દર મહિને બાર આના લેખે પગાર મળે અને અમે સ્વહસ્તે રસોઇ બનાવી ખાઇ શકીએ.

(૩) દરવર્ષે અમારી વર્તણૂક બાબત હિંદુસ્તાનની સરકારને રીપોર્ટ મોકલવામાં આવશે; અને દશ વર્ષ પૂરાં થયાં પછી અમારે માટે એથી પણ વિશેષ સારી વ્યવસ્થા કરતી કે નહિ તેના સરકાર બહાદુર વિચાર કરશે.

(૪) હવેથી અમને સર્વ પ્રકારે એક સામાન્ય કેદીને મળતી સગવડો મળશે, એટલે કે રાજદ્વારી કેદી તરીકે નેતરના સપાટામાંથી સુકિત મળશે નહિ.

ગમે તેમ હોય, પણ “નહિ મામા કરતાં કહેણા મામા સારા.” અધિકારીઓએ બિલકુલ રાહત ન આપી હોત તો અમે શું કરી શકત ? એટલે જેટલી રાહત મળી તેટલી કીક.

નૂતન રાજદ્વારી કેદીઓનું આગમન

ન્યારે મુઢતી કેદીઓને ભારતવર્ષમાં મોટી દેવામાં આવ્યા, ત્યારે અમને કેટલાકને શાંતિ વળેલી-અમે નિશ્ચિત થયા હતા. જે છ સાત જણા બાકી રહેલા હતા તેમને તો પોર્ટબ્લેયરમાં રહેવાનું નક્કીજ હતું. એટલે પછી ઝાઝી ખટપટ કરવાથી શું લાભ થવાનો હતો ? મુકિત મેળવવાની-છૂટવાની-ન્યાં ખિલકુલ આશાજ ન હતી, ત્યાં મરણની વાટ. જેતાં શાંત ચિત્તે દિવસો વીતાડવા એજ ઉત્તમ હતું.

પરંતુ અમારા બાગ્યમાં એ શાંતિ લખાયલી જણાતી ન હતી. ઇ. સ. ૧૯૧૪ માં યુરોપમાં વિગ્રહ જાગ્યો. તેને પરિણામે ભારતવર્ષમાં અજબગાદ ચાલુ થયો; લાહોરનું કાવતરું (Lahore Conspiracy) થયું અને 'મદર' મંડળના લગભગ પચાસ માણસોને આનંદમાન

મોકલવામાં આવ્યા. પકટનના અનેક શિખ સિપાઇઓને પણ રાજદારી અપરાધ માટે શિક્ષા કરવામાં આવી. બંગાળામાંથી પણ પંદર સોળ જણા આવ્યા.

પુનઃ ઝઘડો અને ત્રીજી હડતાળ

પરિશ્રામે પોર્ટબ્લેયર રાજદારી કેદીઓથી ભરાઇ જઇને જાણે નર્કની ખાણ બન્યું. એ બધામાંના ચાર પાંચ જણા સિવાય બીજા કોઇને પણ ધાણી ફેરવવાનું કામ આપવામાં આવ્યું ન હતું. પરંતુ નાજીએરનાં છોડાં પીસવાં એ પણ કાંઈ સહેલું કામ નથી. વળી જે ખોરાક સરકાર તરફથી મળતો તેનાથી પેટ પૂરું ભરાતું નહિ. મૂળે તો તેઓ લાંબા ચૌડા પ્રચંડ શરીરવાળા પંખખી; તેમાં વળી ઘણા તો ઘણો વખત અમેરિકામાં રહીને પેટ પૂરતો માંસ વગેરેનો આહાર કરવાની ટેવ પાડી આવેલા. એટલે એ ટચુકડી રોટી અને એક વાડકી ભાત, તે તેમના પેટના કોણ જાણે કયા ખૂણામાં છૂપાઇ જતો હશે ? વળી ગમે તેવાં અપમાનો ગળી જઇને, ગાળો ખાઇને પણ મૂગા બેસી રહે એવા પણ તેઓ ન હતા. એટલે થોડાજ દિવસમાં તેમની અને અધિકારીવર્ગની વચ્ચે નરમગરમ ખટાખટી ચાલવા લાગી.

ઝાંસીવાળા પરમાનંદજીને લીધે ઝઘડો શરૂ થયો. અમુક એક બાબતને માટે તેમને જેલરની પ્રાસે લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાં જેલરે પોતાના અધિકારની રૂએ જેવા શબ્દો તેમને સંભળાવ્યા તેવાજ તેમણે પાછા વાળ્યા. ચૂરમામરમ બોલાચાલી થઇ. વાત શબ્દો પરથી હાથકાથી પર આવ્યા. આખરે પરમાનંદજીને નેતરના વીશ સપાટા મારવામાં આવ્યા. અને એને પરિશ્રામે હડતાળ શરૂ થઇ.

પરંતુ એ હડતાળ બીજો સમય ટકી નહિ. જેલરે પોતેજ

બધાને સમજાવીને, ફાસલાવીને, ભવિષ્યમાં સહવ્યવહાર કરવાની આશા આપીને તે હડતાળનો અંત આણ્યો.

છતાં અસંતોષનું બીજા મરી ન ગયું. થોડાક દિવસ પછી એક નજીવા કારણ માટે તકરાર જામી. રવિવારને દિવસે કેદીઓને રજા હોય છે. તે દિવસે પોતપોતાનાં કપડાં ધોવા સિવાય બીજાં કામમાંથી તેને છૂટી મળે છે. પરંતુ આન્દામાનમાં તો રવિવારને દિવસે જોલના મેદાનમાંથી ઘાસ કાપવાનું હોય છે.

હવે રવિવાર જેવે રજાને દિવસે કેદીઓને બપોરનો આખો વખત ફાટડીમાં ગોંધી રાખવામાં આવે, અને તેમાં વળી આ પ્રમાણે સવારે ઘાસ કાપવાનું થયું એટલે તો તેમને મળેલી રજાનો કાંઈ જ અર્થ રહેતો નથી. આથી અમેરિકાની 'ગદર' પત્રિકાના સંપાદક શ્રી. જગતરામ તથા બીજા કેટલાક જણા આ હુકમની સામે થયા અને રવિવારે સવારે ઘાસ કાપવાની ના પાડી. સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબે તેમની તપાસ ચલાવીને તેમાંના દરેકને છ મહિના સુધી 'બેડી' અને ફાટડીબંધની શિક્ષા કરી. સ્વાભાવિક રીતેજ આ લઘુ પાપે ગુરૂ દંડ થયેલો જોઈને બધાનાં મન દુઃખી થયાં. ત્યાર પછી પણ દિવસો દિવસ પડતું સંકટ કમી થવાની કાંઈ પણ આશા દેખાઈ નહિ, એટલે બીજા ધણાઓએ કામકાજ કરવાનું બંધ કર્યું.

એક વૃદ્ધ કેદીને મૃત્યુજનક માર

એ વખતે એક એવો બનાવ બન્યો કે તેને લીધે બારે ધાંધલ મચી રહી. એક વૃદ્ધ શિખ કેદીની સાથે પહેરાવાળાને ચડલગાટ થયો. કેદીએ જણાવ્યું કે મને ફાટડીમાં લઈ જઈને ચોકીદારે ખૂબ માર માર્યો. સાચું જુઠું તો રામ જણે પણ એક બે દિવસમાંજ તેને મરડાને રામ લાગુ પડ્યો અને તથી તેને ઈસ્પીતાલમાં

મોકલવામાં આવ્યો. ત્યાં તે ક્ષય રોગનો ભોગ થઈને થોડા જ દિવસમાં મૃત્યુ પામ્યો. ઇસ્પીતાલના માણસો પણ આત્રીથી એમ કહેતા હતા કે એનું મૃત્યુ અસહ્ય મારને લીધે જ થયું છે. છતાં જેલના અધિકારીઓ તે વાત માનવા તૈયાર ન હતા.

આ પરિસ્થિતિનો કોઈ પણ રીતે ઉપાય કરવામાં આવતો ન હતો તે જોઈને ચાર પાંચ જણાએ અનન્યતાથી ત્યાગ કર્યો. તેઓનો અગ્રણી પૃથ્વીસિંહ કરીને હતો. તેને રોજ જોરબુલમથી નાક વાટે દૂધ પાવામાં આવતું હતું.

એ પ્રમાણે પાંચ મહિના ચાલ્યું. બીજો કોઈ દેશ હોત તો આ બનાવોને લીધે હાહાકાર વર્તી રહેત, પણ આ તો આનંદમાનનો એટ રહ્યો. અહીંના બનાવોની ખબર પણ કોણ રાખે ? અને અહીં બે પાંચ કેદી જીવ્યા કે મૂઆ, તો પણ તેમાં શું ઓછું થવાનું હતું ?

શિખ કેદીઓમાં બીજા પણ ત્રણ ચાર જણા આ પ્રમાણે ક્ષય થોગના ભોગ થઈ, બે ત્રણ મહિના દુઃખ ભોગવી, મરણને શરણ થયા. સીઆમ દેશવાળા પંડિત રામરક્ષાજીની વાત મેં આગળ વર્ણવીજ છે. જેલમાં દાખલ કરતી વખતે જનોઈ કાઢી લેવાના રિવાજની વિરૂદ્ધ તેમણે આહારત્યાગ શરૂ કર્યો હતો. તેમનું પણ આજ વખતે ક્ષયરોગથી મૃત્યુ થયું. સંકટમાંથી ઉતરવાનો કોષ પણ માર્ગ નહિ સૂઝવાથી એક જણાએ કાયનો ટુકડો ગળીને આપઘાત કર્યો.

શ્રી. ચત્તીશચંદ્ર પાલની ઉન્માદાવસ્થા

ગમે તેમ પણ જેઓ મરણ પામ્યા તેઓ તો બચી ગયા. જેઓ પાગલ બનીને જીવતાં મુકદ્દાં થઈ રહ્યા તેમની દશા બારે શોચનીય હતી. બાલેશ્વર (Balasore) મુકદ્દમા વાળા શ્રી. ચત્તીશચંદ્ર પાલ તેમાંના એક હતા. કોટડીબંધ અવસ્થામાંજ તેમનું મરણ

અસી જઈ તેઓ માંડા થઈ ગયા હતા. તેમને માંડાની ઇસ્પીતાલમાં મોકલવામાં આવ્યા. પાછળથી તેમને ભારતવર્ષમાં લઈ આવ્યા. અત્યારે તેઓ બરહામપુરની પામલક્ષાબા (Madhoushe) માં પોતાના દિવસો વીતાડે છે.

આવી આવી ઘટનાઓનો કાંઈ હિસાબ નથી. કેની વાત લખું તે કેની ન લખું ? જનસિંહ નામના એક શિખ કેદી લાયલપુરની ખાલસા સ્કૂલના શિક્ષક હતા. તેમણે શું અપરાધ કર્યો હતો તે તો રામ જાણે ? પણ અહીં આન્દામાનમાં તેમને પ્રથમથીજ ‘કોટડી-બંધ’ કરી રાખવામાં આવ્યા છે. વાત એવી ચાલે છે કે જ્યારે હડતાળ સંબંધી ધાંધલ ચાલી રહી હતી ત્યારે તેમણે એક દિવસ અનૂને ભરાઇને સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ પર હુમલો કર્યો હતો. તેથી ચોક્કિદારોએ તેમને મારી મારીને બેલાન કરી નાંખ્યા. ત્યારથી તેમને જે કોટડીબંધ કરવામાં આવ્યા છે તે હજુ સુધી આજ બે વર્ષ થઇ જવા છતાંયે બહાર કાઢવામાં આવ્યા નથી !

જેલના વરંડાના એક ખૂણાપર જળીઆં ઠોકીને તેને માટે એક પાંજરું તૈયાર કરેલું છે. એજ પાંજરામાં તેના આહાર-વિહાર, મળમૂત્ર ત્યાગ, તેમજ રાત્રે નિદ્રા પણ થયાંજ કરે છે. આવી સ્થિતિમાં માણસનું સ્વાસ્થ્યભંગ થઇને તે મરણુતોલ સ્થિતિમાં આવી પડે તેમાં શું આશ્ચર્ય ? અમરસિંહ નામના બીજા એક શિખ કેદીની પણ એજ અવસ્થા છે.

કાંઈ પરમાત્મંદ પર બુદ્ધિમ

જ્યારે મૃત્યુની સંખ્યા ધીમે ધીમે વધવા માંડી, ત્યારેજ અધિકારીઓની આંખ ઉઘડી. તેમણે ધણીને તેમનાં સરીરને અનુકૂળ પડે તેવું સહેલું-સરળ વસ્ત્રવાનું કામ સોંપવા માંડ્યું. મંડિત જગત્સરભને કહ્યા દિવસના નિર્જન કોટડીબંધ આવસને લીધે માથાનો દુખાવો

શરૂ થયો હતો; તેથી તેને તથા બીજા એ જણાને જાપખાનાતું કામ સોંપવામાં આવ્યું. દયાનંદ કેલેજના એક આગલા પ્રોફેસર ભાઈ પરમાનંદે હડતાળમાં બિલકુલ ભાગ લીધેલો નહિ તેથી તેમને ઇરિપીતાલમાં કંપાઉ-ડરની જગા આપવામાં આવી.

પરંતુ તેમનાથી એ સુખની જગા ઝાઝો વખત ભોગવી શકાઈ નહિ. તેમની પત્નીએ તેમણે લખેલા એક પત્રમાંથી આનંદામાનમાં રાજદ્વારી કેદીઓની સ્થિતિ અંબી કટલોક ઉતારે ન્યુસપેપરમાં પ્રગટ થયો, તેથી ચીફ કમીશ્નર સાહેબને ભારે ખોટું લાગ્યું અને તેમનો ક્રોધ ભાઈ પરમાનંદ ઉપર ઉતર્યો. પરમાનંદે સાહેબને જણાવ્યું કે મારો પત્ર હંમેશના રિવાજ મુજબ જોડના સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબના હાથમાં થઈને ગયો હતો. છતાં તેમનું કહેવું સાંભળવામાં આવ્યું નહિ, તેમજ સાહેબની ખદ્મગી ઉતરી નહિ. એને તેમના ઉપર જીલમ થવા માંડ્યો. એ જીલમનો અંત ન દેખાવાથી અને પરમાનંદે આહારત્યાગ કરીને આત્મઘાત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ સદ્ભાગ્યે થોડાજ દિવસ પછી શહેનશાહનો હંદેરો બહાર પડતાં તેમને જોડમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા. જે રાજદ્વારી કેદીઓ હજી પછી જોડમાં પડેલા છે તેની દુર્દશાનો અંત ક્યારે આવશે ? પ્રભુ જાણે.

આન્દામાનમાં કેદીઓના પ્રકાર

સારા ભારતવર્ષમાં આન્દામાનના કેદીઓ વિષે કાણુ કેટલું જાણે છે ? આપણને ખ્યાલ પણ નથી કે આપણી પોતાનીજ અવગણનાને લીધે લાખો મનુષ્યો-આપણી સમાજનાજ પતિત, વિકૃત-ચરિત્ર ભાઈબહેનો-આપણાં પ્રાયશ્ચિતરૂપે, જીવતાજીવત આ પૃથ્વી-પર રૌરવ નર્કમાં વાસ કરી રહ્યાં છે.

આપણાં સહભાગ્ય છે કે વખતોવખત કાંઈ કાંઈ મહાત્મા આપણી વચ્ચે ઉત્પન્ન થઈને આપણી માબહેનોનાં દુઃખ, અજ્ઞાનતા અને દીનતા વિષે વિચાર કરે છે; પણ આપણે પોતે તેને વિષે કાંઈજ વિચાર કરતા નથી. ઉલટું આપણે તો એ વિચાર કરનારાઓની હાંસી કરીએ છીએ ! સમાજમાંથી પદચ્યુત થયેલા અપરાધીઓની વાત જાણવા, વિચારવાની શી જરૂર છે એમજ આપણે માની રહ્યા છીએ !

પરંતુ હવે સમય એવો આવતો જાય છે કે એવાઓની વાત જાણ્યા વિચાર્યા વગર આપણા છૂટકો થવાનો નથી. આજ સુધી આપણે આપણા દેશી ભાઈઓ પ્રત્યે જે અવગણના, અપમાન અને જીવનમગારીનું વર્તન રાખ્યું છે તે પાપનો પુંજ પહાડ સરખો થવા આવ્યો છે. એ પાપના સ્પર્શથી માતૃભૂમિના પ્રાણરૂપ અહમ્યા પાષાણુમય બની ગઈ છે. એથી ઉપજેલી જડતા અને પક્ષાઘાતમાંથી અત્યારે આપણને ઉગરી જવા સિવાય છૂટકો નથી.

દર વરસે લગભગ હજારથી ખારસો માણસોને દેશનિકાલ કરી આન્દામાન મોકલવામાં આવે છે. તેમાં સોળ સત્તર વર્ષના છોકરાથી માંડીને પચાસ પંચાવન વર્ષના જુદાઓ પણ--ડાકટર સાહેબની કૃપાથી દેશનિકાલ થવાને લાયક ગણાઈને--આવે છે. સરકાર બહાદુરના કાયદા કાનૂનોમાં અને તેના અનુષ્ઠાનમાં કોઈ પ્રકારની ત્રુટિ નથી. બડા સીવીલ સર્જન સાહેબની પરીક્ષામાં પાસ થાય નહિ ત્યાં સુધી કોઈને આન્દામાન મોકલી શકાતા નથી એ ખરું, પરંતુ તેમાં શું વળ્યું ? જે ડાકટર સાહેબ કેદીઓની પરીક્ષા કરે તે જે હૈયાસૂતો હોય તો તો તે આ કામ જેમ અને તેમ જલદી જ પતાવી દેવા ઇચ્છે. કારણ એવાં તો એને હજાર કામ હોય ! કદાચ તે ખિચારો સવારથી સાંજસુધી બીજા કામો કરી કરીને થાકી ગયેલો હોય ત્યારેજ તેને બસો કેદીઓનું ઝુંડનું ઝુંડ તપાસવાનું હોય. એવું હોય ત્યારે તે ખિચારો એક એક કેદીની પાસે આવે, મિનિટેક ઉભો રહે, જીભ કઢાવી જૂએ, છાતી પીક ઠોકી જૂએ ને જેમ સૂઝે તેમ એક બે શબ્દો ટિપ્પીટ પર ચિતરી આપે. એમ ન કરે તો તેનો પત્તોયે કેમ ખાય ?

મેં ગયા દશ વરસ દરમ્યાન કેદીઓની ઓછામાં ઓછી બસો અઢીસો ટોળીઓ આવેલી જોઈ હશે. એ કેદીઓ ન્યારે પહેલવહેલા

આવે છે ત્યારે તેઓ જેલખાનાના બીજા કેદીઓના પ્રમાણમાં બોળા હોય છે, તેમાંના કોઇકે જરૂરે બરાબરે એકાદવાર અત્યાચાર કરેલો હોય છે તો કોઇકે અમુક વ્યક્તિ પ્રત્યે દ્વેષને લીધે અત્યાચાર તેનું ખૂન કરેલું હોય છે. દરેક ટોળીમાં સેંકડે ૧૫ ટકા જેટલા કેદીઓ તો નિર્દોષજ હોય છે. પોલીસ અથવા જમીનદાર, સાહુકાર અથવા ગામના બીજા કોઈની સાથે વેર બંધાયેલું હોવાથીજ તેના ઉપર આ વિપત્તિ આવી પડેલી હોય છે. સેંકડે દશ જણા (Habitual Criminal) દાગીયોર હોય છે. તેમની તો વૃત્તિજ નિરંતર ગુન્હા કરવા તરફ વળેલી હોય છે.

જીવનમાં પહેલી જ વાર અપરાધ કરીને પકડાયેલા હોય એવા લગભગ નિર્દોષ (Casual Criminal) કેદીનું જીવન આવા દાગીયોરોના સંસર્ગથીજ કલુષિત થવા માંડે છે. ત્યાર પછી તેમને સેલુલર જેલમાં અલગ અલગ બ્લોકમાં રાખવામાં આવે છે તે વખતે તેમના જીવનમાં જેટલી શુદ્ધતા હોય છે તે બધી બૂંસાઈને રોજ તેમાં કચરો ભળે છે. તેમના સ્વભાવમાંથી માણસાઈ ઉડી જાય છે અને માત્ર પશુતા-પાશવ વૃત્તિઓ-ઉત્તેજિત થાય છે. તેમના એ અધઃપતનનું કારણ માત્ર અહીંના દાગીયોરોનો સંસર્ગજ છે.

ભારતવર્ષની બીજી બધી જેલોની માફક આન્દામાનની સેલુલર જેલમાં પણ ત્રણ જાતના કેદીઓ આવે છે: (૧) કુચરિત્ર અથવા સ્વભાવથીજ નકારા, (૨) સુચરિત્ર અથવા સારા સ્વભાવના અને (૩) નિર્બળ મનના, અસ્થિર ચરિત્રવાળા કેદીઓ.

જેમનો સ્વભાવ મૂળથીજ સારો હોય છે અને જેમની લાગણીઓ હિંસા પ્રકારની હોય છે તેમને જેલના કામદાર, કાનૂન, નિયમો, હાંડકે તાડન કથાની જરૂર નથી હોતી. તેઓ તો આપોઆપ સુંદર પુણ્ય જેમ પોતાની સુવાસિદ્ધ પ્રાંત્યકીઓને એક પછી એક પ્રકૃષ્ટિત કરે છે અને પોતાની સમજાવવાની આત્મા

છે. જેમ સુવર્ણને અગ્નિમાં નાંખવાથી તે વિશેષ શુદ્ધ થાય છે તેમ કારાવાસના કડવા નિયમો અને દંડતાડન વગેરે તેમના જીવનને મલિન નહિ પણ વિશેષ શુદ્ધ બનાવે છે.

પરંતુ જેમની પ્રકૃતિ જન્મથીજ ધંદિયલોહુપ અને કુકર્મસૂક્ત હોય છે તેઓ તો જેલખાનાનાં બંધનો અને શાસન-તાડનને લીધે મરણીઆ થઈ બેસે છે. હાથકડી, બેડી, જેલખંધ, નિર્જન કોટડીબંધ એવી એવી શિક્ષાઓને તો તેઓ ધોળાને પી જાય છે. અને પહેરેગીરોના દંડા ખાવા એનો જાણુ એક બહાદૂરી સમજે છે. અત્યંત પાપી અને શરમભરેલા કૃત્યને માટે જ્યારે તેમને શિક્ષા સહન કરવાની હોય છે તે વખતે પણ તેઓ જે નીડરતા અને બેદરકારી ધારણુ કરે છે તે જોઈને તો આપણને આશ્ચર્યજ લાગે છે. એવા લોકો એએક વર્ષની જેલ ભોગ-વ્યા પછી સેટલમેન્ટમાં છૂટા થાય છે તેવાજ પાછા આવે છે. જેલમાં પાછા આવવાને માટે તો તેઓ કાંઈને મારે છે, અથવા તો બેચાર દિવસ ગેરહાજર રહીને શિક્ષા મેળવવાને ખાતર પકડાય છે. જેલ બહાર જંગલખાતામાં, અથવા ચૂલા કે રત્તરની વાડીઓમાં અથવા ઇંટની ભટ્ટીઓમાંનું કામ જેલમાં ધાણી ફેરવવા કરતાં પણ અધિક પડે છે. જેલમાં તો તડકા તાપ અને વરસાદમાં કામ કરવું પડતું નથી. તેમજ ખોરાકની ચોરી થતી ન હોવાથી કેદીઓને પેટ ભરીને ખાવાનું મળી શકે છે. મેં એક એક દાગીચોર (Jailbird) ને દશ દશ અગીઆર અગીઆર વાર જેલમાં પાછા આવતાં જોયા છે. પોર્ટબ્લેન્કમાં એવો મોઝ પણ માણસ ન હતો જેને સેરા, મૂરગા, સૈયદ, મહાવીર, પહેલવાન, ગોર, ચાલીં વગેરે સુવિખ્યાત દાગીચોરોને વિષે માહિતી નહિ હોય.

જેલખાનાનાં અનિષ્ટો

કારણવશાત અપરાધ કરનારા અસ્થિર મનના કેદીઓની સંખ્યા સેંકડે ૮૦-૬૦ જેટલી હોય છે. એવા કેદીઓ જ્યારે જેલ-

માં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે કંઈક ભોળા, મરળ, ભારે ગુન્હા ન કરી શકે એવા અને દુર્દૈવવશાત્ અથવા મહત્તી નબળાઈને લીધે અપરાધી બનેલા હોય છે. પરંતુ જ્યારે તે જોલ છોડીને જાય છે ત્યારે અનેક ઠોકરો ખાઈ, ઘડાઈને, વારંવાર દંડ-સજાનાં દુઃખો ભોગવીને અને દુષ્ટ દાગીચોરોના સહવાસમાં આવીને પહેલાંના કરતાં ચારગણા લોભી, નિર્દય, ખટપટી અને કુકર્મસંકત થઈને નીકળે છે. આમ થવાનાં કારણો મુખ્યત્વે કરીને નીચે પ્રમાણે છે:-

(૧) દાગીચોર અથવા સ્વભાવથીજ બદમાશ કેદીઓનો સહવાસ; અને તેમની પાપવૃત્તિ તથા પાપી કૃત્યોનો નિત્ય પરિચય.

(૨) કઠણુ કામ કરવાની અશક્તિ. જ્યારે તે ગમે તેમ કરતાં પણ ત્રીશ રતલ તેલ પીલી શકતો નથી ત્યારે સજા થવાના ભયથી તે ખીજ બદમાશ લઠ્ઠ શરીરવાળા કેદીનું શરણ લે છે અને તેની પાપી પ્રવૃત્તિમાં સહાયભૂત થવાનું કબૂલી, બદલામાં પોતાનું બાકી રહેલું કામ તેની પાસે કરાવે છે.

(૩) ભય-પ્રદર્શન અર્થાત્ દંડબાજીના ઉપરજ આધાર રાખતી જોલની વિધિઓ પરાક્ષ રીતે કેદીના અધઃપતનનું કારણ બને છે. પહેલાં પહેલાં તે હાથકડી પહેરીને હિલા રહેવાની, બેડી સાથે, અથવા બિલકુલ નમ્ર શરીરપર નેતરના સપાટા ખાવાની શિક્ષા મરવા જેવી કડવી લાગે છે. પણ જ્યાં એકવાર તેનાં ભય અને શરમ તૂટી જાય છે પછી માણસ મરણીઓ બની રહે છે. ઝનૂનથી તેનું હૈયું કઠણુ બની જઈને તે સીધો પાપને પંથેજ ચાલ્યો જાય છે. અંતરના બળાપાને લીધે જતપર ચીદવાઈ જઈને આપઘાત કરનારાઓના ઘણા દાખલા જોલમાં મળી આવશે.

(૪) વ્યસનોની અપૂર્તિ. જેને પહેલાં તમાકુનું અથવા ડાઘ ખીજ વ્યસન કે નિશાની ટેવ હોય છે તેવો માણસ એક અપટી

તમાકુને માટે કોઈ પણ છળકપટ કે પાપનું કામ કરવાને ચૂકતો નથી. એ ત્રણ વરસ સુધી સાકર, માંસ કે મીઠાઈ ખાવાને નહિ મળવાથી એક મુઠ્ઠી સાકરને માટે ભયંકરમાં ભયંકર પાપ કરતાં મેં કેટલાકને જોયા છે.

(૫) ફરજિયાત બ્રહ્મચર્ય પાલન. મનુષ્યપ્રાણીની કુદરતી ક્ષુ-
ધાને કાયદા વડે દબાવી શકાતી નથી. સ્ત્રીપુત્રાદિના સહવાસથી
વંચિત થયેલો, ‘સંગસુખ’નો અભિલાષી મનુષ્ય પોતાની વાસના તૃપ્ત
કરવાને કેવા ભયંકર અને બીભત્સ ઉપાયો વડે જીવનને કલંકિત કરે
છે તે જો બરાબર સમજવું હોય તો પોર્ટુગેઝરની અથવા બીજી
કોઈ પણ જેલમાં કેદી થઇને રહેવાથી જ સમજી શકાશે. કુટુંબ-
પરિવારના સહવાસ અને આત્મતૃપ્તિના અભાવથી મનુષ્ય ખરેખર પ-
શુજ બની જાય છે.

(૬) ધાર્મિક વાતાવરણ અને જ્ઞાનનો અભાવ. જેલખાનામાં
પાપને માર્ગે વળવા માટે હજારો તરફથી પ્રેરણા અને પ્રલોભનો
મળે છે. પરંતુ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો અથવા જીવનનો સદુપયોગ કરવા વિ-
ષેનો લાભ જરાયે મળતો નથી. કેદી પહેલાં જ્યારે સ્વતંત્ર હોય છે
ત્યારે તેની આસપાસ દેવમંદિર, કથાપુરાણ, સાધુસંતના સમાગમ,
પૂજાઅર્ચા વગેરે સાધનો તેના ચારિત્રગઠનને માટે હોય છે. પરંતુ
જેલખાનામાં તો તેવું કશુંજ નહિ મળે. અહીં તેવું જીવન પાપ-
માર્ગની એટલું બધું નજીક આવે છે કે તે સર્વગતું નહિ પણ નર્કનુંજ
દાર ઠોકવા મંડી પડે છે.

(૭) કેદીની અધોગતિ થવાનું એક કારણ એ છે કે
અહીં કોઈ પણ સારું કાર્ય કરવા માટે પ્રેરણા અથવા લાઝમ મ-
ળતી નથી. ભારતવર્ષની જેલમાં તો કેદીના કેટલાક સદ્ગુણો

સુશક્તિ, સ્વચ્છતા, ખાવાપીવામાં મિતાહાર, સારી વર્તણૂક અથવા સોંપાયેલા કામ ઉપરાંત કરેલું કામ—એ બધું ખાનમાં લાઇને તેને મળેલી સગ્ગમાં દર મહિને દસ આર દિવસ પ્રમાણે સગ્ગની મુદતમાં ઘટાડો કરવામાં આવે છે. આથી કેદીને જેલમાં સુધરવાનું સરસ પ્રલોભન મળે છે. પરંતુ પોર્ટબ્લેયરમાં એવી રીતે મુદતની માફી આપવાનો બિલકુલ રિવાજ નથી. માત્ર જ્યુબીલી મહોત્સવ હોય અથવા ખીજો કોઈ શહેનશાહી રાજ્યાધિવેશનનો ઉત્સવ હોય તેવે વખતે, દસ વરસમાં એક કે બે વાર, એવી અસાધારણ માફો મળે છે.

(૮) ખીજું એક કારણ એ છે કે સગ્ગની કોઈ મુદત ઠરાવેલી હોતી નથી. યાવજીવન દેશનિકાલની શિક્ષા પામીને આન્દા-માનમાં આવેલા કેદીઓને તેઓ મૃત્યુ પામે ત્યાં સુધી કેદમાં રાખવામાં આવે છે. જો કે ચીફ કમીશનરને એક ખાસ અધિકાર આપવામાં આવેલો છે તેને આધારે તે હિંદુસ્તાનની સરકાર આગળ સારા કેદીઓની લલામણુ કરી શકે છે. ખૂનનો અપરાધી હોય તો વીસ વરસ પછી અને ધાડપાકુ અથવા રાજદ્રોહી અપરાધી હોય તો ૫૦ વર્ષ વીત્યા પછી તે સરકારને લલામણુ કરી શકે છે કે આ કેદીએ પોતાનું બધું જોલજીવન નિર્દોષ શાંતિથી વીતાડ્યું છે, તેથી એની બાકીની સગ્ગ રદ કરીને એને છૂટા કરે.

પરંતુ આવી લલામણુમાંથી સેંકડે દસને તો એવોજ જવાબ વાળવામાં આવે છે કે ખીજ પાંચ વરસ આ કેદીને દેખરેખ હેઠળ રાખવો એવો સરકાર બહાદુરનો અભિપ્રાય છે. કેટલાક પ્રયંગમાં લલામણુ બિલકુલ સ્વીકારવામાં આવતી નથી તેમ કેટલીક વાર કેદીને આન્દામાનમાં જ છૂટાકેદી તરીકે મુક્ત કરવામાં આવે છે. બાકીની સેંકડે ૬૦ લલામણુમાંથી પણ જો કેદી આ યાપુનાં આશુખાતક હવાપાણી અને જેલનાં દુઃખી નર્કજીવનમાંથી બચીને

જીવતા રહે છે તેઓજ છેવટે મુક્તિ પામે છે. વીશ વીશ પચ્ચીશ પચ્ચીશ વર્ષ પછી મળવાના મુક્તિલાભ તરફ નજરરાખીને આશામાને આશામાં જીવનને ટકાવી રાખે એવા તે કેટલાયે કેદી હોય! તેમાં પણ ધણાકને તો એવડી ત્રેવડી જાંદગીની દેશનિકાલની સગ્ન મળેલી હોય છે. એટલે તેમની મુદત તો ૪૦ વરસ-૬૦ વરસની હોય છે! કેટલાકને તો ૭૫ થી ૧૦૦ વરસ સુધીની સગ્ન મળેલી મેં જોઈ છે! એ પ્રમાણે જે કેદીને પોતાના ઉદ્ધાર અથવા મુક્તિની આશા પણ રહી ન હોય તે ગમે તેવું કુકર્મ કરતાં પણ શાને અ-ચકાય? આન્દામાનમાં જેટલાં જેટલાં ખૂન, ચોરી, ધાડ, જેઘ-પલાયન, અને બીજાં નૈતિક પાપાચરણ થાય છે તે આવી નિરાશા અને વિકળતાનુંજ પરિણામ હોય છે.

(૯) આ બધાં કારણો ઉપરાંત જો જેઘના અધિકારીઓ નિર્દય, હૃદયહીન હોય છે, ત્યારે તો જેઘને આદર્શ નર્કાગાર બનાવવામાં કાંઈજ ઉણપ રહેતી નથી. તે નિર્દય કે હૃદયહીન ન હોય પણ માત્ર આજસુ અને એદરકાર હોય તો પણ કેદીઓના તો ભોગજ ફરી વળે છે. પણ જેવી પ્રવૃત્તિવાળા જમાદાર, ટાંડેલ અને પેટી ઓફીસરો, ઉપરી અધિકારીની દુર્જાળતાનો લાભ લઈને કેદીઓનાં જીવનને કેવળ અસહ બનાવી મૂકે છે.

(૧૦) ઉપરાંત આન્દામાન એટલે રોગનો રંગમહેલ. મેલેરિયા, મરડો, ક્ષય, ઉદરામય, ન્યુમોનિયા, ટાયફોઇડ વગેરે રોગોનું તો અહીં સામાન્ય જ છે. અહીં એક તરફથી કાળજીથી જાંદગીનો ભાર વહેવો પડે છે અને બીજી તરફથી તડકાતાપમાં તેમજ વરસાદમાં ફડીતોડ મહેનત કરવી પડે છે. એટલે શારીરિક તેમજ માનસિક શ્રમથી કંટાળી જઈને કેદીઓ ક્યાં તો મરણ સંકલ્પ ફરી ખેસે છે અથવા તો ક્યાં બરાબરે સામા થાય છે. વળી અહીં જેણે એકવાર મરણ-

સંકલ્પ કર્યો તેનું બચવું બહુજ મુશ્કેલ છે. કારણ અહીંનું વાતાવરણ એવું છે કે માણસ નિરંતર મૃત્યુની દિશામાંજ તણાયો જાય છે. એમાંથી બચનારા બહુ જ થોડા—મહાકુખે બચે છે. યમરાજ અને માણસની વચ્ચે અહીં સતત તાણાતાણી ચાલતીજ હોય છે.

(૧૧) અંતે, એકવાર માણસનું ચારિત્ર અહીંના અનીતિ-મય પાપી વાતાવરણથી કલંકિત થયું કે પછી તરતજ તે અનેક રોગનો ભોગ થઈ પડે છે; તેનું શરીર બિલકુલ ભાંગી પડે છે. પોર્ટ-બ્લેયરમાં એ બધા રોગોના કેટલા પ્રકાર છે અને તેનાં કેવાં ભયંકર પરિણામો આવે છે તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. આ રોગોનીવાત પકડાઈ જતાં તેવા કેદીને સજા કરવામાં આવે છે, એથી કેદીઓ ગમે તે હિપાયે પણ પોતાના રોગની વાત છુપાવી રાખે છે. આ પ્રદેશમાં સ્ત્રીને શિયળ અને પુરૂષને ચારિત્ર જેવું કશું હોતું નથી. માત્ર પાશવવૃત્તિજ આ નર્કસ્થાનમાં અખંડ રાજ્ય કરી રહી છે.

કેદીઓના નમૂના

આન્દામાનમાં જેલના અનીતિમય વાતાવરણમાં પડીને અને બધી આશા અપેક્ષાનો ત્યાગ કરીને કેદીઓનાં ભેળાં કેવી વિલક્ષણતા ધારણ કરે છે તેનો ચિતાર આપવો મુશ્કેલ છે. વારંવાર મળતી સજાઓ અને નિરાશાને લીધે કેટલાએકનો મિગસ બિલકુલ ફરી જાય છે. કેટલાક તદન ભેળંગેપ બની જાય છે.

મહાવીર

મહાવીર અને સૈયદ નામના કેદીઓ એવાજ હતા. અમે જ્યારે મહાવીરને પહેલીવાર મળ્યા ત્યારે પણ તેને લગભગ છસાત વાર આખખાની શિક્ષા અર્થ ચૂકી હતી. હાથકડી, ખેડી, હેડ, અને કમ-ઓરાકની શિક્ષા લેને કેટલીયેવાર ચયેલી, તેની તો મજબૂતરી પણ અર્થ

શકે નહિ. દેખાવે તે ઉંચો, પાતળો, કદરૂપો અને દુર્વાસા મુનિ જેવે બચાનક હતો. તેના મ્હોંમાંથી અસ્થિશ્લ ગાળોનો પ્રવાહ નિરંતર ચાલુજ રહેતો. આખી રાત અને દહાડો તે બડબડ બડબડ કરીજ કરતો. સામાન્ય પ્રચલિત ગાળોથી તેના ક્રોધની શાંતિ થતી ન હોવાથી તે નવીન નવીન ગાળો ઉપજતી કાઢતો. મૂરે સાહેબ દીંગણે હોવાથી મહાવીરે તેનું નામ “ બટરિયા ” પાડ્યું હતું (બટર નામનું એક નાનું પક્ષિ થાય છે). બારી સાહેબના તો મહાવીરે લગભગ એક સોને વ્યાઠ નામ પાડેલાં હતાં. રોજ સવારે અને સાંજે અનેક પ્રકારના યાજ્ઞાચમકા કરતો કરતો તે એ બધાં નામોનો જાપ જપતો. તેને કબજાઆત અને અભિમંદતાનો મરજ થયો હતો. અને તે ખાત્રીથી એમજ માનતો કે એ મરજ રોજને રોજ કયુની ભાજનું શાક ખાવું પડે છે તેથીજ થયેલો. ત્રીશ ત્રીશ વરસની જેલની મુદત દરમ્યાન એકનું એકજ શાક ખાવા મળેલું તેથી તે પેટમાં બેચું થઈને તેના મોઢો બાઝી ગયો હતો !

ચપટી તમાકુ કે એક બીડીને માટે મહાવીર ગમે એવા માણસની, જોઈ એ તેટલી ખુશામત કરતો. એ સરકારને બેસીતમ ગાળો દેતો. પોતાને આવા ઘેર દુઃખમાં નાંખવા માટે તે પરમેશ્વરનો તેમજ દેવોનો પણ ગાળો વડે ઉદ્ધાર કરી નાંખતો. કોઈ અમલદાર અથવા વીઝીટર જેમ જોવા માટે આવે એટલે સૌથી પહેલો પોતેજ તેમની આગળ લાગર થઈ જતો, અને પોતાની સંખ્યાખંધ ફરીઆદો રજૂ કરતો. તેમજ જન એ ફરીઆદોનો પ્રતિકાર ન કરવામાં આવે તો તેના ઉપર કાનન કીડા ખરે એવી અકથ્ય, અશ્રાવ્ય ગાળોનો વરસાદ વરસાવવા ચૂકતો નહિ.

સૈયદ

સૈયદ મુલક હતો. તેનું શરીર ઉંચું તાડ જેવું હતું. વાળ પોચા થયા હતા. આંખો બાલ હતી. અને જીભપર સરસ્વતીજી વાસ હતો.

કાઠને છાપરે ચઢાવવામાં જેવો તે ઉરતાદ હતો તેવોજ ગાળો ભાંડ-
વામાં અને લડવામાં શરૂ હતો. મહાવીરના બધાથે ગુણુ એનામાં
હતા. ઉપરાંત એ કે.ઈ કાઠવાર મિષ્ટભાષી અને કૃતિયાજ બની જતો.
એને થોડો તમાકુ પાયો હોય ત્યારે ખૂબ આનંદમાં આવી જઈ
અનેક પ્રકારની ચેષ્ટા કરીને, આંખો નચાવતો કૂદાવતો, ઉછાળા મારતો,
લાકડી વડે અટાપટા ખેલી બતાવતો.

વારંવાર સૈયદ ‘અંમ કાળી! કલકતાવાળી!’ એવા ઉદ્ગારો મોટા
બીપણુ ધાંટાથી પાડતો. તેમજ ન્યારે પોતાની દુઃખમય સ્થિતિ
વિષે રમરણુ થઈ આવતું ત્યારે નસીબને ગાળો દેતાં દેતાં તે આખી
જેલ ગમ્મવી મૂકતો. તેને જાતજાતની સ્વાદિષ્ટ વાનીઓ ખાવાનો
ભારે અભિલાષ હતો. એકે ઝપાટે-એકે શ્વાસે તે પુલાવ, જરદા,
મૂતંગન, કવાબ, કાપ્તા, મોતીચુર વગેરે મીઠાઈઓનાં નામ દઈ
જતો. અને કપાળે હાથ ઠોકીને બખડતો-“ બચ્ચા સૈયદ! આવી
મીઠાઈઓના ખાવાવાળા સૈયદ, આખરે તારા કપાળમાં મીઠાઈને
બદલે કચુની ભાજી અને અડદની દાળજ રહી? તોખાહ! યા
બિસ્મિલ્લાહ! ખોદાયંદ કરીમ!”

રાત્રે જે બંદોકમાં સૈયદ રહેતો તે બંદોકમાં બીજા કાઠને
છડીલર પણ આંખ મળવાની આશા જ ન હતી. ન્યાં સુધી એનો
રાતનો ખોરાક-તમાકુ કે બીડી-એને કાઠ આપે નહિ ત્યાં સુધી
આખો વખત તે પોતાની કોટડીના બંધ દરવાજા આગળ ખેસીને
ગાળો ભાંડ્યાં જ કરતો. અને જાણે જેલમાં ધાડ પડી હોય તેમ
બરાડા પાડીને આખી જેલને ગમ્મવી મૂકતો-“ એએએએ
સેલુલર જાનીઆ રે એએએ.....! એએએએ બારીઆ
બાંગી રે....! (બારી સાહેબને ઉદ્દેશીને) ખોદા તેરા બેડા ગરક
કરે...” વગેરે.

કાષ્ઠપણ્ય માણસને શિક્ષા કરવાનો સહેલામાં સહેલો રસ્તો એ જ કે તેને રાત્રે સૈયદની જોડવાળી કાટડીમાં પૂરવો. જ્યારે કાષ્ઠ ચોડીદાર કે કદી એના ધાંટાશોરથી કંટાળીને આખરે એને બીડી-તમાકુ મોકલી આપે ત્યારે જ તેમનો એના ત્રાસમાંથી છૂટકારો થતો. કાષ્ઠ કાષ્ઠ વાર જ્યારે તે ખૂબ ખરાડા પાડતો ત્યારે જોલરના હુકમથી એક દીનના ડબ્બા વડે તેના ઉપર પાણી છાંટવામાં આવતું. સ્વભાવદોષને લીધે સૈયદ જાતે બળતો તેમ બીજાને પંચુ બાળતો. આખરે, મૂરે સાહેબે તેના ઉપર દયા લાવીને ગાંડની ઇસ્પીતાલના બગીચામાં પહેરેગીરનું કામ સોંપીને તેને જોલમાંથી મુક્ત કર્યો. સાંભળ્યું છે કે એ જગા પર ગયા પછી તેણે ગાળેઠાં કાંડવાનું બિલકુલ છોડી દીધું છે.

મૂરગો અને સેરો

મૂરગાનું નામ પણ આ-દામાનમાં પ્રખ્યાત છે. એનો દેખાવ તો જાણે કળિયુગનો બીમસેન જ ! કાળો ભૂત જેવો, મોટા મોટા ખભા, અને લાંબા લાંબા વાળ. એની ગુચ્છાદાર મૂંઝમાંથી તો એક કેતું સરસ બ્રહ્મ બની શક્યું હોત ! બારીસાહેબ, એને બીજાઓ કરતાં એક ડબ્બુ દહીં અથવા થોડાંક કેળાં વધારે આપવાની લાલચ બતાવીને ધાણીમાં જોડતા. મૂરગો અને તેના જોડીદાર સેરો-એ દરેક રોજનું ૮૦ રતલ તેલ પીલતા. સંલુલર જોલમાં પહેલાં દરેક કદીએ વીશ રતલ તેલ કાઢી આપવાનો રિવાજ હતો. પરંતુ બારીસાહેબ અને આ બે ગુડાઓને લીધે તે વધીને ત્રીશ રતલનો રિવાજ થયો. જ્યારે એક માણસ સહેલાઈથી ૮૦ રતલ તેલ કાઢી શકે છે એમ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટે જોયું ત્યારથી તેમણે જાણ્યું કે એક સામાન્ય મનુષ્ય એકાદાં આણું ત્રીશ રતલ તો કાઢી જ શકે છે જોઈએ. એ રીતે જોલર સાહેબે બીજાં દરેક જ ન કામકાજની

હદ વધારી દીધી ત્યારથી કેદીઓને માટે સેલુલરમાં પહેલાંના જેવું રામરાજ્ય રહ્યું નથી.

અરમીઝ છોકરાઓ

મને જેલમાં સોળ સત્તર વર્ષની ઉમ્મરના એ અરમીઝ મળ્યા. અરમીઝ લોકો સાધારણ રીતે અહીં જેલમાં આવીને અરીણી, જુગારી અને કલુષિત ચરિત્રવાળા બની જાય છે. પરંતુ આ એ જણા-ટોયાં અને ફેંયાં-અને ત્રીજે એક હતો, જેનું નામ મને યાદ નથી, તે ત્રણે ધણા જ સુશીલ હતા. સુશીલ હતા એ ખરું. પણ તેથી કાંઈ તેઓ વરસમાં એકાદ એ ખૂન ન કરે એમ માનવું નહિ. પહાણો અને પંજળીઓ તો બિલકુલ પશુજ હતા. આ દેખાવડા સુંદર અરમીઝ છોકરાઓને જોઈને તેઓ તેમની પાછળ મંડતા. અને જ્યારે તેઓ એમની પાપ પ્રવૃત્તિમાં સામેલ થતા ના પાડતા ત્યારે ટોચ અને પેટી ઓશીસરોની સાથે મળીને તેઓ આ ઈચારા છોકરાઓની ઉપર અનેક જાતની અફતો લાવી નાંખતા.

બધા કેદીની પાસે તમાકુ અથવા એવી જ બીજી મનાઈ કરાયેલી એક એ વસ્તુ તો હોય છેજ; અને તે પકડાઈ ગઈ એટલે તેને સળ ચતી જ. રોજનું કરાવ્યા પ્રમાણેનું કામકાજ કરવામાં હુઆઈ કરી તોયે સળ ચવાની જ. કોઈને અમરતો મારામારીને કે ગાળાગાળીને ખોટો આરોપ મૂકીને સાહેબની પાસે મોકલી આપ્યો કે સાહેબ પણ બીજી કાંઈ પૂછપરછ ન કરતાં, લાલચોળ આંખો કરીને શિક્ષાજ ફરમાવી દે. એક માત્ર મૂરે સાહેબ કંઈક ન્યાય આપવાની વૃત્તિવાળા માણસ પડ્યા ખરા. બાકી તો આપણા જૂના કાજળની અદાલતોના ન્યાય જેવા જ ન્યાય સમજવા.

ફાંચાંની ઉપર ડેટકીય વાર ખૂનને માટે કામ ચલાવવામાં આવેલું. આખરે અમે તેને છાપખાનામાં કાગળો કાપવાના કામ પર ખેંચી લીધો. ત્યાં તેની સાથે સફવ્યવહાર થતો હોવાથી તેણે બિલ-કુલ દાવા-ટંટા વગર દોઢ વરસ શાંતિથી પસાર કર્યું. ત્યાર પછી તે છૂટે ગયો. બહાર નીકળ્યા પછી તેના નસીબમાં શું લખેલું હશે, તે તો બગવાન જાણે.

કાર્તિક મોચી

કાર્તિક એક લંટારો હતો. તે જાતનો મોચી હતો. તેની ઇચ્છા-શક્તિ જખરી હતી. શરીરમાં બળ અને ઉત્સાહ પણ બારે હતાં. તેથી જ લાકાખાણ અને લૂંટફાટ તો એને મન રમત હતી. બીજી રીતે જેતાં એ માણસ ધણા સુંદર સ્વભાવનો હતો. જેના ઉપર એનું મન ખેસે તેની સેવામાં તો પ્રાણ પણ સમર્પણ કરે એવો એનો સ્વભાવ હતો.

એક દિવસ ઉપેન્દ્ર બાણએ તેની આગળ હિંદુ-મુસલમાન એકતા સંબંધે એક લાંબું બાણણ આપ્યું. તેણે આખું બાણણ પૂરે-પૂરી શાંતિથી સાંભળ્યું અને કબૂલ કર્યું. પણ અંતે એક પ્રશ્ન કાઢ્યો-“બાબા ઠાકુર ! આપે આ બધું નિવેદન કર્યું તે તો ખરું. પણ આખું આ મધુરં હરિનું નામ ! તે પણ એ લોકો આખી જીંદગીમાં એકવાર મ્હોંડે આણુતા નથી ! ત્યારે એ લોકોની ગતિ શી થશે ? તે કહી શકશો ?”

એને ‘કાર્તિક’ને બદલે કાર્તિકચંદ્ર કહીને ખોલાવવામાં આવે તે પસંદ નહોતું. ‘બાબા ઠાકુર’ને માટે કાંઈ પણ કામ કરવાને એ હંમેશા તત્પર રહેતો. હેમદા બ્યારે જંગલોમાં જતા ત્યારે કાર્તિક તેમની બારે કાળજીથી સેવા કરતો. માજલી પકડવામાં એ સૌથી કુશીઆર હતો.

અહીં જોલના ઇવનમાં પ્રેમ, સ્નેહ, શુભવૃત્તિ-અધુરે છે, પણ તે વિકૃત સ્વરૂપમાં. એક જાણુને માટે બીજો પોતાનો ભોગ આપે એવા દાખલા અહીં હમેશ જોવામાં આવે છે; પરંતુ એ સ્વાર્થ-દયાગ દુષ્ટવૃત્તિના પંકજથી કલંકિત થયેલો હોય છે.

મથુરાસિંહ

અહીં અતિશય સાધુવૃત્તિના માણસો પણ હોય છે. મથુરાસિંહ નામનો એક પેટી ઓફીસર હતો તે ધીમે ધીમે ટુંડેલ બન્યો, અને દૈન્ય-માર વરસ સુધી જોલમાં કામ કર્યું. એના જેવા સાત્ત્વિક પ્રકૃતિના શાંત, નિર્દોષ માણસો થોડાજ જોવામાં આવે છે. એના મ્હોંમાંથી અસ્થિત ગાળ અમે કદી સાંભળી નથી. આ વિશ્વાળ પાપ-રાજ્યનો એક અવગુણ તેનામાં ન હતો. કોઈકવાર તો તે જરૂર મારવાની ધમકી આપતો, મારવાને મટે પોતાનો પોણો શેર વજનનો હાથ ઉંચો પણ કરતો, પરંતુ મારતી વખતે તેજ હાથ જાણે પંપાળતો હોય એવો થઈ જતો. છતાં એની ઇચ્છા મુજબ કામ થતું. એની ધમકી, એતું ગર્જન-તર્જન અધુરું ચરદ ઋતુના વાદળની ચેકે વિખરાઈ જતું.

કેદીઓ પ્રત્યે એના હૃદયમાં બારે દયાની લાગણી હતી. સાહેબ કોઈવાર ખીજવાય એ બચથી જ તે તેમના ઉપર આખો વખત ઉભો રહી સતત ઓકી રાખતો. રોજ તુલસીદાસી રામાયણનો આક કરે ત્યાર પછીજ તે અનપાણી મ્હોંમાં મૂકતો. ખરેખર તે બહુજ ભલો, ગરીબ ગાય જેવો માણસ હતો. એવાને જોલમાં ગોંધી રાખવો એ ગાયનો વધ કરવા સમાન જ છે. મથુરાસિંહને આખરે છૂટા-કેદીની ટિકીટ મળી હતી. એટલે તે કેટલેક અંશે સ્વતંત્ર થઈને પોતાની આજીવિકા મેળવવાને કક્ષિતમાન થયો હતો.

તપ્તસિંહ

સેલુલર જેલનો દરવાન (Gate-Keeper) તપ્તસિંહ કરીને હતો. તેનું વતન 'સગર'માં હતું. અંગ્રેજીનું જ્ઞાન સાધારણ હતું છતાં તેને ઉચ્ચ શિક્ષણ મળેલું હતું. સ્વદેશની તથા દુનિયાની વાતો અને આધુનિક ગુન્યવણીના પ્રશ્નો તે સમજી શકતો હતો. એને દેશનિકાલની સગ્ગ મળવાનું કારણ એટલું જ કે એના કાઈ નોકરે અથવા મજૂરે જમીન અથવા બીજી મિલકત બાબતમાં કોઈકનું ખૂન કરેલું હતું. પોતે સાધુ પ્રકૃતિનો અને ખાનદાન કુળનો હતો. દુઃખ અને દીનતાની જાણ એના મેઠાં ઉપર ૨૫૦૮ ફેખાતી હતી.

કેદખાનાનો ઉદ્દેશ શું હોવો જોઈએ ?

માણસને શિક્ષા કરવાથી તેનો ઉદ્ધાર થતો નથી. રીંછનું મેઠાં બાંધીને તેને નચાવો તે ખરું; પણ આખરે પણ તે પશુજ રહેશે. એક નિર્દોષ મનના માણસને માત્ર સગ્ગ કરવાને ખાતર સાક્ષાત પાપકુંડમાં લાવીને રાખવો એ તો ખરેખરા ખૂનના કરતો વિશેષ નિંદવ્ય લાયક અપરાધ છે. પીનલોકેડનો ઉદ્દેશ માત્ર સગ્ગ કરવાનો જ છે. એમાં બધાયે દાયદા શિક્ષા કરવાને માટેજ છે. પોતાને ચીડવવામાં આવ્યો હોય તેથી અથવા સખત હાગણી ઉશ્કેરાઈ હોય તેરે વખતે કાંઈ માણસે ખૂન કર્યું હોય તે માટે તેને યાવજીવન દેશપાર કરવામાં આવે એ તો લઘુપાપે ગુરુદંડ જ થયો. અમેરિકામાં તો અપરાધીને સગ્ગ કરતી વખતે તેની માનસિક રિચિતિ અને વિકાસ લક્ષમાં લઇને જ શિક્ષા ફરમાવવામાં આવે છે. કાંઈ માણસની ઉંમર ચાળીશ વર્ષની હોય છતાં

એમ બને કે તેની સુદ્ધિ એક દશ વર્ષના બાળકના જેટલીજ ખીલેલી હોય. એમ હોય ત્યારે તેના અપરાધની શિક્ષા કરતી વખતે એ બાળક બ્યાનમાં લેવાવીજ જોઈએ. વળી દુષ્ટ ચરિત્રવાળા માણસને આપણા કબજામાં રાખવામાં પણ ભારે જોખમદારી રહેલી છે. જો હું અમુક માણસને તેનું ગયેલું મનુષ્યત્વ પાછું અપાવી શકું નહિ તો પછી મને તેની સ્વતંત્રતા ઝુંટવી લેવાનો શો અધિકાર છે ? આવી બાબતો પર પૂર્ણ વિચાર કરીને જોલના કાયદા-કાનૂનો નવેસરથી ધડવાનો દિવસ હવે નજીકમાંજ છે. ભારતવર્ષ તેમજ ઇંગ્લાંડ આજે પણ આ વિષયમાં ધણું પાછળ છે.

માનસિક વિકાસની ખામીવાળા-કાચી સમજના કેદીઓની દેખરેખ રાખવાનું કામ ઉદાર સ્વભાવના, દયાળુ અને સુશિક્ષિત અધિકારીઓના હાથમાં સોંપાવાની જરૂર છે. આન્દામાનમાં તેવું તો છેજ નહિ. ઉલટું તેથી વિપરીતજ ચાલે છે. જે કેદીઓ ધણાજ ચાલાક અને પક્ષા હોય છે તેઓ તો સેંકડો અપરાધ કરવા છતાં પકડાતાં નથી. એટલે તેમની જેલ ટિકીટો બિલકુલ કોરી રહે છે. તેમાં કોઈ મુકર્દમા કે ગુન્હાની નોંધ હોતી નથી. સામાન્ય રીતે એવાજ કેદીઓ ધીમે ધીમે પેટી ઓશીસર, ટંડેલ, અથવા જમાદારની પદવી પ્રાપ્ત કરે છે. એટલે દ્વિપદને પદવૃદ્ધિ થતાં તે અતુલપદ જ બને છે ! સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ કેદીને પ્રમોશન આપતી વખતે તેના દેખીતા વર્તન તરફ લક્ષ આપતા નથી. માત્ર તેની જેલ ટિકીટમાં કોઈ કેસ અથવા અપરાધ માટે શિક્ષા થયાની નોંધ છે કે નહિ તેટલુંજ જૂએ છે.

મીરઝાંખાં

મીરઝાંખાં જાતનો પઠાણ હતો. મેં જીંદગીમાં અનેક ધાટનું ખાણી પીધું છે, અને અનેક દેશ જોયા છે પણ મીરઝાંખાં જોવે-આલાક માણસ બાગ્યે જોયો હશે. પેટી ઓશીસરની પદવી પરથી તે

આખરે જમાદાર બન્યો હતો. અને સ્વેચ્છાપૂર્વક જેટલાયે વરસથી સેક્રેટરી જેલમાં રાખ્ય કરતો હતો. શયતાનીઅત અને દુરાચારની સરખામણીમાં શુદ્ધાત્મ રસુલ તો એની આગળ બાળક જેવો હતો. આ લાલ મહેવાળા, લાલચોળ આંખવાળા, અને મીઠામોઠા પડાણને ચરણે ૧૦ વરસ સુધી શિષ્યવૃત્તિ ધરીને બેસી રહે તોયે રસુલ ચાચા એની પંક્તિમાં દાખલ ન થઈ શકે ! આન્દામાનમાં એવા ભાગ્યેજ એક બે કેદી હશે જેને મીરઝાંખાની આણુ માનવી પડતી ન હોય. કહેવત છે કે “ જેને રામ રાખે, તેને કોણુ ચાખે ? જેને રામ રૂઠે, તેને કોણુ ન લૂંટે ? ” પડાણુ મીરઝાંખાના ગંબધમાં પણ, એનું આન્દામામાં રાખ્ય ચાલતું હતું તે દરમ્યાન, એજ શબ્દો લાણુ પડતા હતા. પોતાની તીવ્રશુદ્ધિ અને બોલવાની મીઠાશથી મીરઝાંખાંરી સાહેબને પણ હથેલીમાં નચાવતો; અને પોતાનુંજ ધાર્યું કરતો. એના રાખ્યમાં બધા પડાણુને, અને જે જે કેદી એને નમન કરતા તેટલાને સુખ હતું; બાકી બધાના કરમના ભોગ હતા ! બારી સાહેબના કહેવાથી અથવા પોતાના અંગત વેરને લીધે મીરઝાંખાં ખિલકુલ નિર્દોષ હોય એવા માણસ વિરૂદ્ધ પણ નિમેષમાત્રમાં મુકર્દ્દમો ઉભો કરતો; જે કેદીઓ માથાના ફરેલા અને બાંગડ ગણાતા, તેમને પણ તે વારંવાર સગ કરાવીને, મારીને, પગનીને, નરમથેંસ જેવા કરી દેતો. જખરાતો તે મિત્ર હતો—નખજાતો ચમદેવ હતો. રાજદારી કેદીઓના શુભ પત્રવ્યવહાર ફેડીને, તેમને નજીવા અપરાધો માટે સગ કરાવીને તેણે જમાદારી મેળવી હતી. જેની પાસે તે હસતો હસતો “ બાણુજી ” શબ્દથી સખોધન કરતો આવે તેણે નક્કી સમજવું કે હવે આવીજ બન્યું. ’ કોણુ જાણે કઈ વખતે એ (પડાણુ) ગળામાં છૂરી ભોંડી દેશે તેની કાંઈથી કલ્પના થઈ શકે એમ નહોતું !

જેઓ પોતે જખરા અને બાંગડ હોય છે, તેઓ સાધારણ રીતે પોતાના વખાણુ સાંભળીને લટી પડે છે. મીરઝાંખાંના હાથમાંથી

અચવાની પણ એવીજ યુક્તિ હતી. તેમને વારંવાર “ જમાદારજી ” કહીને હસતે મ્હોંડે સલામો ભરવી, અથવા બારી સાહેબની સાથે તેમની હાજરીમાં થોડી ધણી રસિક વાતો કરવી, એટલે થયું. સાહેબે જેની સાથે એકવાર પણ વાતો કરી, તેના સાત ખૂન માફ !

બીજી યુક્તિ એ હતી કે મીરઝાંખાની ઉપર હમેશ કડક દષ્ટિ અને સતત ચોક્કી રાખવી. તે બહુજ દુરાચારી અને હાંચીઓ હતો. એટલે, અમુક માણસ મારાં કૃત્યોની ખબર રાખે છે એમ એને માલમ પડે કે પછી તે તેને ભૂલેયુક્ત પણ પગવતો નહિ. જો એક જ વાર તમે તેને સમજાવી દો કે “ હું તારાં કારસ્તાન જાણું છું ” એટલે તરતજ તે તમને પોતાના કરી લેવા માટે લીંબુ, કે તમાકુ, કે બીજાં કંઈ પણ લઈને તમારી પાસે હાજર થશે.

કેદીઓની એકંદર સ્થિતિ

પેટી ઓશીસર, ટંડેલ, જમાદાર, અને વાર્ડર વગેરેમાંથી કેટલા આવા હિદ્માન્વેષી, વિશ્વાસઘાતી હશે તેની ગણતરી કરવી મુશ્કેલ છે. પોતાની આસપાસ આવા અવિશ્વાસુ દુરાચારી પહેરેગીરો હંમેશ રહેતા હોવાથી કેદીઓને પોતાનો ખયાલ કરવાનાં સાચાં કે પછી ખોટાં પણ સાધનો સદાય તૈયાર રાખવા પડતાં. પોતાની જાંદગી કેવી રીતે ખયાવવી એ વિષેની તેમની ચિન્તા અહોનિશ જગતી રહેતી. અને એ જાંદગી પણ કેવી અધમ ! તમારે આખો દિવસ અને રાત તમારો મારી મારીને મ્હોં રાતું રાખવાનું ! અને “ આઘ્યે સાહેબ; આઘ્યે હુજૂર ” કહી કહીને આટલા બધા સાહેબોને દહાડા-માં હજાર વાર તો સલામો ભરવાની ! જેલના સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ કે ચીફ કમીસ્નર સાહેબને તો કેદીઓની આ દુર્દશા વિષે ખબર પણ નથી. કારણ તેઓ તો કાંઈ કાંઈ વારજ જેલની તપાસ માટે આવે છે. તે કાંઈ કેદીઓની સાથે વસવાટ કરીને રહેતા નથી. ઓ-વરસીઅર, જેવા પાસે રહેતા અધિકારીઓ ધણી વાતથી વાકેફ હોય.

છે અરા, પરંતુ તેમને પોતાની પશુ-છુપાવવાની વાતો હોય છે. પોતાની ચોરી રખેને ઉઘાડી પડી જાય એવા ભયથી તેઓ બીજાનાં કૃત્ય તરફ દુર્લક્ષ રાખે છે. અને જે કાંઈ પોતાને અગવડભરેલું હોય તેને માટે પશુ તેઓ આંખ આડા કાન કરી જાય છે. ડગન સાહેબ જેવા એક બે નીચા દરજ્જાના, હયાળું અધિકારીઓ, પોતે એકલા કંઈ કરી શકે એમ ન હોવાથી આખરે ચૂપ થઈને બેસી રહે છે. માત્ર તેઓ પોતાની પાસે આવે એટલાજ મુકદ્દમામાં પૂરી તપાસ કર્યા પછી નિર્દોષ હોય તેનું બંને તેટલું રક્ષણ કરે છે અને કુદરતી રીતે પુષ્કળ ધમકી આપીને છોડી મૂકે છે.

સામાજિક જીવનના આંતરિક સંબંધો અને તેના પરના અસરો વિશેના અભ્યાસને આ પુસ્તકમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે. આ પુસ્તકમાં આપણને જાણ થાય છે કે સામાજિક જીવન કેટલું જટિલ છે અને તેને કેટલું સમજવું પડે છે. આ પુસ્તકમાં આપણને જાણ થાય છે કે સામાજિક જીવન કેટલું જટિલ છે અને તેને કેટલું સમજવું પડે છે.

જેલ કમિશનને વિનંતિપત્ર

ઇ. સ. ૧૯૨૦ ની સાલમાં જન્યુઆરી મહિનામાં હિંદી સર-
કાર તરફથી નીમાયલું જેલકમિશન આન્દામાનમાં તપાસ કરવા
આટે આવ્યું હતું, તેની સમક્ષ અત્રેના રાજદારી કેદીઓ તરફથી
જે વિનંતિપત્ર રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો તેનો સાર આ પ્રમાણે
હતો:—

(૧) પોર્ટબ્લેયર નીચેનાં અનેક કારણોને લીધે કેદીઓને રહેવા
લાયક સ્થળ નથી.

(૨) અહીંની આબોહવા તન્દુરસ્તીને બહુજ હાનિકર્તા છે.
મેલેરિયા તો હંમેશા ચાલુજ રહે છે; ઉપરાંત લાલ મરડો અને ક્ય
શામ પશુ પુષ્કળ પ્રમાણમાં ચાલે છે. અહીંનું મરણપ્રમાણ હિંદુ-
સ્થાનના મરણપ્રમાણથી બમણાથીયે વિશેષ છે.

(ખ) દુનિયાના બીજા કોઇ પણ સંસ્કૃતિવાળા દેશમાં દેશનિકાલક માટે અલાયદું સ્થાન રાખવામાં આવતું નથી. સામાન્ય રીતે અહીં કોઇ મુસાફરો કે પરિદર્શકો [visitors] આવતા નથી, પછી ગરકારી કહો કે ખાનગી. એટલે હિંદુસ્થાનની જેલમાં અત્યાચાર કે દુરાચારનો અટકાવ કરવા માટે જેવી વ્યવસ્થા છે તેવી અહીં ખિલકું નથી.

(ગ) હિંદની સરકારને આન્દામાનની પાછળ પુષ્કળ ખર્ચ કરવો પડે છે. અહિંપર્યાયક કેદીઓને માટે આટલા બધા પોલિસ, પહેરેગીરો, પલટણુ, અને બીજા નાના મોટા ઓરીસરોનો નિર્માણ કરવો પડે છે. એટલે પોર્ટબ્લેયર હંમેશાં હિંદી સરકારને એક લાઠે બોળ રૂપ છે અને હજુ ઘણો વખત રહેશે.

(ર) જે દંડનીતિનો ઉદ્દેશ એવોજ હોય કે કેદીઓના ચારિત્રને સુધારવું, તો આન્દામાનમાં તે ઉદ્દેશ જરાયે સરતો નથી એમ સ્વીકારવું પડશે. આ જેલમાં આવતા પહેલાં કેદીઓમાં જેટલી અનીતિપરાયણતા હોય છે તેના કરતાં સોગણી અહીં આવ્યા પછી થાય છે. અહીંની સજાઓ એવી તો કઠોર હોય છે કે પ્રાણ બચાવવાને ખાતર કેદીઓને અસત્ય અને જીવકપટને આશ્રય લેવોજ પડે છે. વળી દરેકની પાસે તેના ગળ ઉપરાંતનું કામ લેવામાં આવે છે. તેમાં પણ જે એક કેદી બીજાની સહાય લે અથવા આપે તોયે તે જેલના નિયમ પ્રમાણે ગુન્હેગાર બને છે. એટલે મનુષ્યની ધરપર સદ્વૃત્તિનો તો અહીં સમૂળગો નાશ થાય છે. બીજા દેશોમાં તો કેદીને લખતાંવાંચતાં શીખરીને બોધ યાન વડે તેનું ચારિત્ર સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. અહીં તેનું કાંઈજ નથી. અત્યારે અહીં જે પ્રયાસ થાય છે તે ભૂતકાળની ગુલામી પ્રધાનું જ બીજું સ્વરૂપ છે.

(૩) જુદા જુદા અપરાધવાળા કેદીઓ વચ્ચે કોઇ પણ જાતનો ભેદ રાખવામાં આવતો નથી. જેઓને નજીવા અપરાધ માટે સજા અર્થ હોય તેમને પણ ખાદ્ય બદલા, બાંકડા, પાખંડી, દાગીચોરાની સાથેજ રાખવામાં આવે છે. પરિણામે સંગતિ દોષને લીધે તેમનું ચારિત્ર પણ વિકૃતિને પામે છે.

(૪) સામાન્ય માણસ ધણું ખર્ચે ગૃહસ્થાશ્રમ અને સામાજિક જીવનને લીધેજ ચારિત્રવાન થાય છે. કેદીઓને એ ગાર્હસ્થ્ય અને સામાજિક જીવન-કૌટુંબિક જીવન-મળતું નથી. વરસમાં માત્ર એકજ વાર તેઓ પોતાને ઘેર કાગળ લખી શકે છે. એટલે સ્નેહ-મમતા-માયા વગેરે કામળ વૃત્તિઓ તેમના હૃદયમાં સુકાઈ જાય છે. ભવિષ્યમાં સુક્તિ પામવાની પણ તેને થોડીજ આશા રહે છે. જેમને યાવજીવન દેશનિકાલની સજા મળી હોય છે તેમને તો ૨૦-૨૫ વરસે પણ છૂટવારો આવતો નથી. જેમનું ભવિષ્ય આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ રીતે અંધકારમયજ હોય તેઓ જડ, બુદ્ધિહીણ, ઉત્સાહહીન સંચા સમાન જીવન ગાળે અથવા તો નિષ્કુર અને સ્વાર્થાધ બની જાય એમાં શું આશ્ચર્ય ?

(૫) વળી અહીં કેદીઓ ગુલામની પેઠે તનતોડ મહેનત કરે છે છતાં તેને તેનું કાંઈ ફળ મળતું નથી. સરકાર એક ખૂની માણસને દેશનિકાલની સજા કરે છે અને આન્દામાનમાં તેની પાસે જીવતોડ મહેનત કરાવીને કામ લે છે, પણ એ લાલનો જરાયે અંશ પેલા ખૂનીના કુડુંબને કે ખૂન થયેલાના કુડુંબને મળતો નથી. તેમનાં બાળબચ્ચાં દ્રવ્યને અભાવે બિશ્વકુલ અશિક્ષિત રહી જાય છે અને આખરે અનિતિપસાયણ થાય છે. એમના પ્રત્યે કોઈ પણ જાતની પોતાની ફરજ સરકાર સ્વીકારતી જ નથી. અને કેદીઓના કામનો લાભ તો પોતેજ લીધાં કરે છે ! એના જેવું ખીણું આશ્ચર્ય શું ?

(૬) ફેદીઓની પાસે જેટજેટલાં મહેનતનાં કામ કરાવામાં આવે છે, તેમાં પણ જંગલોમાં લાકડાં કાપવાનું કામ, રબર રેનું કામ, તેમજ ઇંટ અને ચૂનો બનાવવાનું કામ તો એટલું બધું કંઠથી હોય છે કે ધણીવાર માત્ર કામના ભયથીજ ફેદીઓ જેલમાં નાસી છૂટે છે, જંગલોમાં ભરાઇદેશમાં પાછા આવવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તેમાં નિષ્ફળ થતાં આખરે આપઘાત કરે છે. ખાકરીને પેટી ઓશીસરો, ટુંડેલો, અને ખીજા ચોક્કાદાર સાહેબો તે એટલા બધા નિર્દય, લાંચીઆ અને બુલમી હોય છે કે ફેદીઓ તેમના હાથ નીચે બહુજ સોસવું પડે છે. એ બધા અત્યાચારને કાંઈજ પ્રતિકાર નથી.

(૭) રાગી ફેદીઓની ચિકિત્સા માટે મુદ્દલ વ્યવસ્થા નથી એક તો જેલનું કામ રખેને ઓછું ઉતરે એ ભયથી ફેદી માં પડે તો પણ તેને એકદમ ઇસ્પીતાલમાં મોકલવામાં આવતો નથી. અંતે તેમાં વળી દવા અને પરેજી પણ ખરાખર સચવાતી નથી. જેલ ખીજા ફેદીઓની સાથે ધણીવાર ક્ષયરોગવાળાઓને રાખવામાં આવે તેમને માટે એક જૂદું મકાન પણ નથી. લાલ મરડાના ફેદીઓ સંખ્યામાં પણ એજ સ્થિતિ છે. અસ્થ-ચિકિત્સાની વ્યવસ્થા તે બિલકુલ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. જેલમાં રહેતા લગભગ ૮૦ ફેદીઓની તનદુરસ્તી સાચવવાનો ભાર આખા એક સખ-આરિ સ્ટાંટ-સરજનના ઉપર લાદવામાં આવ્યો છે. ફેદીખાનામાં ફેદીઓને તપાસતાંજ તેનો એટલો બધો વખત ચાલ્યો જાય છે કે જેલમાં આવીને ફેદીઓના સ્વાસ્થ્યની સંભાળ રાખવાનો તેને બિલકુલ અવકાશજ રહેતો નથી. જે માણસ મેડીકલ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ હોય છે અકવાડીઆમાં માત્ર એ કે ત્રણ વારજ જેલમાં તપાસ માટે આવે છે, કારણકે પોર્ટબ્લેયરની ખીજા ઇસ્પીતાલો તેમજ ઓઓની જેલ સંભાળતો ભાર પણ તેનાજ ઉપર હોય છે. આમ એક માણસ

ઉપર એટલા બધાં કામનો ભાર હોય છે કે કોઇ પણ કામ સારું કરવું એ તેને માટે અસંભવિતજ છે.

(૮) દશ વરસ ત્રીસાં પછી કેદીઓને લગ્ન કરવાની છૂટ મળે છે. તે વખતે ખેતીનો કે એવોજ બીજો કોઇ ધંધો લઇને તે ગામમાં જઇને વસી શકે છે. પરંતુ પુરૂષ કેદીઓના પ્રમાણમાં સ્ત્રી કેદીઓની સંખ્યા એટલી બધી ઓછી હોય છે કે મોટા ભાગના નસીબમાં તે એ પ્રમાણે લગ્ન કરવાનું સરજાયુંજ હોતું નથી. જેઓ પરણ્યા પછી દેશનિકાલ થયેલા હોય છે તેમનાં સ્ત્રી-પુત્રાદિ તેમની સાથે આન્દામાન આવીને રહી શકતાં નથી. અને જે સ્ત્રીઓ અપરાધી તરીકે આ જેલમાં આવે છે તેવી સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરીને ઘરસંસાર માંડવા ધણા કેદીઓ રાજી હોતા નથી. કેદી પુરૂષ અને કેદી સ્ત્રીના લગ્ન સંબંધથી અહીં જે નવીન જાતિ ઉત્પન્ન થઈ છે તેનું સામાજિક તેમજ કૌટુંબિક નીતિજ્ઞાન ઘણુંજ બીમત્સ છે. જ્યાં સુધી કેદીઓને આન્દામાનમાં થોડોજ સમય રહ્યા પછી પોતપોતાનાં સ્ત્રી-પુત્રની સાથે વસવાની છૂટ આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી આ પરિસ્થિતિનો બીજો કોઇ ઉપાય નથી.

(૯) જેઓ ૧૦ વરસ પછી સરકારી નોકરીમાં દાખલ થાય છે, (Self-supporters in Govt. service) તેમને પ્રથમ દર મહિને સાત રૂપિયાનો પગાર આપવામાં આવે છે. તેમાંથી પણ સરકારી મકાનમાં રહેવા માટેનું ભાડું દર મહિને આઠ આના લેખે કાપી લેવામાં આવે છે. બાકી રહ્યા સાડા છ. તેમાંથી ખોરાક, કપડાંલતાં અને બીજી જરૂરી વસ્તુઓનો ખર્ચ નિભાવવો પડે છે. એવી સ્થિતિમાં તેઓ પોતાના ઉદરનિર્વાહને ખાતરજ ચોરીચકારી કરે એમાં શું નવાઇ ? ચોરી કરતાં પકડાય ત્યારે તેને સજા કરવામાં આવે છે એ ખરું, પરંતુ એ ચોરી થવા માટે મૂળ જવાબદાર કોણ છે ?

કાણુ જાણે કટલાંચે વરસ પર કેદીઓનો આ પગાર નક્કી કરવામાં આવ્યો હશે. પરંતુ ત્યાર પછી તો બધી વસ્તુઓની કિંમત પહેલાં કરતાં ત્રણ ગણી અને ચાર ગણી થઈ ગઈ છે, છતાં કેદીઓનો પગાર વધારવાની બાબતનો તો કાંઈ વિચાર સુદાં કરવું નથી. તેઓ તે સરકારી કામ કરવાનાં યંત્રજ છે, માણસ નથી !

(૧૦) આન્દામાનમાં ૧૮-૧૮ થી માંડીને ૨૦-૨૨ વરસના છોકરાદ કેદીઓની સંખ્યા પણ ઓછી નથી. તેમને જે કેદી-પહેરે-ગીર કે કેદી-ટુંડેલની દેખરેખ હેઠળ રાખવામાં આવે છે તેઓ બધા જ વાંદા હોય છે, અને લગભગ બધા જ દુષિત ચરિત્રવાળા હોય છે. તેમના હાથમાં પડીને આ છોકરાઓને જે પાશવિક અત્યાચાર સહન કરવા પડે છે તેનું વર્ણન શિષ્ટ બાપામાં તો થઈ જ શકે એમ નથી. શરમને લીધે તેઓ ધણીવાર અધિકારીઓ પાસે તેની ફરીઆદ પણ કરતા નથી; કરે તો પણ સામાન્ય રીતે તેનું કંઈ ફળ આવતું નથી.

આ સર્વ બાબતમાં જે કાંઈ ઉપાય કરવા હોય તો પ્રથમ તો આન્દામાનને દેશનિકાલના રથાન તરીકે વાપરવાનું બંધ કરી દેવું જોઈએ. જે કેદીઓનું ચારિત્ર સુધારવું એ જ અંતિમ ઉદ્દેશ હોય તો તેમને માટે ગાર્હસ્થ્ય જીવનની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. પરંતુ સાધારણ કેદીઓનાં સ્ત્રી-પુત્રો આન્દામાનમાં આવીને તેમની સાથે રહેવાનું પસંદ કરશે નહિ. તેમજ સમાજનાં વાતાવરણમાંથી ખેંચી લાઇને કાઢી પણ વ્યક્તિનું ચારિત્ર સુધારવું એ શક્ય નથી.

જે આન્દામાનને કેદીઓના દેશનિકાલ માટે ચાલુ જ સંખવામાં આવે, તો કેદીઓની તનદુરસ્તી સામવવાનું કામ આર્થિક દૃષ્ટિએ જ અસંભવિત થઈ પડશે. અહીંના માજી મેડીકલ ઓફીસર

ડૉ. ફોર્નસાઇડ તથા હાલના ડૉ. મૂરે સાહેબ-એ ખંતેએ આન્દ-
માનમાંથી કેદીઓનો અખાડો ઉપાડી નાંખવાની તરફેણમાં મત
આપ્યો છે. ખરૂં જોતાં તો આન્દમાનને ટકાવી રાખવામાં બે
ચાર નકામા ઓફીસરોનો નિભાવ થવા સિવાય બીજો કોઈ ઉદ્દેશ
સરતો નથી.

રાજદારી કેદીઓને તો સાધારણ કેદીઓ કરતાં પણ વિશેષ
દુઃખ છે. સરકાર બહાદૂરનો હુકમ એવો છે કે રાજદારી કેદીઓ
પ્રત્યે બીજા સામાન્ય કેદીઓના જેવું જ વર્તન રાખવું, પરંતુ તેનું
પરિણામ એ આવે છે કે સાધારણ કેદી પર પડતાં બધાં દુઃખો
-સંકટો તેમના નસીબમાં લખાઈ જ જાય છે; છતાં સાધારણ કેદી-
ઓને મળતી સગવડો-અધિકારોમાંનું તેમને કંઈ જ મળતું નથી.

સામાન્ય કેદી બણેલો-ગણેલો હોય તો તેને જેલની બહાર
મુનશી અથવા કરાણીનું કામ મળી શકે છે, પણ રાજદારી કેદીને
તો હરહમેશ જેલમાં જ ગોંધાઈ રહેવું પડે છે. તેઓ તો લગભગ
બધા જ મુશિક્ષિત હોય છે. છતાં તેઓમાંના મોટા ભાગને તો
દોરડાં વણીને તેમ જ છાલાં છંદીને જ દિવસો કાઢવા પડે છે.

સાધારણ કેદીઓ અને રાજદારી કેદીઓના વિભાગોમાં કંઈ જ ભેદ
રૂપવામાં આવતો નથી એ યોગ્ય નથી. ખરી રીતે તો રાજદારી કેદી-
ઓનો વિભાગ જૂદો પાડીને તેમની સાથે બીજા કરતાં સારી રીતે વર્તન
અલાવવું જોઈએ. પણ તેમ નહિ કરતાં આ પ્રમાણે જોરબુલમથી તેમને
અયમાનિત કરવાથી કે તેમનો દુરુપયોગ કરવાથી સરકારને કે તેમને
કેમને લાભ મળે નથી. જેઓ અબણુ કે અદપ્ત હોય છે
તેમને પુસ્તક કે છાપાં નહિ મળે તો તેથી તેમને દુઃખ મળું
નથી. પરંતુ રાજદારી કેદીઓની વ્યાખતમાં તેમ નથી. છતાં

સરકાર તરફથી તેમને વાંચવા માટે પુસ્તકો વગેરે આપવાની કાંઈજ વ્યવસ્થા નથી. આન્દામાનની જેલમાં જે કંઈક થોડાં ઘણાં પુસ્તકો છે તે પણ રાજદારી કેદીઓ પાસેથી જૂંટવી લીધેલાં, તેમની માલિકીનાં જ છે. સરકારે તે પુસ્તકો માટે એક પાઈ પણ ખર્ચ નથી !

રાજદારી કેદીઓને માહોમાંહે વાતચિત કરવાની મનાઈ છે. એટલે જે તેમાંના બે કેદીઓ એકી વખતે માંદા પડે તો તેમને ઇસ્પીતાલમાં લઈ જઇને રાખવામાં આવતા નથી, પણ જુદી જુદી અલગ કોટડીઓમાં ગોંધી રાખે છે ! તે કોટડીઓની પાછળની બીંતમાં એક નાનું સરખું જાળીઉં હોય છે; તે સિવાય હવાની આવજા માટે બીજી કોઈ પણ સગવડ નથી. માણસનું શરીર સાબું હોય તો પણ તે આવા સ્થાનમાં ગભરાઈ ઉઠે; તો પછી ખીમાર અવસ્થામાં એવી કોટડીમાં એકલા પડી રહેવાથી મનની કેવી દશા થાય તેની કલ્પના તો જેને વીત્યું હોય તેના સિવાય બીજાને લાગ્યે જ આવી શકે.

એક તો ખોરાકીનું મહા સંકટ હોય, તેમાં વળી તેમની પાસે જેવો શારીરિક શ્રમ કરાવે છે તેના તેમને જરાયે અબ્યાસ મળે નહિ. માંદા પડે તો તેમની દવા કે સારવાર પણ બરાબર થાય નહિ ! વળી વાતવાતમાં-હાલતાચાલતા-સળ ! અને સૌથી મોટું દુઃખ તો એ કે તેમને નીચ, અભણ, ગમાર જેવા માણસોના હાથ નીચે રહેવાનું હોય તેઓ જરાજરામાં, ઉઠતાંબેસતાંમાં જે અસહ્ય અપમાનો કરે છે તેને લીધે તો સામાન્ય સંજોગોમાં પણ કોઈ પણ માણસનું માથું ફરી જમ્યું પછી જેને ચોવીસે કલાક એ અપમાનો સાંભળવાનાં હોય એવા કેદીનું મગજ કેમ સ્થિર રહે ? એ જ કારણથી કેટલાક આત્મહત્યા કરે છે. માત્ર જેઓ કાળજી કંઈક કરી

શકે છે તેઓ જ “ પ્રાણીની યંત્રણા પ્રાણીમાં સમાવીને ” ભવિષ્યની આશામાં દિવસો ગણતાં ગણતાં જીવે છે.

એ યંત્રણાની સાર્થકતા શું ? એ તે અપરાધની સજા કે દેવભયો જીલમ ?

મારી ડામાડોળ મનોદશા

મારા અનેક મિત્રો, સગાંરનેહીઓ, અમે આન્દામાનમાં આટઆટલાં સંકટ અને બંધનોની વચ્ચે દશ વરસ કેવી રીતે વીતાડ્યાં તેનો ઇતિહાસ જણાવવાને ખૂબ ઇતેજાર છે. પરંતુ આટલા બધા માણસોના મનની વાત હું એકલો કેમ વર્ણવી શકું? છતાં હું મારા એકલાની વાત તો કહીશ જ. તેમાં પ્રસંગોપાત મારી બધાના સહ-બાગી કેદીઓની મનોદશાનો ચિતાર પણ આવી જશે ખરો.

અહા ! જ્યારે હું મારા માથા પર મરણનું ચક્ર લઇને ગળામાં ફાંસી-બંધન સાથે એક, બે, ત્રણ-એમ મારા જીવનના દિવસો ગણતો ફાંસીખાના (Condemned Cell) માં બેઠો હતો ત્યારે મારી મનોદશા કેવી હતી ! એકાંતમાં મૃત્યુની સામે એકલો બેસીને હું જાણે તેના ઘૂંઘટપટ સાથે બેઠો હતો, જેવા-

તાજુ કરતો હતો ! એ વખતે મારા કાનમાં કાંઈ સ્વર ગુંજતો હતો કે—“ આ કાળા ધૂંધટપટની અંદર એક અત્યંત મુંદર, મનોહર, સૂર્યની પ્રભાને પણ ઝાંખી પાડે એવું સ્વરૂપવાન મુખાવિંદ છપાયલું છે ! ” એ અંતરબાણીથી ઉત્તેજિત બનીને હું જેમ ધૂંધટપટ ખોલવાને મથી રહ્યો હતો તેવી જ રીતે એ ધૂંધટવાળી પણ પોતાનું મુખ છપાવવાને વધારે પ્રયત્ન કરી રહી હતી.

કદાચ કોઈ પૂછશે કે—“ ત્યારે શું તને મરણનો ભય લાગતો ન હતો ? ”

મરણનો ભય તે કેમ નહિ લાગે ? જરૂર લાગતો હતો. અને એ ભયને લીધેજ, તે દિવસે જજ સાહેબને મુખેથી ફાંસીનો હુકમ સાંભળ્યો ત્યારે આટલા બધા હાસ્યની વચ્ચે પણ મારાં નેત્રમાં આંસુ ઉભરાયાં હતાં. મને લાગ્યું કે હવે તો ભગવાન મારાં દેહ-મન-પ્રાણ, જોતો હું જીવ જતાંયે ત્યાગ કરવા તૈયાર થાઉં નહિ તે સર્વસ્વ મારી પાસેથી છીનવી લેવા ખેડો છે.

મનુષ્યના અંતરમાં કોઈ પણ સમયે અમુક એક અવિમિશ્ર ભાવનાનો ઉદય થતો હશે કે નહિ તે સમજાતું નથી. મારા નસીબમાં તો કેટલોયે સમય થયાં એકી વખતે એક હજાર જાતના વિચારો અને ભાવનાઓ ઉત્પન્ન થઈને હૃદયને હચમચાવી નાંખે છે. એક તરફથી ભયને લીધે તે વખતે મારી છાતી ધડકધડક અટી હતી; પણ બીજી તરફથી હું મારી માતૃભૂમિને ખાતર મારા સર્વસ્વનું ખલિદાન આપતો હતો તેટલા માટે મારી આંખોમાંથી આનંદાશ્રુ વહેતાં હતાં. મન ભયથી પાછું પડીને આજીજી કરતું કહેતું હતું:—
 “ કમલ-મધ-રંગ ઇત્યાદિના કર્તા ! ઓ, પ્રભો ! અત્યારે તું મારા દેહનો દીવો હોજી નાંખીશ ના. અત્યારે હું સુખ-સંતોષથી મરી

શકીશ નહિ. કારણ હજી તો મારે મારી નવવધૂના દોડ પૂરવાના છે. મારા અંતરની ઐહિક અભિલાષાઓ હજી એટલી બધી તીવ્ર છે કે તારે ચરણે આવવાની ઇચ્છા મને જરાયે થતી નથી. ”

પરંતુ તે જ વખતે મારો જ્ઞાન-વિવેક, મનના અગ્નિનાસન પર ઉદાસ ચિરવિરક્ત યોગ ધારણ કરીને બેસતો, અને જાતો કે—

“યેમન, જલેર ગિમ્મ જલે ઉદય,

જલ હયે મન મિશાય જલે.”^૧

જે ધરમાં એક તરફ રડારોળ થઇ રહી છે તે જ ધરમાં ખીજ તરફ ભારે આનંદ સાથે લમોત્સવ ઉજવાઇ રહ્યો છે; એવી મનોદશા ખીજ કોઇની થતી હશે કે નહિ, તે તો કાણ જાણે ? મારી તો થઇ હતી.

“યેમન ભાવ તેમનિ લાજ.” જેવો ભાવ તેવી ભક્તિ, એ ન્યાયે એક દિવસ મારો ફાંસીનો હુકમ એકાએક રદ કરવામાં આવ્યો અને મારે આન્દામાન જઈ આજીવન જીવતા દટાવાનું આવ્યું ! મારો મૃત્યુનો માર્ગ બંધ થઇ ગયો.

એટલે ફરી એક પડો ઉપડ્યો અને મારા જીવનનો આન્દામાનની રંગભૂમિ પર અનેરાં દુઃખોથી વિશ્લેષિત ‘પ્રવેશ’ ભજવાવા માંડ્યો. સુખની શય્યામાં સૂતારા અને માત્ર સુખનીજ અભિલાષવાળા મનુષ્યના ઉપર અચાનક ભારે સંકટનું વાદળ આવી તૂટી પડે ત્યારે તેમની કેવી ખૂરી દશા થાય ? તેનો આખોયે અંતરાત્મા જરાય સુખવિહોણા એ દુઃખને લીધે જરૂર હાડાકારી ઉઠે ! પરંતુ અમારા ઉપર આવેલી આપત્તિ કંઈ આપોઆપ આવેલી ન હતી. તેને તો અમે જાને જ નિમંત્રેલી હતી. એટલે તેની વેદના ગમે તેવી તીવ્ર હોય છતાં જાતે નિમંત્રેલી હોવાથી તે અમને ઝાઝી

---

૧. જેમ પાણીના પરચોટા પાણીમાં જ ઉત્પન્ન થઈ પાણીમાં જ વિસર્જ પામે છે તેમ મનની પ્રવૃત્તિઓ પણ આખરે મનમાં જ વિરામે છે.

લાગે તેમ ન હતું. ઉલ્લસું જેમ જેમ દુઃખ વધતું ગયું તેમ તેમ અમને વિશેષ આનંદ જણાવા લાગ્યો. પ્રેમનો પંથ પણ એવો જ છે. એ માર્ગમાં ચાલતાં જોટલા વધારે કાંટા ભોંકાય તેટલું વધારે સુખ મળે છે. સંસારમાં જો દુઃખ પડતું જ ન હોત તો પછી સુખની કિંમત કાણુ સમજતે ?

છતાં આખરે પણ દુઃખ તે તો દુઃખ, અને વેદના તે તો વેદના જ. વળી અમે ઢાલતલવાર વગરના દેશોદ્ધારી રમતારામ હતા તોયે અંતે તો હાડમાંસ અને રૂધિરનાજ અનેલા મનુષ્ય હતા.

અમારાં દુઃખો

અમને અનેક પ્રકારે દુઃખો હતાં; તેમાં સાથી પડેલું અને ભારેમાં ભારે દુઃખ તો અમારે ગિલકુલ મનુષ્ય સાથી વગર એકલા-અટુલા રહેવાનું હતું. સરકારનો કડક હુકમ હતો કે અમને એકબીજાની પાસે પાસેની કાઢીઓમાં રાખવામાં આવે છતાં કદિ પણ પરસ્પર વાતચિત કરવા દેતી નહિ. એક સાથે હરવું, ફરવું, આહાર કરવો, અને છતાં પરસ્પર બોલવું નહિ, એ સ્થિતિથી અંતરાત્માને કેટલી બધી વેદના થાય ! અમે કોઇકવાર ચોરીછૂપીથી એક બીજાને જોઇ લઇએ, સંકેત કરીએ, કે ભાંગીતૂટી વાતચિત કરી લઇએ, એ ખરું; પણ તેથી તો અમારી માનસિક વ્યથા ઘટવાને બદલે ઓર વધતી. વળી એવી રીતે ચોરીછૂપીથી અડધી વાતચિત થઇ ન થઇ,ને ભોગનેજે કામ પકડાઇ જાય તો તરતજ બોમદાદ ચાંચા તડુકી ઉડતા—“એઇ, એઇ બંગાળી, થોડા તો સરમ રખો !” એ પ્રમાણેહાલતાં, ચાલતાંમાં ધડીએ ધડીએ, ‘સરમ’ રાખવામાંજ અમે તો જડ-સડ થઇ જતા; અને મનમાં વિચાર કરતા કે—“દેશ-સેવા કરવા નીકળ્યા ત્યારે આનો તો ખ્યાલજ ન હોતો.

અમે માતૃભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવા માટે નીકળી પડ્યા છીએ એ ખરું, પણ તેથી શું અમારે આ લાંબી દાઢીવાળા કાગળી આપણને ઝેડે-થી આવાં અપમાન સહન કરવાં ? અને વારેવારે, ખપ પડે તેટલી ' સરમ ' લાવવી પણ ક્યાંથી ?" જાણે અમે તો હિંદુઓના ધરમાં ફરતી પતિવત્સલ લજ્જાવિભૂષિત ઢીંગદીઓજ હોઈએ ને ? કોઈપણ મનુષ્યના ભાવમાં આવું તે દુઃખ લખેલું હશે ખરું કે ? ખરેખર, પરદાખીખીઓનાં દુઃખ અને મનોદશા સમજવાની તક અમને પહેલી અહીંજ મળી.

ખાવાપીવાનું દુઃખ શરૂઆતમાં કંઈ અસહ્ય નહોતું પણ જેમ જેમ દિવસો જવા લાગ્યા, તેમ તેમ રોજને રોજ દાળભાત અને કચૂની ભાજનો એકનો એકસરખો (monotonous) ખોરાક અમને ગળામાં કાંટાની પેઠે ખુંચવા લાગ્યો. જેમ જેમ અમે ભારત-વર્ષની હવાની અસરથી મુક્ત થવા લાગ્યા, અને આન્દામાની આબોહવાનો શ્વાસ લેવા લાગ્યા તેમ તેમ અમારી ખાવાની રૂચિ તેમજ મનનું સ્વાસ્થ્ય ઘટવાં લાગ્યાં. પછી તો અમે જમતા તે પણ માત્ર એક કર્તાવ્ય સમજીને, અને ક્ષુધાની પીડા ટાળવાને માટેજ. ધીમે ધીમે અમારા આહારનું પ્રમાણ એટલું બધું ઘટી ગયું કે ખરેખર ચોગી-ત્યાગી જનોને પણ અમારી પાસેથી શિક્ષા લેવાની થઈ. વારંવાર દુબ્બાજના ત્રાસથી પીડાયલા આ ભારતવર્ષને તો એ શિક્ષા ગ્રહણ કરવાની ખાસ જરૂર છે !

કહેવત છે કે બ્રાહ્મણની ગાય ખાય કમ, અને દુધ-ખાણુ જેવડાં કરે. અમારી પણ એ ગા-બ્રાહ્મણ જેવી જ અવસ્થા થઈ હતી. કેદીઓ ખાત્ર અડધું ને પાચ ચોગલું ! અમને રોજ એક ટુંકે આ પ્રમાણે ખાવાનું મળતું હતું:—

૬	આઉંસ	ચાવણ
૨	„	દાળ
૫	„	રોટલી માટે આટો
૧	ડ્રામ	લવણ-મીઠું
૩	„	તેલ
૮	આઉંસ	તરકારી

વળી અહીં જડા-પાતળા કેદીઓનો એક જ દર હતો. કૈલાસ જેવા અઠંગ અધ-મણા આહારીઓને અને મારા જેવા સુકસકડી શરીર-વાળાને પણ આજ પ્રમાણેનો ખોરાક માપીને આપવામાં આવતો.

પરંતુ આનંદની વાત તો એ છે કે આ દેશમાં ખોરાક ઝાઝો જોઈતો જ નથી. થોડા દિવસ પણ આનંદામાની ભોજન અને પાણી પેટમાં પડ્યાં કે તરત જ ક્ષુધાદેવીનું સગપણ ઓછું થવા માંડે છે. તેમાંયે વળી જે અત્યંત આસ્વાદમય, મ્હોંમાં પાણી છૂટે એવું પરમ પકવાન અમારે માટે તૈયાર રહે છે, તેને લીધે તો રૂચિ અને ક્ષુધા તરત જ પોતાનો રસ્તો માપે છે. એ વરસ સુધી રોજને રોજ એકસરખાં કચૂની ભાજી ને દાળભાત ખાધા પછી એકાદ વાર કોઈ નજીવી મીઠાઈ મળે તે પણ કેવી અમૃત સમાન લાગે તે શબ્દોમાં વર્ણવી નય એમ નથી.

એક દિવસ સૈયદ જખ્ખર નામનો પઠાણ વાડર રાત્રે પહેરાની વખતે છાનોમાનો મારે માટે થોડુંક માંસ રાંધીને લાવ્યો હતો. અહા ! એ માંસમાં જેટલી મીઠાશ, જે રસ હતાં તે તો સ્વયં દ્રૌપદી કે દેવી અન્નપૂર્ણાના સ્વહસ્તે બનેલી વાનીમાં પણ હશે કે નહિ ? તે હું કહી શકતો નથી. બીજે એક દિવસ ચાર્લી નામનો એક

નિત્ય-કેદી મારે માટે રોડીની સાથે થોડીક સાકર અને તાજું કોપ-
રાનું તેલ લાવેલો; તે મને વર્ધમાન નગરીના પ્રખ્યાત મીઠીદાણા
કરતાયે સ્વાદિષ્ટ લાગ્યા હતાં !

આન્દામાનના આ દીન-દુઃખી જીવનમાં કોઇની પણ ખાત્રી
થઇ જાય કે જે મનુષ્યો સુખની રચનામાં આળોટે છે અને હર-
લંમેશ સાફ સાફ સ્વાદિષ્ટ ભોજન કરે છે તેમના ઉપર ભગવાનની
કેટલી દુષ્ટા છે. આન્દામાનના કેદીઓને જીવ્હા-સુખની જેટલી
કમીના છે તેટલી દુનિયાના ખીજા કોઇપણ ગરીબમાં ગરીબ માણસને ભાગ્યે
જ હશે. એમના ભૂખમરા જીવનમાં કદાચિત એ ચાર દિવસ માટે સરસ
મિષ્ટાન્ન-ભોજન મળી જાય તો તેથી તેમને જે વિપુલ આનંદ થાય
છે તેવો આનંદ એક રાગના મહેલમાંયે નહિ થતો હોય. *Hunger*
is the best sauce. ભૂખે ભોજન મીઠું. જીભના ચટાકાની
આબતમાં એના કરતાં વિશેષ સાચું ખીજું કયું સૂત્ર છે ?

અને એ સૂત્ર તો ક્ષગભગ બધા જ વિષયોમાં સાચું જણાય છે.
હૃદયના સાચા અંબધવાળો એક પત્નીવૃત્તવાળો પુરૂષ ખીજા વિષય-લંપટ
મનુષ્યોના કરતાં વિશેષ સુખી હોય છે. અનેક તરફની મર્યાદા અને
અંધનો વચ્ચે જેને જવલ્લે જ સ્વપત્નીને મેળાપ થતો હોય એવા
એકપત્નીવૃત્તધારી પુરૂષને જે આનંદ થતો હશે તે આનંદ, કોઇ
સ્વરૂપવતી સુંદરીના નિત્ય-સાથીને પણ નહિ થતો હોય.

“ એ જગતરાધા, સે તો મોરીમાસે !

નારી આર મોર અસિવે કિ કાજે ?

ભોગે તે સાકારા,

મોક્ષે નિરાકારા,

મોરે, ત્રિપુર-સુંદરી દિયે છે અભય.

દેહે નિરંજની કરિ દરશન;

આરે યે પ્રેમે કરેગો હૃદયે ધારણ,

નિજ અંગ લાયે

હરગૌરી

હયે

મહામાયા તારે શિવ પદ દેય. ” ૧

આન્દામાનની જીંદગીમાં સ્વતંત્રતા છીનવી લેવામાં આવે છે તે એક બીજું દુઃખ છે. જે વરસ સુધી પેલા પ્રયંડ ઇમારત જેવા ઇંદ્રના પાંજરામાં ગોંધાઇ રહ્યા પછી શહેનશાહના રાજ્યાભિષેક વખતે અમને સેટલમેન્ટમાં ફરવાની છૂટ મળી ત્યારે અમને કેવો સ્વર્ગીય આનંદ થયો હતો ! તે વખતે મેં શરૂઆતના કેટલાક દિવસ સુધી તો જેલમાં અલભ્ય એવું પ્રકૃતિસુંદરીનું ગિરિકુન્તલમય હરિયાળું સ્વરૂપ જ નિહાળ્યાં કર્યું. મારા હૃદયમાં એ વખતે કુદરતની લીલા પ્રત્યે જે લાગણી ઉછાળા મારી રહી હતી, તેવી લાગણી તો પ્રમાની પૂઠે ઘેલા બનેલા કોઇ વિરહીના અંતરમાં જ ઉદ્ભવતી હશે. વિકટર હુગો પ્રેમની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપે છે, - “The contraction of the whole universe into a single being and the expansion of a single being unto God-that is Love.” અખિત ભૂતાંડ એક વ્યક્તિ-

૧. જે આખા જગતની રાધા છે તે તો મારા અંતરમાં પણ છે. તો પછી મારે બીજી સ્ત્રીની શું જરૂર છે ? ભોગવિષયમાં સાકર અને ભોક્ષ વિષયમાં નિરાકર એવી ત્રિપુર-સુંદરીએ મને અભયદાન આપ્યું છે.

મારા દેહમાં જ હું એ નિરંજનનું દર્શન કરું છું. જે મનુષ્ય અને પ્રેમથી પોતાના હૃદયમાં ધારણ કરે છે, તેની સાથે હર-ગૌરીની પેઠે એ એકાકાર થઇ જાય છે, અને આખરે શિવ-પદ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

મય થાય અને તે એકઅકિત વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કરી ભગવાનના ચરણ સુધી પહોંચે તે અવસ્થાનું નામ પ્રેમ. એ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય ત્યારેજ, આ સંસારનું ક્ષણિક મૃદુ-પાર્થિવ સુખ સંયમવૃત્તિથી દબાવા છતાં વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, અને મનુષ્યને આત્મહારા આનંદના ઉદ્ધિમાં ઝળેણી રાખે છે—

યોગરતો વા મોગરતો વા

સંગરતો વા સંગવિહીનઃ ।

પરમે બ્રહ્મણિ યોજિત ચિત્તો

નમ્દતિ નમ્દતિ નમ્દત્યેવ ॥

આનંદમાનની જોડના અધિકારીઓ સ્વતંત્રતા જતી રહેવાથી માણસને કેટલું બધું દુઃખ થાય છે તે બરાબર સમજે છે; અને તેથીજ તેમણે કેદીઓની સ્વતંત્રતા એકવાર છીનવી લઇને પછી તેમનો જીવ બાળી બાળી, ધીમે ધીમે, થોડી થોડી છૂટ આપવાની વ્યવસ્થા રાખી છે. શરૂઆતમાં આખો દિવસ અને રાત કોટડી બંધ રહે છે. પછી લોખંડના જાળીવાળા, લાંબા ઓટલા પર ફરવાની છૂટ મળે છે. ત્યાર પછી સામેના મેદાનમાં ફરવાની તેમજ કારખાનામાં કામ કરવાની છૂટ મળે છે. એમ જીવનનું ક્ષેત્ર ધીમે ધીમે વધે છે. પછી જોલમાં ગોંધાઈ રહેવાનો સમય પૂરો થતાં ટાપુઓમાં ફરવાની છૂટ મળે છે. તે વખતે તેની આસપાસ ચારે બાજુએ દિવાલો હોતી નથી; પેટી ઓશીસર, વાડર, ચોકીદાર કે બીજા કોઈ સાહેબસુખાની હાજરી કંપાવનારી હાજરી હોતી નથી. છતાં એ સ્થિતિમાં પણ તેને રોજ રાત્રે તેમજ રજાને દિવસે બરાકમાં આવીને ગોંધાવું પડે છે તેમજ હાજરી પૂરાવવી પડે છે.

જે વરસ સુધી જોલમાં રૂબરૂ—ખૂબ જીવન પીતાઓ પછી આમાનક અર્થ—મુક્તિ મળતાં બહાર પ્રવૃત્તિનીમાં ફરવાનો સાલ

મળ્યો તે કેવો મધુરો હતો ! રમને વખતે વનપ્રદેશની રચામ શોભા-
વાળી ઉડી શાંતતામાં સ્વચ્છંદે વિહરવાથી હૃદયને જે આરામ થતો
તે અમૃતની ગરજ સારતો. પરંતુ બીજીજ દાયે નિત્ય કર્તવ્યની
કઠોરતા અને તકક્ષતાપના પરિશ્રમ સાંભરી આવતાં મારો એ
આનંદ વિષાદમય બની જતો.

સામાન્ય રીતે ફેદી પાંચ વરસ સુધી બહારનું કામ બરાબર
કરે છે. પછી તેને ટંડેલ અથવા પેટી એડ્રીસર બનાવીને પગાર
આપવામાં આવે છે. પરંતુ એટલીયે સ્વતંત્રતા અમારા ભાગ્યમાં
લખાયેલી ન હતી. દસ વરસ સુધી જેલ અને ફરજિયાત મજૂરી
ભોગવ્યા પછી મહિને રૂપીઆ એકનો પગાર લઇને Self-supporter
સ્વઉપાર્જક બની પહેલા વર્ગમાં આવવાનું પણ અમારા નસીબમાં
ન હતું. એવી રીતે જે ફેદીને સ્વઉપાર્જકની ટિટ્રીટ અને પગાર
મળે છે, તે પોતાની ઇચ્છા માથે તો બૈરાની જેલમાંની સ્ત્રી-કેદીઓ-
માંથી પોતાને મનગમતી કાંઈ સ્ત્રીની સાથે વિવાહ-લગ્ન પણ કરી
શકે છે. વળી સ્વતંત્ર પ્રગ્નજનોમાંથી પણ કાંઈ સ્ત્રીની સાથે લગ્ન
કરવાનું તેને માટે અમંજલિત કે ગેરકાયદે નથી, પરંતુ તેમ કરતાં પહેલાં
ચીફ કમીશ્નર સાહેબની સંમતિ મેળવવી પડે છે. વળી એવા છટા-
ફેદીઓ પોતાને ઘેરથી સ્ત્રી-પુત્ર કે બીજાં સગાંને બોલાવીને
આન્દામાનની હદમાં ધર માંડી શકે છે. અમારી બાંધતમાં પણ
જે અચાનક શહેનશાહી હઠેરા વચમાં આવી પડ્યો ન હોત તો
અમે પણ સ્વ-ઉપાર્જકના અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા હોત. ખરું જોતાં તો
તે વિષેની ખટપટ આશીજ રહી હતી.

જેલમાં વાંચન

જેલજીવનના આટલાં દુઃખ અને બંધનો વચ્ચે, આરલી
નિષ્કળતા અને નિરાશા વચ્ચે પણ પુસ્તકો મારાં નિત્ય સહચર
હતાં. આજીવન ત્રીજા વર્ગની મજૂર ફેદી વરસમાં બોલામાં બોલું

પણ વાર પોતાને ઘેર પત્ર લખી શકે છે અને જવાબ મેળવી શકે છે. પરંતુ એ વખતે તો વરસમાં માત્ર એકજવાર અમે પત્ર લખી શકતા અને એકજવાર ઘેર તરફના કુશળ સમાચાર મેળવી શકતા. મળૂંર કેદી પોતાને ઘેરથી જોડા, અંધરખું, કપડું, ચોપડી, રહેટ, વાસણ અને એવી બીજી નજીવી કિંમતની વસ્તુઓ મંગાવી શકે છે. અમે તો માત્ર પુસ્તકો જ મંગાવી શકતાં; એ સિવાય બીજું કંઈ પણ આવે તો તે અમને ન આપતાં કાંડારમાં જમા કરવામાં આવતું. અમારામાંથી જેઓ કંઈક સંપત્તિવાળા હતા, તેઓ તો વરસમાં વીસ-પચીસેક પુસ્તકો મંગાવતા હતા. એ બધાં પુસ્તકો સેન્દ્રલ દાવરમાં રાખવામાં આવતાં હતાં; અને દર રવિવારે સવારે દરેકને એક અડવાડીબા માટે એક પુસ્તક લાંચવા માટે મળતું. પરંતુ છેવટના ભાગમાં તો હેમચંદ્રભાણુને છેતરીને કે કોઇ વાડરને એકલીને અથવા રવિવારને દિવસે જાતે બગલચોરી કરીને એક કરતાં વધારે પુસ્તકો લઇ આવવાં એ તો અમારું નિત્ય-કર્મ થઇ પડ્યું હતું ! દેશમાંથી કોઈનું પણ નવું પારસલ આવ્યું કે અમારે મન જાણે મોટા ઉત્સવ થઇ રહેતો ! અરે ! પુસ્તકોની ચોરી કરવા માટે તો અમે કેવી કેવી ઇન્દ્રજીવ રચતા ! અને કેવાં કેવાં કાવતરાં કરતાં ! સદ્ભાગ્યે અમે તેમાં સફળ થતા ત્યારે કેટલો બધો આનંદ થતો !

અમારી ચોરીઓ

માત્ર પ્રાણુના નિભાવને ખાતર જ આન્દામાની જીવને અમને બીજી કેટલીયે જાતની ચોરીઓ કરતાં લીધાં. અમે કોડાર અથવા રસોડામાંથી મીઠું, લવિંગીઆં મરચાં અને આમલી ચોરી લાવતા; અને સાતમા નંબરના બ્લોકમાંથી નારીચિત્ર લાવતા અને એ બધાંની ને કબજા મઢવી બનાવતા. તેની મીઠાસ તે આજે જુદી જોઈતી મચી

પાછી રોટલી અને કાંકરા જેવો ભાત પશુ એ ચટનીની સાથે સ્વર્ભીય આનંદ આપતો. નારીએ જ ચોરી લાવીને તેનું કોપરું તેમજ પાણી કાઢીને પીતું એ તો અમારે મન નિત્ય-ધર્મ જેવું થઈ પડ્યું હતું. વળી અમારાં લોખંડના ચાળીવાડકાને વ.રેવારે જે કાટ ચઢી જતો તે કાઢવા માટે અમે જે ગાભાચીંચરા અને કોપરેલ ચોરી લાવતા તેનો તો સુમાર જ ન હતો. જ્યારે અમને પમાર મળતો થયો અને તેમાંથી અમે પિત્તળનાં વાસણો વસાવ્યાં ત્યારે જ એ દુઃખ મટ્યું.

અમારું સ્વતંત્ર રસોડું

છએક વરસ પછી અમને હાથે રસોઈ બનાવી ખાવાની રજા મળી. પાંચ હાથ લાંબી અને ત્રણ હાથ પહોળા પતરાંની એક કોટડી, તે અમારું રસોડું હતું. જેલના સાર્વજનિક રસોડામાંથી અમે તૈયાર ભાતદાળ અને રોટલી લેતા; અને બજારમાંથી શાક-ભાજી, ઈંદા, મચ્છી, તાજી વેચાતી લાવીને રાંધતા. એટલે ધીમે ધીમે અમારો ખોરાક સુધરી ગયો હતો.

અમને ચાર જણાને સરકાર તરફથી રોજ (૧૨ ઓ'સ) પોણેશીર પોણેશીર દૂધ મળતું હતું. તેની અમે સવારે તેમજ બપોરે ચ્હા બનાવતા. છેલ્લા એ વરસમાં તો અમે દુર્ગાપૂજને દિવસે (દીવાળીમાં) તેમજ નાતાલ વખતે પુજાવ, કુચી, માંસ, જે મળી શકે તે બનાવી ઉત્સવ કરતા. હેમચંદ્ર અને ઉપેન્યાસ રાંધણુ-ક્રિયામાં એકા હતા. તેઓજ રાંધવાનું કામ કરતા. રોજરોજ નવીન નવીન વાનગીઓ બનાવીને તેઓ ખરેખર મને આશ્ચર્યચકિત કરી ચકતા. હું તો માત્ર દર રવિવારે રાંધતો. અમે અમારા રસોડાની ભાસાખાસ લીલાંમર્યા, ફુદીનો, ફાળાં વગેરેના છોક તથા વેલા રાંધીને

બાગ પણ બનાવ્યો હતો. અમારો રાંધવાખાવાનો સમય દસથી બાર સુધીનો હતો.

હિસવનું રાંધવાનું સૌને આનંદજનક લાગે છે, કારણ કે તે પ્રમંગલશાત્ એકાદ વારજ રાંધવાનું હોય છે. પરંતુ રાજનેરાજ ચૂસા પાસે બેસી આંખ અને નાકનાં પાણી ભેગાં કરવાં, અને ધૂમાડામાં રાંધતાં રાંધતાં જતે પણ થોડું ઘણું રંધાઈ જવું—પછી ખાધેલાં વાસણે માંગવાં—વીછળવા—એ બધા કેવી રમણીય ક્રિયાઓ છે તે તો ખીચારી આપણી સતી—સાધ્વી અંતઃપુર્યારણીઓનો જ નિપય છે. અનુભવને લીધે અમે પણ તે જાણતા થયા. સારથી જ અમને જ્ઞાન થયું કે અર્ધાગના તે કંઈ અર્ધાગના નથી પણ બાર આના છે અને પતિદેવ તો માત્ર ચાર આના છે !

હવેનખાણુ તો નિઃશ્વાસ મૂકીને બેઠા હતા કે—“ખરેખર, આપણા દેશમાં ગાંસાઈ મહારાજને જ ખરેખરા સુખી છે.” એક દિવસ એ એક ગાંસાઈજીને જોયા. તેઓ એક વૃક્ષની નીચે આરામથી પડ્યા હતા. પાસે એક સેવા—દારી, ભક્તાણી તેમને તેજમર્દન કરતી હતી, કારણ કે મહારાજશ્રી સ્નાન કરવાના હતા. ખીજ ભક્તાણી રસોઇનો સરસામાન તૈયાર કરતી હતી અને ત્રીજ એક ચૂસા પાસે બેસીને કુંક મારતી હતી. કારણ, મહારાજશ્રીને ભોગ ધરવાનો વખત થયો હતો. પાંચ ભક્તાણીઓ ખંજરી બાજવતી શેરીઓમાં બિલા માગવા ગઇ હતી. મહારાજશ્રીને ગાંજે જોઇએ, માથપૂઆ જોઇએ, રાત્રિએ સેવા થવી જોઇએ !

બહુ-પત્ની વિવાહના રિવાજથી સમાજપર શી અસર થતી હશે તે તો કોણ જાણે ? પણ એ રિવાજથી પુરુષને કેટલો બધો આશ્રમ અપ શકે, એનો ખ્યાલ તો એકવાર અહીં અમ-સમાજમાં

આવી, જાતે રસોઈ બનાવી ખાઈને, તેમજ હાડકાંનોડ ખાટજાની ઉપર જાતેજ શય્યા બિછાવી સૂઈને, જાતે પગથાંપી કરવાનો અનુભવ લીધો હોય ત્યારપછી જ બરાબર આવી શકે.

તોયે આટઆટલાં દુઃખોની મધ્યે પણ અમારો આનંદ કંઈ ઓછો ન હતો. કારણ આનંદનું મૂળ તો આપણા અંતરમાં જ છે. હૃદયના અખૂટ ભંડારમાંથી જોઈએ તેટલો આનંદ મેળવીને તેનું યથેચ્છ પાન કરી શકાય છે.

છતાં અમારાં દુઃખ કંઈ છેક નિરર્થક ન હતાં. એ દુઃખો એટલાં બધાં તીવ્ર હતાં કે વેદાંતની દૃષ્ટિએ માયાનો વિચાર કરીએ તો પણ તેમના અસ્તિત્વ સંબંધે મન વાળી લેવાય એમ ન હતું. પરંતુ વૃક્ષની વૃદ્ધિ અને ઉછેર માટે જેમ વસંતઋતુનો મૃદુ સ્પર્શ જરૂરનો છે તેમ ગ્રીષ્મનો પ્રખર તાપ તથા વર્ષાના ઝંઝાવાતની પણ તેને જરૂર રહે છે. મનુષ્યના જીવનમાં પણ જો હંમેશા વસંત જ રહે તો એનો વિકાસ ન થતાં એ અસ્થિર-નખળા-મનનો બની જાય; કડવા અનુભવો રૂપ જે વજાસિ મનુષ્યની શક્તિઓને ખીણવીને તેને દેવરૂપ બનાવે છે તેની પણ જીવનમાં ખૂબ જરૂર છે.

પરમાનંદની કથા

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

પરમાનંદની કથા

એક દિવસ સગ્નમાં ફેરફાર થયાના સમાચાર આવ્યા. ધણું કરીને તો તે ૧૫ મી નવેમ્બરનો દિવસ હતો. અમને કહેવામાં આવ્યું કે તમને જન્મભર દેશનિકાલની સગ્ન થઇ છે.

છ સાત દિવસ પછી અમારું વજન કરવામાં આવ્યું. અમે ધાર્યું કે હવે આ કાળાપાણી લઇ જવાની તૈયારીઓ થઇ રહી છે. પણ જેલવાળાઓ તો કેદીઓથી બધી વાત છપાવવાની જ ફિકર રાખે છે. એક કારકુન આવી અમને કહી ગયો, કે કોઇ સમાંઘાલાંને મળવાં બોલાવવાં હોય તો કાગળ લખી દો, કારણ હવે જમદીથી જ તમને લઈ જવા પડશે. આ કેવળ જૂઠાણું હતું. હજી બે ચાર દિવસ તો અહીંઆ જ રહેવાનું છે, એવો ભ્રમ અમારા દિલમાં પેડા કરવા માટે જ આ તદખીર રચવામાં આવી હતી. સાંજ પડી ને અમને કાળાપાણી માટેનાં ખાસ કપડાં-એક કુડતું, એક ઘોતીઠિં અને બે કામળાં-આપવામાં આવ્યાં. અમારા પગમાં મજબૂત બેડીઓ ઠોડી, અને બે બે કેદીઓની જોડ કરી દરેકનો એક એક હાથ લઈ હાથ-કડી પહેરાવી,

જેલ બહાર અમારે માટે એક ગાડી ઉભી હતી. તેમાં સવાર થઈ પોલિસના સપ્ત ચોપીપહેરા હેડળ અમે સ્ટેશન તરફ ફર્ય કરી. જાવણી સ્ટેશને (લાહોર) અમારે માટે એક ડબ્બો ઉભો હતો. પોલિસની સાથે અમને તેમાં બેસાડ્યા, અને ટ્રેન આવી એટલે અમારો ડબ્બો તેને જોડી દીધો. બહાણું વા'તાં જોયું તો ટ્રેન પંગળ્ય વટાવી ગઈ હતી. જતાં જતાં પણ પંગળ્યની ભૂમિનાં છેલ્લાં દર્શન કરવાનું ભાગ્યમાં નહોતું.

અમારી સાથેના કેદીઓની એક વિશેષતા હતી. જેલમાંથી બધાય ગાતાં ગાતાં જ નીકળ્યા, અને આખે રસ્તે ગાયાં કર્યું. ગાડીમાં પણ બધા ગાયાં જ કરે. સ્ટેશનો પર લોકો અમારૂં ગાણું સાંભળી દિંગ થઈ જાય. બે મિનીટ સાંભળ્યા પછી તેઓને ખપ્પર પડે કે આ તો કાળાપાણીના કેદીઓ છે. પોલિસ ઉતાડ્યોને અમારા ડબ્બાની નજીક આવવા ન દે, છતાં તેઓ દરથી અમારા તરફ દીકી દીકીને જોયાં કરે, થોડીવાર ઉભા રહે અને પછી ચાલ્યા જાય. જ્યાં જ્યાં ટ્રેન ઉભી રહે ત્યાં ત્યાં આવું જ થાય.

બે જણને જોડાજોડ હાથકડી નાંખેલી એટલે પછી અમારા કુખનું તો પૂછવું જ શું? ઉઠવું હોય તો સાથે, પાણીપિસાચ જવું હોય તોયે સાથે અને જાગર જવું હોય તોયે સાથે. એક જણ પોતાનું કામ કરે ને બીજો પાસે ઉભો રહે. સવાને માટે તો જગ્યા જ ન મળે. આની કઠંગી સ્થિતિમાં ત્રણ દિવસ ને ત્રણ રાત કાઢી છેવટે મુસાફરી પૂરી થઈ અને કસકટા આગમ્ય. પોલિસ અમને પ્રેસિડેન્સી જેલમાં લઈ ગઈ. 'મહારાજ' સ્ટીમર કાળાપાણીના કેદીઓને દર સાળીસ દિવસે કસકટાથી આન્હામાન લાઈ જાય છે. એને જવાને હજી પંદર દિવસની વાર હતી. તેટલો દિવસ ત્યાં જેલમાં ગાળ્યા પછી 'મહારાજ'માં બેસી ત્રણ દિવસ ને ત્રણ રાતની ફરી

આઈ કુસારી કરી-જે દરમ્યાન સેંકલા ચણા, ચીવડો અને થોડી ચીની સાકર મળતી. છેવટે અમે આન્દામાન પહોંચ્યા. હાકતરી તપાસ પછી અમે જેલમાં દાખલ થયા.

જેલના ઉપરી એક ગોરા જેલર હતા. જેલ બંધાઇ ત્યારથી જ તેઓ સાહેબ ત્યાં હતા. સાહેબનું નામ ખારી સાહેબ હતું. તેઓ એક નમૂનેદાર જેલર ગણાતા. પોતે લગભગ આખી હાંદગી હિંદના અઠંગ હિંદગીરો અને બદમાસોની સાથે જ ગાળેલી. આથી એ લોકોની બદમાસીનો તેમને એટલો અધિક અનુભવ થઈ ચૂક્યો હતો કે મનુષ્ય-પ્રાણીમાં સર્ગુણ જેવી ચીજના અસ્તિત્વ માટે તેમના મગજમાં સ્થાન જ નહોતું. કેદીઓ અને અંગ્રેજ સિવાય બાકી જ તેઓ કાંઈની સાથે હળતામળતા. તેમના સિવાય બીજા કોઈની પાસે જવું તેમને પસંદ ન હતું, ન તો બીજાઓને તેમની પાસે જવું પસંદ પડતું. તેમાં વળી પેટી ઓપીસર, ટંડેલ અને જમાદાર લોકો એમની એટલી બધી ખુશામત કરતા કે ખારી સાહેબ એમ જ માનતા થઈ ગયલા કે પોતે પરમેશ્વરનો અવતાર છે અને તેઓ વારંવાર કહેતા, કે “આ જેલનો હું પરમેશ્વર છું.” પચીસ પચીસ વર્ષ કેદીઓના સતત સહવાસથી એમની રહેણીકરણી પણ તેમના જેવી જ થઈ ગઈ હતી. આખો દિવસ કેદીઓ સાથે ગપ્પાં હાંકવાં, હંટા મસ્કરી કરવી, ચાડીચુગલી સાંભળવી-પસ, આ જ એમનો ધંધો. એમની ચતુરાઈ કેદીઓને અંદર અંદર લગતી મારવામાં જ વપરાતી. હુસ્યાઈ કરવામાં એમને ખૂબ રસ પડતો. બધા કેદીઓને કોઈ નહિ ને કોઈ જાતની હુસ્યાઈમાં ગૂંથાયલા રાખવાની એમને ધણી જરૂર જણાતી. તેમ ન કરે તો એમને હાંદગી અકારી લાગતી. કહાય એમના દિલમાં એમ પ્રશ્ન હોય કે કેદીઓ બાબરાબૂત જેવા છે, એથી તેઓ કોઈને કોઈ હુસ્યાઈમાં ત્રોકાયલા ન રહે. એ તેમને જ ખાવા ધાય. અમારી ટોળી જેલમાં દાખલ થતાં ખારી સાહેબ

મુંઝાયા અને ભાઈસાહેબની દાનત જ ખૂરી એટલે એમણે તરત જ એક પેરી ઓરીસરને અમારી પાછળ મૂકી દીધો કે અમે થું કરીએ છીએ તેની તે ખબર રાખે. આથી અમારા દાખલ થતાંની સાથે એક નરી જ ભતની હિલચાલ શરૂ થઈ.

આ જેલમાં પણ કંઈ સારા માણસો મિલકુલ નહોતા એમ નહોતું. એક બે એવા લગ્ના માણસો પણ હતા કે જેમણે જેલની સ્થિતિથી અમને વાકેફ કરી દીધા. દરવાજા પર બારીસાહેબનું ભાષણ સાંભળી અંદર દાખલ થયા કે એક બે કેદીઓએ જેઓ મુન્શીનું કામ કરતા હતા તેમણે પૂછ્યું, ભાઈ પરમાનંદ કયા ?

પંદર રૂપીઆનો પગારદાર એક જમાદાર જે બધા કેદી ઓરીસરોનો ઉપરી હતો અને બારી સાહેબની જ પ્રતિકૃતિરૂપ હતો તે અમને અંદર લઈ ગયો, અને બે બે ત્રણ ત્રણ જથ્થાને જુદી જુદી ઓરડીઓમાં વહેંચી દીધા. તે વખતે સાંજ પડવા આવી હતી અને બધા કેદીઓ પોતાનું કામ પૂરું કરી રહ્યા હતા. નારીએળના છોકાને ફરી તેના રેસાઓનું બંડલ લઈ કેટલાક ઊભા હતા. કેટલાક નખળા ફુલળા માણસોના હાથમાં દોરડાના ગૂંચળા હતા. એ દોરડું તેમણે ભતે જ વણેલું હતું. કેટલાકના હાથમાં તેલની બાલદીઓ હતી. હાથે ધાણી પીલીને એ તેલ કાઢ્યું હતું.

દરેક બ્લોકનો એક એક ચોકીદાર હતો. એ ચોકીદાર પણ કેદીમાંથી જ પસંદ કરવામાં આવતો. એને ‘ટંડેલ’ કહેતા. ટંડેલના હાથ નીચે બીજા બે કેદીઓ હતા. “એમ, અહીં આવ, લાઇનમાં બેસ, પોટલું છેડ, તડકામાં મૂકી આવ, કંઈ સંતાડ્યું તો નથીને?” એમ કહીને તેઓ બધાને ધમકાવતા ફરતા. કોઈ જરા ચૂં કે ચાં કરે કે બે અપડ લગાવી જ હોય. જરા વાત વધે તો કમરમાં કડો હોય તેના પર જ હાથ નખ, અને ગાળોનો તો હિસાબ જ નહિ,

અમે તો નવા નવા દાખલ થયા હતા એટલે ટંડેલ અમારી પાસે થઈને જતી વખત તો અક્કડ ને અક્કડ જ ચાલે, અને અમારાપર પોતાનો રૂઆળ ખેસાડવા બીજા કદીઓને અમારા દેખતાં ધમકાવે. એના મનમાં એમ હતું કે અમને દાખલ થતાં વારને ખતાવી દેવું કે ત્યાંના કદીઓ ઘેટાંની માફક એના હુકમને ફેવી રીતે માથે ચઢાવે છે.

અમે દાખલ થયા કે ટંડેલે બધા કદીઓને હુકમ કર્યો, કે “જુઓ, બધા સાંભળો. :આ બામ્બકેસવાળા કદીઓ છે. કાંઈએ એ લોકો સાથે વાત કરવી નહિ. જો કાંઈ એમની સાથે એક અક્ષર સરખો પણ બોલતો સંભળાશે તો તેની ખજર લેખ લેવામાં આવશે.”

જરાજરામાં કદીઓને ધમકાવવામાં આવતા: ‘ચલો, સામે ચલો.’ આનો અર્થ ખારી સાહેબની સામે લઈ જવાનો હતો. જો ખારી સાહેબ ધમકાવીને અને ગાળો દઈને કાઢી મૂકે તો તો નસીમ-દાર, નહિ તો જો તેઓ ટિપ્પીટ પર રીમાર્ક લખી દે તો તે કદીને સુપરીન્ટેન્ડન્ટની અદાલતમાં તે અપરાધને માટે ઉભો કરવામાં આવતો, અને જો સુપરીન્ટેન્ડન્ટ સજા કરે તો તે કદીનો અપરાધ સાબીત થયો ગણાતો અને તે તેની ખરાબ ચાલચલનના પ્રમાણુ-રૂપ લેખાતો.

અમારાં જૂનાં કપડાં લઈ લેવામાં આવ્યાં, અને અમને નવો લેખાસ આપવામાં આવ્યો. એક ટોપી, ધુંટણ સુધીનું જાંજીઉં, વગર બાંધતું કુડતું, અને મજૂરી કરતી વખતે પહેરવાની એક નાની ચૂડી. દરેક બ્લોકમાં એક હોજ હતો. દરીઆનું પાણી નળીઓદ્વારા એમાં ભરાઈ જતું. આખો દિવસ મહેનત કર્યા બાદ આ હોજમાં આવી ન્હાતા, અથવા હાથ-ગરદોં ધોઈ કપડાં બદલતા. અમે એમાં જઈ-હાઈએ એટલામાં દિવસનું કામ લખાવવાનો વખત થતો. બધા

કેદીઓ એક હારમાં બેસી જતા. એક નાતું ટેમ્પ અને ખુસ્તી કમ્પાઉન્ડમાં પક્યા રહેતાં. એક ગેરા સાહેબ જ્યો એસિરટ્ટ જેલર હતા તે આવીને ખુસ્તીપર બેસતા. નાના ટેમ્પ પર વજન કરવાનો ઘંટો રહેતો. રેસા અથવા દોરડાનું વજન કરવામાં આવતું, અને જે બડક પૂરું ઉતરતું તો તે દૂર ફેંકી દેવામાં આવતું; પણ જે ઓછું ઉતરે અથવા રેસા સાફ ન હોય અથવા દોરડું જાડું પાતળું હોય તો ગેરા સાહેબ ટોલને ધમકાવતા: “શું જુએ છે? સરકારનું નિમક હરામ કરે છે?” વિગેરે. દામ લખાવી પાછા ફરીએ એટલે સાંજનો ખાવાનો વખત થતો. બંડારી માથા પર ચોખ્ખાની ભરેલી લોઢાની પેટી લઇ, એક કેદીના હાથમાં દાળની બાલદી અને બીજાના હાથમાં તરકારી આપી, જમાદારો અને ટોલોની સાથે અમારી સામે આવી ઉભો થતો, અને પેટીઓરીસર અને ટોલ પોકારી ઉઠતા: “સૌ વાસણુ લેઇ એક હારમાં બેસી જવ.” ચોખ્ખાનો એક ડબ્બો, દાળની એક કડછી, થોડુંસરખું શાક, બે ફૂલકા રોટલી-મસ નાંખ્યું ન નાંખ્યું ને બંડારી આગળ ચાલતો. ચાર પાંચ મિનીટમાં સૌ દેહસો કેદીને પીરસી બંડારી બીજા બ્લોકમાં ચાલી જતો. પંદર મિનીટ ખતમ થઇ. ખાવાનું પૂરું થયું. ‘હી જાઓ, થાગીવાડકા સાફ કરો, એક લાઇનમાં મૂકી દો, પોતપોતાની લાઇનમાં બેસી જવ.’ સાડા ચાર વાગ્યા. ટોલ અને પેટીઓરીસરો ટાપટીપ કરી તૈયાર થઇ કોઇની રાહ જોતા ઉભા રહેતા. એવામાં જમાદાર આવી “સાહેબ આતા હૈ” કહી બીજા બ્લોકમાં ચાલ્યો જતો. ટોલ કહે: “બધા ચૂપ થઇ જાઓ.” જે કોઇ જરા સરખું પણ બોલે તો ટોલ કે પેટી ઓરીસર ધમકાવે: “આની છબ બહુ ચાલે છે. મૂંગા નથી મરાતું?”

સાહેબ કમ્પાઉન્ડમાં આવી બે મિનીટમાં બધા બ્લોકના હર-જન પસિથી પસાર થઇ જાય છે. હરવાળા પાસે આવે, ન આસે

કે જમાદાર સન્માન ભરી 'સરકા...ર'નો પોકાર કરે છે, અને એ પોકાર ચતાની વારને બધા કેદીઓ ઉભા થઇ જાય છે.

સિગાર ફૂંકતો ફૂંકતો, શરીર કરતાં પેટને આગળ ને આગળ લઇ ફરતો જેલર એક દષ્ટિપાત નાંખી બધાને જોઇ લે છે. જો કોઇ ટદાર ઉભો હોય તો સાહેબ તેના તરફ આંગળી કરી બતાવી દે છે. બસ, આંગળી થઇ કે ટડેલ કે પેટીઓશીસર તેની પૂંડે પડ્યા જ સમજવા.

રાતે બરાબર બંદોબસ્ત કરી તાળાબંધ કોટડીઓમાં કેદીઓને પૂરી દેવામાં આવે છે. ચાર ચાર વોર્ડરો વારાફરતી રાતના ત્રણ ત્રણ કલાક પહેરો ભરે છે.

અમારાપર ખાસ દેખરેખ રાખવાનો ટડેલ અને પેટી બોલી-સરોને હુકમ હતો. અમે પરસ્પર ચા બીજા કોઇ કેદી સાથે વાત-ચીત ન કરી લઇએ તેની તેઓ ખૂબ સંભાળ રાખતા. અમારી કોટડીઓ એક એકથી દૂર હતી. ખાતી વખતે પણ અમને દૂર જ બેસાડવામાં આવતા. વળી અમે કદાચ વાત કરી લઇએ તો તે સંભળી તેનો રિપોર્ટ કરવા અમારી પૂંડે ખાસ આદમીઓને મૂકવામાં આવતા. જેલરે અમને જણાવી દીધું હતું કે જેલનો એવો કાયદો છે કે જો કોઇ કેદી પર આરોપ મૂકવામાં આવે તો જ્યાં સુધી તે પોતાની જાતને નિર્દોષ પૂરવાર ન કરે ત્યાં સુધી તે ગુન્હેગાર જ લેખાય. આવી સ્થિતિમાં અમારી વિરૂદ્ધ ફરીઆદો થાય એ કંઇ નવાઇની વાત નહોતી. પહેલે જ દિવસે અમારા લોકોનું કામ બહુ ઓછું ઉતર્યું. મેં મારી આખી જીંદગીમાં મહેનતનું આટલું કામ કર્યું નહોતું. બીજા ધણીનીયે એવી જ સ્થિતિ હતી. નવા કેદીની વિરૂદ્ધ પહેલા પંદર દિવસમાં કોઇ રિપોર્ટ કરવામાં નથી આવતો, પણ અમારે મારે તો ખાસ ગોઠવણ હતી, એટલે

અમને તો તે દિવસે જ બારી સાહેબની સામે ખડા કરવામાં આવ્યા. તેમણે ધમકી આપવા માંડી: “ મહેરબાન, આ તો જેલ છે અને તેમે કાળાપાણીની જેલ છે. અહીં તો કામ પૂરું થયું જ છુટકા. ”

અમારામાં મારા જ નામનો એક બીજો જુવાન હતો. તેણે તો ઠંડે કલેજે ત્રિશ્નકુલ બેદરકારીથી આ વાત સાંભળી. બારી સાહેબ બોલી ઉઠ્યા: “ સીધો ઉભો રહે. ” જમાદારે તેની પાસે જઈ તેને સીધા ઉભા રહેવાનો પાક પઢાવવા માંડ્યો. જેલરે લુકમ કર્યો: “ આજે અમને પહેલો દિવસ છે, લઈ જાવ. ” અને અમે અમારી ટ્રાટડીમાં પાછા આવ્યા.

બીજો દિવસે રવિવાર હતો. રવિવારે સવારે ઉઠીને કપડાં ઘોષ નાંખવાનાં, અને કપડાં સૂકાય એટલી વાર જેલના કમ્પાઉન્ડનું આક્રમક કાપવાનું. રવિવારે સવારે કાંજ નહિ મળે. બપોરે અને સાંજે બે વાર ખાવાનું અને આખો દિવસ ટ્રાટડીમાં પૂરાઈ રહેવાનું.

બીજો દિવસે સવારે પરમાનંદે કામ કરવાની ના પાડી. તેણે તો ચોકખેચોકખું મંલળાવી દીધું, કે “ મારાથી એ કામ નહિ થાય. ” ટંડેલે એને જેલરની સામે લઈ જઈ ખડા કર્યો. જેલરે ગુસ્સે થઈ ઘાંટાઘાંટ કરવા માંડી. પરમાનંદે પણ સામેો તેવો જ જવાબ આપ્યો. પરમાનંદને પોતાનો હાથ તાવવા માટે જેલર સાહેબ ખુરસી પરથી ઉઠવા ગયા, તેવો જ પરમાનંદે સાહેબને ધક્કો માર્યો. સાહેબ ખુરસી પર પડ્યા અને ખુરસી ઉપર વળી એટલે સાહેબ ધૂળ ચાટતા થઈ ગયા. ટંડેલ અને જમાદારે આથી પરમાનંદને ખૂબ દટકાર્યો. બીજારા પરમાનંદનું માથું ફૂટી ગયું. તરત જ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટને ટેલીફોન કરવામાં આવ્યો. બારી સાહેબ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટથી ખૂબ ડરતા. એમણે પરમાનંદનું બોલી

ધાઈ નીખી, કાઈ નિશાની બાકી ન રહેવા દઈ, તેને હવાલાતની કાટડીમાં પૂરી દેવાનો હુકમ કર્યો. હવાલાતની કાટડીમાં બધા કર્મો એટલે કેદીને કામ કરવા માટે કદિ બહાર ન કાઢે.

સુપરીન્ટેન્ડન્ટ મેજર મૂરે ઘણો લગ્નો માણસ હતો. તે કતબનિય તેમજ ન્યાયી હતો. અમે અમારી કાટડીઓમાં જ સાક્ષાત્કર્ય કે મૂરે સાહેબ આવતાંની વારને બારી સાહેબની કાટકણી ઘડી, કે 'નવા કેદીની તો શા માટે છેડછાડ શરૂ કરી?' સુપરીન્ટેન્ડન્ટ અને જેલર પરમાનંદની કાટડીમાં ગયા. ધમકી એ તો જોશમાં સાધારણ વાત છે. સુપરીન્ટેન્ડન્ટ તેને ધમકાવ્યો. પણ પરમાનંદ તો ગુસ્સામાં હતો. તેણે ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં સુપરીન્ટેન્ડન્ટને પણ રોક્યું જ પરખાવ્યું.

આખી જોશમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. બારી સાહેબને ફટકામાં, બારી સાહેબને ફટકામાં એમ સૌ ઘાઈ રહેવા લાગ્યું. ટંડેલ અને પેદી ઓફીસરો હિપર ઉપરથી બારી સાહેબથી ડરતા અને તેની ખુશામત કરતા, પણ એમને માર પડવાથી તેઓ અંતરમાં ખુશ થઈ થયા અને હસવા લાગ્યા. બારી સાહેબ એવા કૂર અને બલિમ હતો કે બધાજ એમને માર પડવાથી રાજ થયા. ચાર પાંચ દિવસ પછી સુપરીન્ટેન્ડન્ટ ખાસે પરમાનંદના ફેરા ચાલ્યા, અને એને નેચ તેતરના ફટકાની સમજ થઈ. એને ફટકા સહરતા મહેલા જોશમાં બારણાં વગેરે બધા કી મૂરતો બંદોબસ્ત કર્યો. પછી ફટકા મારવા શરૂ કર્યા, પરમાનંદે ચૂં કે ચાં નહિ કયું. પણ જોડે ફટકા મારવા સમાચાર આખી જોશમાં વાધુ વેગે મસરી ગયા. કી વાત બહાનુંજ બધા કેદીઓએ હડતાલ પાડી. જોશના જામલદારે હડતાલમાં મુખ્ય રાસત્રાય છે. તેમને બપ રહે છે કે હડતાલનો એવ જો બધાને લાગ્યા તો મામલો ગંભીર થઈ પડ્યો.

આથી હડતાલ પડતાં વાર બારી સાહેબ બધા કેદીઓની સાથે વાતચિત કરવા લાગ્યા, અને હળવે હળવે સમજાવવા લાગ્યા, કે એમાં તો પરમાનંદનો વાંક હતો, હું તો કંઈ બોલ્યો સરખોયે ન હતો, વિગેરે.

આથી બધા પાછા કામ પર લાગી ગયા, પણ તે પહેલાં શરત કરી કે જોલના અમલદારોએ આવું સખ્ત વર્તન ફરી ચલાવતું નહિ. પણ એવી શરત તે પળાઇ જાણી છે ? બારી સાહેબ આમ બોલવે ચાલવે બહુ મીઠો હતો. એટલે તેણે એ વાત કબૂલી, પણ તેના અંતરમાં તો વેરનો અગ્નિ સળગી રહ્યો હતો. અમારી અંદર એણે પોતાનાં એક બે માણસોને ગુપચૂપ બેળવી દીધાં અને પોતાની બાજુ બેસવી શરૂ કરી દીધી.

બાકીનાં વર્ષોનો ઇતિહાસ બહુ લાંબો છે. તેનું વર્ણન કરવા બેસું તો વાચકોનો વખત ફાગટ જાય. છતાં એટલું તો જણાવી દઉં, કે જોલમાં પણ લિન લિન સ્વાર્થવાળા કેદીઓનાં મંડળો બંધાયાં હોય છે, અને તેઓ પરસ્પર લડી મરે છે. આ બધાની દોરી બારી સાહેબના હાથમાં હતી. નવા રાજદારી કેદીઓ ધડી ધડી બારી સાહેબનું અપમાન કરતા અને હિલ્તાપથી વર્તતા હતા અને કોઈકે તો તેમને માર પણ માર્યો હતો. તેમના પર બને તેટલો જીલ્લમ કરી પોતાની હૃદયજ્વાળા શાંત કરવી એ બારી સાહેબના દિલની મુરાદ હતી. આ મુરાદ પાર પાડવા તેઓ મુસલમાન વોર્ડરોને અને પેટી ઓફીસરોને રાજદારી કેદીઓનું નામ લઈ ભડકાયાં કરતા, અને જે થોડાકણ્ડા હિંદુ વોર્ડરો અને પેટી ઓફીસરો હતા તેમને ધમકાવતા કે તમે એ રાજદારી કેદીઓની સાથે દીલી દોરી રાખી વર્તો છો. આ ધમકાપથી ડરી જઈ તેઓ બારી સાહેબને ખુશ કરવા મુસલમાન વોર્ડરો કરતાં પણ વધારે જીલ્લમ કરતા.

સુખની ઇચ્છા અને ખોરાકની લાલચ એ બે જોડમાં મુખ્ય થયો છે. આનાથી બધાં કામ પાર પડે છે. જ્યાં વર્ષોનાં વર્ષો સુધી સુડીપાકી બે રોટલી, જરા સરખી દાળ, કાચાપાકા ચોખા, અને ધાસના પાતરાતું શાક ખાવા મળ્યાં કરતું હોય, ત્યાં જો જરા સરખી માછલી કે એવા કોઇ ખોરાકની આશા પડે તો તો કેદીને મન સારા સંસારમાં એના જેવું બીજું સુખ નથી દેખાતું. તે મેળવવા માટે ગમે તે કરવા તે તત્પર થઈ જાય છે. બારી સાહેબે આવી લાલચો આપી પોતાની ઇચ્છાનુસાર કામ કરનાર માણસોની એક ટુકડી ઉમી કરી હતી. બારી સાહેબ તે લોકોને આવી લાલચો આપતા એટલું જ નહિ, પણ તે લોકો જો રાજદારી કેદીઓ વિરૂદ્ધ બાતબી મેળવી આપી બારી સાહેબની સેવા બજાવશે તો તે લોકોને છૂટકારો વહેલો થવાનો સંભવ છે એમ પણ તેઓને સમજાવતા.

કેટલાક માણસોનો એક એવો પણ પક્ષ હતો કે જે પોતાને ખરેખર અન્યાયપીડિત માનતો. તેમની એવી માન્યતા હતી કે ‘આપણે રાજદારી કેદીઓ હોવાથી આપણું જોડમાં ખાસ જીદું સ્થાન હોતું જોઇએ, ખાવા પહેરવામાં પણ આપણે માટે ખાસ અક્ષમ વ્યવસ્થા હોવી જોઇએ, અને બીજા કેદીઓ કરતાં આપણા તરફ વધુ સારું વર્તન રખાતું જોઇએ.’ પણ અહીં તો બધું આથી ઉલટું જ હતું. એમને ખાવાપીવાતું બીજા કેદીઓ જેવું જ મળતું; કામ પણ તેવુંજ કરતું પાતું. બીજા કેદીઓ ઘેર પણ એવુંજ ખાવાને તથા કામ કરવાને ટેવાયલા હોવાથી તેમને માટે એ ભારે વાત નહોતી, પણ આ લોકો તો અણુટેવાયલા, અધ્યમવર્ગના હોવાથી એમને માટે એ ઠંડ ભારે હતો. આટલું બસ ન હોય તેમ ખૂની અને જુલમી માણસો વોર્ડર અને પેરી ઓફીસર બની આ રાજદારી કેદીઓ પર દેખરેખ રાખતા અને સત્તા ચલાવતા. આથી આ પક્ષના આદર્શીઓએ, જોડ બહાર પોતાના દેશમાં જે જાતની ચળ-

ધળ ચલાવતાં, તેની ચળવળ અહીં પણ ચલાવતી શરૂ કરી દીધી. જેકમાં આગ્યા છતાં તેમના વિચારો ફરવાયા ન હતા, તેમનો ભુરસો દબાયો ન હતો. આથી તે લોકોએ હડતાલની પ્રથા શરૂ કરી. કેટલાકોએ તો ખોરાક લેવાં બંધ કરી અપવાસ શરૂ કર્યાં. આમાં કેટલાકના મન પળુ ગયા. હોશીઆરપુર જીલ્લાના રામરક્ષો નામના શખ્સે પોતાનો પ્રાણ આમાં જ ખોયો. પૃથ્વીસિંહ પાંચ મહિના ભૂખમરો વેઠયો; એનું વજન ૧૫૦ રતલથી ધટીને ૬૦ રતલ થઈ ગયું. છેવટે અધાની સમજાવટથી તેણે ખોરાક લેવાં શરૂ કરેલો. આમાંના ધણીની મોટામાં મોટી ફરીઆદ એ હતી કે તેમને પોતાના પ્રેશ લોવા માટે સામુયા બીજા કોઈ ચીજ મંગતી ન હતી. ધાર્મિક દ્રષ્ટિથી શિખો પર આ ભાર અત્યાચાર ગણાય.

x

x

x

જે કેદીઓની અંદર અમારે રહેલું પ્રકૃતિ હતું તેઓ કેવા પ્રશરના હતા ?

જગત સમસ્તમાં જાહેર ગુણોની ખીલવટની દ્રષ્ટિએ હિંદ પ્રજાતમાં પ્રજાત દેશ છે. એ સમાજના પતિતમાં પતિત આદમીઓ સંજા પોતી બેલ સીધાવે છે. એમાં પણ જેઓ સૌથી અજાણ હોય છે તેઓને કાળાપાણી મોકલવામાં આવે છે. અને કાળાપાણીમાં જો તેઓ સારું વર્તના રાખે તો બેલ બહાર રાખીએમાં થોડી ધણી સ્વતંત્રતા મોમરીને લેઓ ફરમી રહી શકે છે. પણ તેમાં જેઓ અડચ બદમાશ હોય છે તેઓ તો સંજા પોતી પ્રજા જેકમાંજ આવે છે. આથી બદમાશોમાંથી સંજા અજાણને અપેક્ષા બદમાશોની અંદર અમે વહેલું હતા. હિંદના બાકી માણોનું સંજા અમારી આસપાસ હતું અને ખાસ કરીકમાં ખાસ કરીકમાં ધણી સંજા હતા તેઓને સખી ભુલ સંજામાં અમારા

ત્યારે પણ આવુંજ કહેતા હતા. ” આવી આશામાંને આશામાંજ તેઓ જીવન વ્યતીત કરે છે અને જેઓ ખૂબ ગપ્પાં ઉડાવી શકે છે તેમને કેદીઓ ખૂબ પસંદ કરે છે.

આ કેદીઓ જરા જરામાં ગુસ્સે થઈ ખૂન પણ કરી નાંખે છે. જરા સરખી લાલચને ખાતર બીજને લૂંટે છે. બીજનાં છોકરાંઓને મારી નાંખતાં પણ આધુંપાધું જોતા નથી. થોડું સરખું અફીણ યા તમાકુ આપી તેમની પાસે તમારી મરજી પડે તેવું કામ તમે કરાવી શકો છો. બીજનાં સુખદુઃખનો વિચાર કરવો એ તો તેમના સ્વભાવમાં જ નથી હોતું. સુખદુઃખની બધી વાતો તેઓ પોતાની જ દ્રષ્ટિથી નીરખે છે. બીજનું બહું કરવામાં પોતાને દુઃખ થતું હોય તો પછી બીજનું બહું શા માટે કરે ? જેલર એ લોકોને દુઃખ દે છે તે દૂર થવું જોઈએ, એટલે તેઓ એને સુખ આપે છે. જેલરને એ લોકો પાસેવાત કઢાવવી હોય તો એમને જરા સગવડ કરી આપે એટલે બધી વાત મળી જાય.

એ લોકોમાં કોઈ પણ સારા માણસો નથી હોતા એવું કંઈ નથી. કેટલાક એવા માણસો પણ હતા જેમની વિરૂદ્ધ ખોટો પૂરાવો ઉભો કરી પોલિસે તેમને સજા કરાવી હતી. કેટલાકે અગાણુતા કે આપેશમાં આવી જઈ કોઈની હત્યા કરી નાંખી હતી, અને તેનું ફળ તેઓ અહીં જીંદગીભર ભોગવતા હતા. કેટલાક એવા નાદાન જીવાનીઓ પણ હતા કે જેઓએ રમતમાંને રમતમાં કોઈના પ્રાણ લીધા હતા.

મુંગઈ પ્રાંતના નાની ઉમરના એ ત્રણ ગોવાળીઓ હતા. ગ.થો ચરાવતાં ચરાવતાં કોરટ બનાવી એક જણુ ન્યાયાધીશ બન્યો, બીજા એ સિપાઇ બન્યા, અને એક શખ્સ પર આરોપ ધડી કાઢી તેને આ કોર્ટમાં ઉભો કર્યો; ન્યાયાધીશે આરોપીને ફાંસીની સજા

ફરમાવી. સિપાઇઓએ ગુન્હેગારના ગળામાં દોરકું ફાંસી તેનો એક છેડો ઝાડ પર બાંધી એક બેંસની પીઠ પર તેને ઉભો કરીધો, અને પછી બેંસને હાંકી મૂકી. ન્યારે તે અદ્ધર ટંગાવા લાગ્યો ત્યારે બધા નારી ગયા. આવા મામલાઓમાં સંડોવાઇને પણ કેટલાક માણસો આવેલા. એમના જેવા લગ્ના માણસો તો સાધારણ જનસમાજમાંયે મળવા મુશ્કેલ.

આ કેદીઓના જીવનમાંની એક ચીજનો ઉલ્લેખ ખાસ જરૂરી છે, અને તે તમાકુ. જેલમાં એને ‘ સૂકો ’ કહે છે. હિંદની જેલોમાં તમાકુ લાવવાનું કામ સરકારી માણસો કરે છે; આન્દામાનમાં એ કામ વોર્ડરો તથા પેટી ઓશીસરો કરે છે. જેલના નિયમો પ્રમાણે જેલની અંદર તમાકુ લઇ જવાની મનાઈ છે, અને તપાસ કરતાં જે કોઇ પકડાય તો તે સખપાત્ર ઠરે છે. પણ તેથી તમાકુ અંદર જતી અટકતી નથી, કારણ તમાકુ લાવનારને સારો નફો મળે છે. જેલના લગલગ બધાજ કેદીઓ આખો દિવસ તમાકુ ખાયાં કરે છે. જેઓ જેલમાં જતા પહેલાં તમાકુના વ્યસની નથી હોતા તેઓ પણ અહીંની આબોહવાથી ઝટ ખાવા શીખી જાય છે. જેલની અંદર તમાકુ ચણણી રૂપીઆની ગરજ સારે છે. તમારી પાસે જે તમાકુ હોય તો તમે તમારું કામ ખીજ પાસે કરાવી સુખચેતથી બેસી શકો. એનાથી રોટલી પણ ખરીદી શકો. જેલમાં આટલું દિવસે દહીં આપવામાં આવે છે એનો પણ મનમાન્યો સ્વાદ ચાખી શકો. ખીમારોને દૂધ આપવામાં આવે છે એની પણ લહેજત લઇ શકો. ત્યાં તો જેની પાસે વધુ તમાકુ હોય અને બહારથી જે વધુ મંગાવી શકતો હોય તે પૈસાદાર. જેલમાં તમાકુનો વેપાર થાય. આવા ત્યાં ઘણા વેપારીઓ હોય છે; તેઓ કેટલીયે વાર પકડાય છે અને સજા ખાય છે, પણ તેમનો વેપાર તો ચાલ્યાંજ કરે છે. જમીનમાં દાટીને યા દિવાલોમાં ચારખાના બનાવીને તેઓ તમાકુ રાખે છે. તમાકુ એ જેલમાં એક બડી મોજશોખની ચીજ

મનીય છે. કેટલાક અશીષુ મંગાવીને પણ ખાય છે. પણ તેનો ખર્ચ વધારે, અને એનો મુદ્દા પણ મોટો મળાય છે.

જુગાર ખેલવો, તેમાંકુ ખાતી, લંકાગાઈની ધાતો કરવી, પાતાના અથવા પોતા સાંભળેલા જૂના પુરાણા કિસ્સા એકબીજાને કહી સંભળાવવા, ગાવું, વાંચવું—આ બધાં કેદીઓનાં વખત ગાળવાની સાધનો છે. જેલમાં મોટામાં મોટી દુષ્ટતાઓ છે કે ત્યાં કેદીઓની જ કેદી સાથે એમાંનુંથી ન્યવહાર કરે છે. જેલોમાં આપનાર કેદીઓ જેલખદાર અદમાસીમાંજ ઉછર્યા હોય છે, અને જેલમાં તેઓને એકબીજાથી એકાંતમાં રાખવાનું અશક્ય હોવાથી વાતાવરણ અતિ દુષ્ટાળને છે. ઢાંગોપાણીમાં જો વળી જુના જુદા પ્રદેશમાં કેદીઓ ભેગા થાય છે એટલે આનો ભય વિશેષ છે. એમાંના કેટલાક તે સ્વભાવેજ નિહુર અને પદમાસ હોય છે. સરહદપરથી અને પશ્ચિમ બંગાળથી આવનારા ઘણા ખરા માણસો આવ્યાજ પ્રકારની અદમાસી આદરે છે. સંયુક્તપ્રાંતો, બંગાળા અને બ્રાસ તરફના કેદીઓ નામ સ્વભાવતા હોય છે, અને એમાંજે નાની ઉંમરના હોય છે તેઓને ડરાવી, ઢાસમાં સખ્તાઈ કરી અથવા સસાકુની કાલવ્ય નેકથી બળાડવા એ બહુ સામાન્ય પ્રાપ્ત છે.

અહરદેશના ઘણા કેદીઓને અહીંજ લાવવામાં આવે છે. એ લોકોને મોટી ઉંમર સુધી દાદીમૂઝ નહિ ઉગવાથી તેમની દષ્ટિમાં એ સ્ત્રી જેવા લાગે છે. એઓ આન્દામાનની બોલી નથી સમજતા, અને એમની પાસે ટામ લેનારા વોડર, પેટી ઓશીસર વગેરે મળજીત બાંધાના હોવાથી એ લોકોને દખાનીને જોઈથી બગાડ છે. પંજાબ, મદ્રાસ અને મુંબઈ તરફના ઉચી કામનો માણસો અહીં લાગ્યેજ દેખા દે છે, પણ સંયુક્તપ્રાંતનાં ઉચી જાતનાં સંખ્યાબંધ કુર્બાં આસણો અને ઠાકુરો લૂટના ગુન્હાસર સમ પાયા ઢાંગોપાણી અર્થે છે.

આમાંથી કશું તો નોંધાન હોય છે, અને તેમના આચારવિચાર દુષ્ટ હોય છે. એટલું જ નહિ, પણ અહીં રહી તેઓ ધર્મ પણ ગુમાવે છે. એવું વાતોચરણ બીજા જોતોમાં પણ હાથ છે. પણ બુદ્ધી બુદ્ધી જાતિઓના અને બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રદેશોના ગુન્હાગારને એક જ સ્થાનમાં એકઠા કરવાથી એવો પ્રસંગો અહીં વધારે બને છે. વળી કાળાપાણીમાં જેલ બહાર સ્વતંત્રતા ભોગવતા પણ ધણા કેદીઓ હોય છે, અને બળવાનની સ્વતંત્રતા નિષ્પજાને સતાવવામાં કારણભૂત થાય છે. આથી મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આવા ગુન્હાગારને સ્વતંત્રતા આપવી એજ ગુન્હાઓ વધારવા બરાબર છે.

રાજી સતી બખ્તે કોઈ કેદી પોતાનો કિસ્સો બીજા કેદીને કહી સાંભળાવે છે કે જે મેં આમ કર્યું અને તેમ કર્યું. કોઈ સદેવતા સંસ્થામાં જેવી જરીપુરાણી વાતો લઈ બેસે છે, અને કોઈ રાજી રાજનાં શ્રીનો અને વૃદ્ધો આઈ જન ખનાવે છે.

ધાર્મિક વાંચન પર પ્રેમ ધરાવનાર કેદીઓ પણ અહીં નગરે ચડે છે. વખતે પણ સખત મળે ત્યારે તેઓ ધાર્મિક પુસ્તકો વાંચે છે. જેવમાં પુસ્તકો રાખવાની એવી વ્યવસ્થા હોય છે કે બધા રાજકારી કેદીઓનાં પુસ્તકો એક જ કપાટમાં સખવામાં આવે છે, અને દર રવિવારે એક જીભાતી પુસ્તકો અદલમદલ કરી રાખાય છે. દર રવિવારે પેરેડ પણ થાય છે. બધા કેદીઓ પોતપોતાનાં વાસણ, ગિસ્તર, કેપડાં ત્રિગેરે પોતાની સામે મૂકી હાથમાં ટિકીટ લઈ ઉભા રહે છે. સુપરીન્ટેન્ડન્ટ બધાની પાસેથી પસાર થાય છે. જેને કંઈ પણ કહેવું હોય છે તે સુપરીન્ટેન્ડન્ટ પોતાની પાસેથી પસાર થાય છે ત્યારે હાથ ઉઠાવી કરે છે, એટલે તેઓ ઉભા રહે છે અને તેની ફરીઅમ્મ સાંભળી તેનો નિકાલે કરે છે. ટિકીટ લો કેદીનું પ્રમાણપત્ર છે, કારણ તેની વાંચ્યવખત ત્રિગેરે લખેલી જોઈ એ પર નર રહે છે. એની હીરડીશીટ (History-sheet) પણ કહે છે.

ન્યારે ન્યારે રંડુનથી ' મહારાગ્ન ' નવા ફેદીઓને લઇ આવે છે, ત્યારે ત્યારે અમારા દિલમાં આનંદ ઉભરાય છે. અને તેમાં પણ વળી કોઇ ઓળખીતા નીકળે તો તો પછી પૂછું જ શું ? તેની પાસેથી તો પોતાને લગતી અને પાછળનાંની વાતો સાંભળવાની મળે છે, અને દૂર દેશમાં સંબંધીને મળતાં સ્વાભાવિક રીતે જ મન પ્રસન્ન થાય છે.

જે લોકો સાધારણ ખૂનના આરોપસર પકડાય છે તેમને ખીજ બધા ફેદીઓથી ઓછી સગ થાય છે. એમને વધારેમાં વધારે ૨૦ વર્ષની ટીપ મળે છે. જેઓ લૂંટફાટના ગુન્હાસર પકડાય છે તેઓને ૨૫ વર્ષની સગ થાય છે. ઝેર દેષ કે જીવતા બાળા મારી નાંખનાર સૌથી વધારે ખૂની સમગ્રાય છે, અને એમને ૩૦-૩૫ વર્ષ સુધીની સગ થાય છે. સાધારણ ખૂનીઓમાંથી જેઓ ઉર્દુ લખીવાંચી જાણુતા હોય છે તેમને ધણુંખરું મુન્શીનું કામ સોંપે છે. તેમની પાસે સખ્ત મજૂરી નથી કરાવવામાં આવતી.

પણ ધણાખરા ફેદીઓ ચોરી અને દગલબાજીના આરોપસર જ આવેલા હોય છે. એમાંના કેટલાકે તો પાંચપાંચ-સાતસાત વાર ટીપ ખાધી હોય છે. જેલ જ એમનું ઘર, જેલ બહાર એમને એન જ ન પડે. જેલમાંથી છૂટે કે તરત પાછી કંઇ ચોરી કરી જેલમાં આવ્યા જ છે. કેટલાક તો કાળાપાણીથી છૂટી ઘેર સુધી પણ નથી પહોંચતા-રસ્તામાં જ કંઇ ચોરી કરે છે અને પાછા આવે છે.....

જેલમાં જે સળઓ કરવામાં આવે છે એ બધાનો હેતુ કેવળ ખીજ મનુષ્યો સાથે ફેદીઓને હળવામળવા ન દેષ તેમની સ્વતંત્ર ગતિને રોકતી એ જ હોય છે. ફેદી જેલની અંદર દાખલ થયો એટલે જેલની હદની અંદર જ એ હરીફરી શકે, અને જેલ-

વાંસીઓ સાથે જ હળીમળી શકે. જેલમાં ગયા પછી જો તે કંઈ ચુ-હો કરે તો તેને એકાંત કોટડીની સજા થાય. એટલેથી ન પતે તો બે પગની વચ્ચે લોહના સળીઆવાળી બેડી ઠોકી હરવાફરવાની સ્વતંત્રતા પણ છીનવી લે. તેમ છતાંય ન વળે તો બે પગ વચ્ચે ઉભો સળીઓ નાંખવામાં આવે. આથી પણ તે ન અટકે તો તેને સાથે હાથકડી પહેરાવે. એથી આકરી સજા તરીકે હાથ પીઠ પાછળ રાખી હાથકડી નાંખે. આ બધાને ન ગણુકારી કોઈ ભારે અપરાધ કરે તો તેને ત્રીશ નેતરના ફટકા સુધીની સજા થાય, અને સૌથી છેવટે બધાથી ભારે સજા ફાંસીની.

ભવિષ્ય વિષે ભયંકર નિરાશા, જેલની સજાઓ, સખ્ત, ગમ ઉપરાંત કામ-આ બધાથી કંટાળી કોઈ જીવન વિષે બેપરવા બની, આત્મહત્યા કરવાનો નિશ્ચય કરે છે. દર સાંજે જડની લેવાય છે અને રાતભર લાલટેન લઈ વોર્ડર આંટા માર્યા કરે છે; છતાં આ બધાની નજર ચૂકવી કેદી દોરડીનો દુકડો મેળવે છે. દોરડી ન મળે તો પોતાના કુડતા યા જાંગીઆમાંથી ચીંદરડી ફાડી તેની નાનીસરખી દોરડી વણે છે. એક છેડો બારીના સળીઆ સાથે બાંધી, બીજે છેડે ગાળીકં કરી તે ગળામાં ભેરવે છે અને પછી ટીંગાછ પડે છે, અને બેચાર સેકંડમાં બધું ખતમ થઈ જાય છે. જો રાતે જ વોર્ડરને આની ખમર પડે તો મોટો હાહાકાર મચી રહે છે; જેલર આવે છે, અને રાતોરાત લાશને ઉપાડી જવામાં આવે છે. નહિ તો પછી સવારે કેદીની ગણુત્રી વખત એક જણ ખૂટે છે અને તપાસ કરતાં તેની લાશ હાથ લાગે છે. હું આન્દામાન હતો ત્યારે આવા તો કેટલાયે પ્રસંગો મેં જોયેલા. એ બધું જોઈ હૃદય પર એવી ઉડી અસર થતી કે અમારું નિવાસસ્થાન અમને જીવન અને મરણની અડો-અડ જ લાગતું.

જે કેદીઓને વારંવાર જેલમાં જવાનો પ્રસંગ પડે છે તેઓ તો હંમેશાં, કામ નહિ કરવાની કોઈ ને કોઈ તદબીરની તજવીજમાંજ

જેવું જ પ્રિય થઇ પડે છે, અને દાળના ઉપરના ભાગમાં તેલ તરતું હોવાથી ઉપરની દાળ મેળવવા સૌ કાઈ જાણે છે. ધણાય વોડંશે અને પેટી ઓશીસરો બંડારીને તમાકુ આપી કેદીના ખોરાક-માંથી તેલ કઢાવી લે છે અને તેમાંથી પોતાને માટે તરકારી બનાવ-રાવે છે. જેલમાં તેલવાળી ચીજ અતિ સ્વાદિષ્ટ ગણાય છે.

જેલમાં ગોળ મહામહેનતે મળી શકે છે. તેલ તો સર-કારી નિયમ મુજબ બંડારમાંથી મળે છે, પણ ગોળ વિષે એવો કાંઈ નિયમ નથી. છતાં ગોળ સસ્તો હોવાથી કાઈ કાઈ કેદી ચોરી-છપીથી તે બહારથી મંગાવે છે. એટલે જેલમાં કાંઈ ગોળ આપે તો તે તો મોટો ઉપકાર ગણાય-જાણે કાંઈ જાગીર અક્ષિપ્તમાં આપી દીધી હોય !

આમ એક નજીવી વસ્તુની કિંમત જ્યારે જેલમાં આટલી બધી વધી જાય છે ત્યારે સ્વતંત્ર જીવન કે જેને સામાન્ય મનુષ્ય પણ મહા મૂલ્યવાન ગણે છે તેની કિંમત કેટલી અંકાતી હશે તેનો સહજ ખ્યાલ આવી શકશે. અને જે જીવન પાછું હાથ આવવાની આશા જ નહિ તે પાછું મળતાં તેની કિંમત કેટલી બધી અંકાય એની તો વાત જ શી પૂછવી ?

કેદીઓના હૃદયમાં બીજો એક ભાવ પોતાની માનુષ્યમિતાં દર્શન કરવાનો હોય છે. મેં જોયું છે કે મોટા મોટા પ્રસિદ્ધ અદ-માસો પણ પોતાનું વતન માદ આવતાં રડી દેતા, અને નિઃશ્વાસ નાંખી વિચાર કરતા કે હવે પ્યારા વતનનાં દર્શન ક્યારે થશે ? સ્વદેશથી દૂર રહેતા માણસના હૃદયમાં સ્વદેશપ્રેમ આપોઆપ જાગે છે. જેમ દુઃખ આવી પડતાં સુખની કિંમત થાય છે, તેમ દેશથી વિમુખ થતાં દેશની માદ આવે છે. ઉંધમાં ને ઉંધમાં જ કેદી મોકારી ઉઠે છે.

“ હે પ્રભુ ! એકવાર તો માતૃભૂમિનાં દર્શન કરાવ ! ”

કાળાપાણી હિંદથી હજારો માઇલ દૂર છે. અલ્પદેશ અને કાળાપાણી આડો સો માઇલનો સમુદ્ર છે. છતાં કેદીઓ આન્દા-માનથી ભાગી, જંગલમાંથી વાંસ બેગા કરી તેનો તરાપો બનાવી બરદરીએ ઝૂકાવે છે, અને ત્યારે જ આપણને તેમના આ ભાવની સમ્બાધની પ્રતીતી થાય છે. જો પવન અનુકૂળ હોય અને નાસી છટેલાઓની તપાસમાં ફરતા વહાણની નજર ચૂકાવી જઈ શકાય તો તો એ મદ્રાસ કે અલ્પદેશને કિનારે ઉતરે છે. કેટલાક તો આ પ્રયત્નમાં દરિયામાં જ ડૂબી જાય છે, અને કેટલાક કિનારે ઉતરતાં વારને પોલીસના હાથમાં સપડાય છે.

પંજાબમાં જ્યારે જલિયાંવાલા બાગના અત્યાચાર અને લશ્કરી કાયદાનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તી રહ્યું હતું ત્યારે જેલમાં એક એવો પ્રસંગ બન્યો કે જેથી મેં આત્મઘાત કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. આન્દામાનનો બધો વહીવટ ચીફ કમીશનરના હાથમાં હતો. અમારા વખતમાં કર્નલ ડગ્લાસ એ હોદ્દે હતા. બધા રાજદારી કેદીઓની વ્યવસ્થા એમનાજ હુકમ પ્રમાણે થતી. આ સાહેબ પંજાબના ડેપ્યુટી કમીશનર તરીકે પણ કામ કરી આવ્યા હતા અને સર માઇકલ ઓડવાયરના જીવજન દોસ્ત હતા. એઓ ત્રણ મહિનાની રજા લઈ લાંડન ગયા. એમની અવે-જીએ મેંજર મૂરે સાહેબે ચાર્જ લીધો. મેંજર સાહેબની મારા પર કૃપાદષ્ટિ હતી. એમણે મને ઇસ્પતાલમાં કંપાઉન્ડર નીમ્યો. ચીફ કમીશનર રજા પરથી પાછા ફરતાં મને ઇસ્પતાલમાં જોઈ રાતાપીળા થઈ ગયા. એમને લાગ્યું કે એમની ગેરહાજરી દરમિયાન આ બધું શું અધેર થઈ ગયું ! એમણે મને સંદેશો કહાવ્યો કે સર માઇકલ ઓડવા-યર મને માફ કરતા હતા, અને પૂછતા હતા કે “શું હજી એ જીવતો છે?

એ તો...હોવો. ભેદભેદ. થોડા દિવસ પછી મૂરે સાહેબ રમ્મ પર ગયા અને પાંખળના 'ટ્રીબ્યુન' પત્રમાં મેં ઘેર પત્રો લખ્યા હતા તેમાંના કેટલાક પ્રદટ થયા. વીર કમીશનરને એની ખબર પડતાં એમને તો બહાનું જડયું એટલે તરત મને કેદમાં નાખવાનો એમણે હુકમ કર્યો. સાંજના પહેરના જેઠર, જમાદાર, હવાલદાર, વિગેરેનું કુંકરું બૂકું ભારી પાસે આવ્યું, અને મારી જડતી લઇ મને જેલમાં પૂર્યો. મને આમ પકડયો ત્યારે મને ખબર નહોતી કે આ બધું શા માટે થયું રહ્યું છે. મને એ વિષે કંઈ કહેવામાં પણ આવ્યું નહિ. હું સાંજનાં વિચાર કરી રહ્યો હતો કે મારો સંકલ્પ પૂરા કરવાની મિથિ ઠીક આવી સાગી છે.

અતઃજળનો ત્યાગ કરી મારી જીવનલીલા સમાપ્ત કરવાનો મેં સંકલ્પ કર્યો હતો. એમ કરી હું કાંઈને ડરાવવા या धमकी આપવા નહોતો માગતો. મને એમ જ લાગ્યું હતું કે વધારે જીવવાનું હવે કંઈ પ્રયોજન નથી. શરૂઆતમાં તો મારી સ્થિતિ બહુ વિચિત્ર થઈ. પત્રમાં લખા શરીરના પ્રત્યેક અંગમાં ખૂબ કળતર થતું. બધો શરીરના આંગળી પડતા હોય તેમ લાગતું. પણ મારા મનમાં તો એકજ માત્ર રમી રહી હતી. મનુષ્યની વિચારશક્તિ કાંઈ અજાયબ શક્તિ છે. એની સામે બધું દુઃખ મ્હાત થઈ જાય છે. હું ધારે છું કે એ કહીદોનાં અંગે અંગની દુકડેદુકડા કરી નાંખવામાં આવ્યા હશે તેમણે જરા પણ દુઃખ નહિ થયું હોય. ખસ, મનમાં સંકલ્પ કરી લેવો કે હવે જીવવું નથી, એટલે બધા દુઃખદર્દ આપોઆપ ગળી જશે, આમ ક્ષતીત થશે કે—

૧૭૬

મર ગએ દેહિન જીમીંપર નામ પૈદા કર ગએ;
જન જને કે લીએ હૈ મૌત આને કે લીએ.

આવો વિચાર કરો થોડા દિવસ થયા ત્યાં તો રાજદ્વારી કેદીઓના છૂટકારા સંબંધી શાહી ઢંઢેરાના સમાચાર આવ્યા. કેટલાક બાઇ-એ.એ. મને હવે મારો વિચાર છોડી દેવા કહાવ્યું, પણ જીવતું કે મરવું એ બધાંનો ખેલ નથી. મેં જવાબ આપ્યો, કે 'જો છૂટવાનું નસીબમાં હશે તો ખાધાપીધા વગર પણ થોડા દિવસ જીવી શકીશ. ' આ સમય દરમ્યાન સવારસાંજ બેઠે ટંક મારી આગળ ખાવાનું ધરવામાં આવતું ને મારાપર નજર રાખવા એક વોર્ડર રાતદિવસ બેસી રહેતો. છ સાત દિવસ આમ વહી ગયા ત્યાં નાકવાટે દૂધ પીવડાવવાનો હુકમ થયો. ટયુઅ વગેરે સામાન લઈ દાકતર આવી પહોંચ્યા. હાથપગ પકડી એક લાંબી રખરની નળી નાકમાં ખોસી દીધી અને તે વાટે દૂધ રેડ્યું. આમાં દુઃખ તો પારાવાર થતું પણ જોલનો નિયમ હોવાથી આમ બળજોરીથી દૂધ પીવડાવવામાં આવતું. આઠ અડવાડીઆ સુધી આમને આમ ચાલ્યું. આ બે મહિના માઈ મન સંસારથી તદન વિરક્ત થયું હતું. તે અગાઉ બે મહિના ફાંસીની કોટડીમાં કાઢ્યા હતા, આ વખત મોતની તૈયારીમાં કાઢેલો હતો. આ બેઠે પ્રસંગ મારે માટે ખૂબ આનંદના હતા. મન એકરસ રહેવાથી તદન અવિદ્યારી થયું હતું, બધી સાંસારિક ચિંતાઓ પાછળ રહી ગઈ હતી અને હું તેમનાથી ખૂબ આગળ નીકળી ગયો હોઉં એમ લાગતું. માઈ બધું ધ્યાન એક જ તરફ હતું. આ સમયમાં નવા સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ મારી પાસે બહુવાર આવતા, અને આત્મહત્યા દરવી એ પાપ છે એ મને દલીલોથી સમજાવતા. હું પ્રત્યુત્તર આપતો કે જ્યારે મનુષ્ય સ્વતંત્ર જીવન ગુજારતો હોય, પોતાની ઉન્નતિ કરવા માટે યા ફરજ આજ્ઞા કરવા માટે તેને અવકાશ હોય, ત્યારેજ આત્મહત્યા પાપ

માની શકાય. જેવું બહારના સંસારનાં પાપપુણ્ય જેલનાં પાપ-
પુણ્ય નથી હોઇ શકતાં. આર્યજાતિએ શરીરત્યાગને પાપ નથી માન્યું.
અમારે ત્યાં નાની નાની બાળાઓ પણ હસતે મુખે પતિની ચિતા પર
ચઢી જતી. કુમારી ભટ્ટ અમારે અહીં આ કેવળ એક
પાપના પ્રાર્થાશ્રિત માટે અગ્નિમાં બળી સતી થઇ હતી. કાલા-
નુસ નામનો સાહસ ૮૦ વર્ષની ઉંમરે જરૂર આવવાથી એ શરીરને
મક્ષીન સમજી ચિતા પર ચઢી બળી મૂક્યો હતો.

આ જાતનો વાદવિવાદ ચાલતો હતો, એવામાં લશ્કરી
કાયદાની રૂએ સળ પામેલા ચાર બંગાળી કેદીઓને છોડી મૂકવામાં
આગા. મારા છૂટકારાનો હુકમ વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકટ
થઇ ગયો છે અને મારે હવે આ હઠ છોડી દેવી જોઇએ એવો
સંદેશો મને ધણીઓએ કહ્યો. આ સાંભળી મારા દિલમાં કંઈક
આશાનો સંચાર થયો, અને સંસારપર ફરી આસક્તિ થવા લાગી.
છતાં હું અંતરમાં તો એમજ ઇચ્છતો કે અંત સુધી મારો આ નિશ્ચય
કાયમ રહે. પણ એવામાં એક દિવસ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટે વાતમાં વાતમાં
કહ્યું: “હવે આમ ન કરવું જોઇએ. કેટલાયે કેદીને છોડી મૂકવામાં
આયા છે અને તમે પણ છૂટો એવો સંભવ છે. તમે જો આમને આમ
ચાલુ રાખો તો તમારા પાછા પહોંચવાનો આશા ક્યાંથી રહે?” આ
એક રીતે સ્પષ્ટ સૂચન હતું. આથી મેં વિચાર કર્યો કે જો ફરી
અવસર મળે તો આ શરીરથી જો કંઈ સેવા બની શકે તે કરવી
જોઇએ. આથી મેં ખાલુંધીયું શરૂ કર્યું. વળી દયાભાવે યા ગમે તે
કારણથી સુપરીન્ટેન્ડેન્ટે મારે માટે ખાવાનો એવો સુંદર પ્રબંધ
કરી આપ્યો કે ત્રણ ચાર અડવાડીઓમાં હું સાંજેતાજે થઇ ગયો,
અને માંડ વજન પણ પહેલાંના જેટલુંજ થઇ ગયું.

એક દિવસ સવારે ઉઠી જોયો હું નીચે ઉતર્યો કે એક લોડર
ગમે તેવા આવ્યો. અમારા મહદમાવાળા બીજા ૧૪ કેદીઓને પણ

બોલાવ્યા. જોલર અને સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ હાથમાં થોડાંક ફોર્મ લઈ આવ્યા. તેમણે મને જણાવ્યું કે નીચે લખેલી શરતોએ તમને છૂટા કરવાની પંજાબ સરકારે બહાલી આપી છે એ વાત તમે પંજાબી બાષામાં આ સૌને સમજાવી દો. શરતો એ હતી કે અમારે સરકારની વિરૂદ્ધ કંઈ હિંદુચાલ ન કરવી, અને પંજાબ સરકાર પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા ન બક્ષે ત્યાં સુધી ડેપુટી કમીશનરની રજા વગર પોતાના જુદાના બહાર ન જવું. જો એ શરતોનો ભંગ કરવામાં આવશે તો બાકી રહેલી સગા આન્દામાન આવી ભોગવવી પડશે. તે પછી, હું કોઈ શીતૂરી યા અરાજક મંડળનો સભ્યસદ ન બનું અને સરકારની દયા માટે સદા કૃતજ રહીશ એવી પ્રતિજ્ઞા કરવાનું સ્વયંવનારો એક ટાઈપ કરેલો પત્ર મારા હાથમાં મૂક્યો. એવી પ્રતિજ્ઞા કરવામાં મને જરાયે વાંધો ન હતો, કારણ હું તો પહેલેથી જ કહેતો હતો કે એવી કોઈ મંડળીમાં મેં ભાગ લીધો નથી. શરતો કબૂલ કરી અમે સૌ પોતપોતાના બંદોક્માં કપડાં વિસ્તર લેવા ગયા, કારણ હવે પછી અમને એક જ બંદોક્માં રાખવાના હતા.

આ ઘટનાને એ દિવસ પછી નહિ વીત્યા હોય ત્યાં તો પેલું પુરાણું ‘મદારાજ’ વહાણ મદ્રાસ જવા માટે તૈયાર થયું. અમને જોલમાંથી એ વહાણપર લઈ જવામાં આવ્યા. જોલ બહાર વસતા કેદીઓએ ફાળો ભેગો કરી અમારે માટે કુડતાં, ઘોતીઆં અને ફેંટા ખરીદ્યા હતા તે અમને ભેટ આપ્યા, અને રસ્તાની ખોરાકી માટે ફળફૂલના કંડીઆ આપ્યા. પછી આ તેમણે બંદીતાં બંદીતાં કર્યું હતું, કારણ કે કેદીઓના પ્રદેશમાં કંઈ વસ્તુ ગુન્ડો ગણાઈ જાય તે રહી શકાય તેમ નથી.

ત્રણ દિવસની મુસાફરી બાદ અમે મદ્રાસને ડિનારે ઉતર્યા. આન્દામાનની પોલિસે ખૂબ કાળજીપૂર્વક અમને મદ્રાસની પોલિસને

હવાએ કર્યા. એ પોલિસ શહેરના એક ચાણાપર અમને લઇ મઠ, અને આખી રાત અમે ત્યાં જ ગુમ્મરી. સવારે રેલેશને લઇ જઈ દરેક ફેદીને પોતાના ગામની ટિકીટ દેવાની આપી, ગાડીમાં બેસાડી પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર વિદાય થયા. મદ્રાસ છૂપી પોલિસને અમલદાર પોતાની હઠ સુધી અમારી સાથે જ રહ્યો, અને અમને પોતાથી બનતી દરેક સગવડ કરી આપી.

મારા સાથીઓમાંથી કોઇ લુધીઆના તો કોઇ અમૃતસર એમ બધા ઉતરી ગયા ને હું એકલો લાહોર પહોંચ્યો. સાંજના સાત વાગ્યા હતા. એમિલને મહિનો હતો એટલે હજી સૂર્યાસ્તને વાર હતી. હું તો મારા કામગીરી ને કપડાંનો ચીંટો લઇ ગાડીમાંથી નીચે ઉતર્યો અને બહાર જઇ રહ્યો હતો, એવામાં છૂપી પોલિસને એક સબઇન્સ્પેક્ટર જેને હું દીકરો ઓળખતો હતો તે ગાડીના ડબ્બાઓમાં તપાસ કરી રહ્યો હતો. હું સમજી ગયો કે તે મારીજ તપાસ કરતો હશે એટલે મેં તેને બોલાવ્યો અને પૂછ્યું, “કોને બોલો છો ?”

તે મને તરત ઓળખી ગયો અને કહેવા લાગ્યો “શું બાધ ? તમે તો ઓળખાતાયે નથી. ” મેં જવાબ આપ્યો : “હાસ્તો ! એની જ જગ્યાએ રહી આવ્યો છું ને. ” પછી તે મને ડેપુટી પોલિસ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ પાસે લઈ ગયો. તે પણ મારીજ તલાસમાં હતા. તેમણે મને પૂછ્યું : “હવે ક્યાં જશો. ?” મેં કહ્યું : “મારી સ્ત્રી અહીં રહે છે. તેના ધરતો પત્તો મેળવી ત્યાં જઈશ. આપને જો તેની ખબર હોય તો લઈ ચાલો. ” તેમણે જણાવ્યું કે “દિલ્લીર છું કે મને તે ખબર નથી. ” પછી હાથ મિલાવી અમે છટા પડ્યા.

બહાર નીકળી ટાંગો લાડે કરી હું લોહારી દરવાજો ઉતર્યો. સાંજનો વખત એટલે લોકોની બીડ ખૂબ હતી. રોનક પણ ફીક તી. હું તો બગચામાં બિસ્તર મારી બેઠો હતો અને વિચારતો હતો

કે હવે ક્યાં જાકે ? લાહોરનું એ વખતનું દૃશ્ય જોઈ હું તો ચકિત થઈ ગયો. મને લાગ્યું કે આ સ્વપ્નનું તો નહિ હોય. કેટલોયે વખત સુધી મૂઠની જેમ હું ઉભો રહ્યો. મારી પાસેથી લોકો પસાર થતા હતા પણ માઈ ધ્યાન નહોતું. મારે મન તો જાણે ચિત્રો અઢિંથી તહીં જઈ રહ્યા હતા ! માઈ હૃદય જે વિચારોથી ભર્યું હતું તેની શી વાત કરું ? જે કોઈ આવા આશ્ચર્યકારી અનુભવો મેળવી ચૂક્યો હશે અને જીવનભરજી વચ્ચે ઝોલાં ખાઈ ચૂક્યો હશે તે જ એ વાત સમજી શકશે. હું કેવા વિસ્મયસાગરમાં ડૂબ્યો હતો તેનું વર્ણન કરવાની મારી લેખિનીમાં શક્તિ નથી. એ આશ્ચર્ય હતું, આનંદ હતો, સ્વપ્ન હતું કે મૂર્છા હતી—શું હતું તે હું નથી કહી શકતો. મારા આત્માની સમક્ષ કેવળ એક નાટક ભજવાઈ રહ્યું હતું.

એવામાં એકદમ હું ચોંકી ઉઠ્યો. મેં વિચાર કર્યો કે લાવ, સમાજમાં જઈ તપાસ કરું. સમાજને મેં જઈ એક લાઘવે પૂછ્યું : “લાઈ પરમાનંદની સ્ત્રીનું ઘર ખતાવી શકશે ?” તે લાઈ મારી સાથે આગ્યા અને મને ઘર ખતાવ્યું. ઘેર પહોંચતાં અંધારું થઈ ગયું હતું, પણ જેવી બધાને મારા આગમનની ખબર પડી કે લોકો મને મળવા આવવા લાગ્યા.

મારી સ્ત્રી તો મને જોઈને હેરા પામી ગઈ. એના પર શી શી વીતી હશે તે હું નથી કહી શકતો, પણ મારી ગેરહાજરી દરમિયાન એને પારાવાર દુઃખ ખમવું પડ્યું હશે એ તો હું જોઈ શક્યો. ટુંકા પગારમાં શિક્ષિકાનું કામ કરી પોતાની છોકરીઓને તેણે મોટી કરી હતી. લાહોરમાં એક સાંકડા ગંદા મકાનમાં તેણે દહાડા કાઢ્યા હતા. પહેલવહેલાં તો લોકો એને મળતા પણ ડરતા. મને સજ્જ થયા પછી મહાત્મા ગાંધી અને દીનમંધુ એન્ડ્રુસને મળી એણે મારા છૂટકારા વિષે ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો હતો. મારા જે ત્રણ મિત્રો

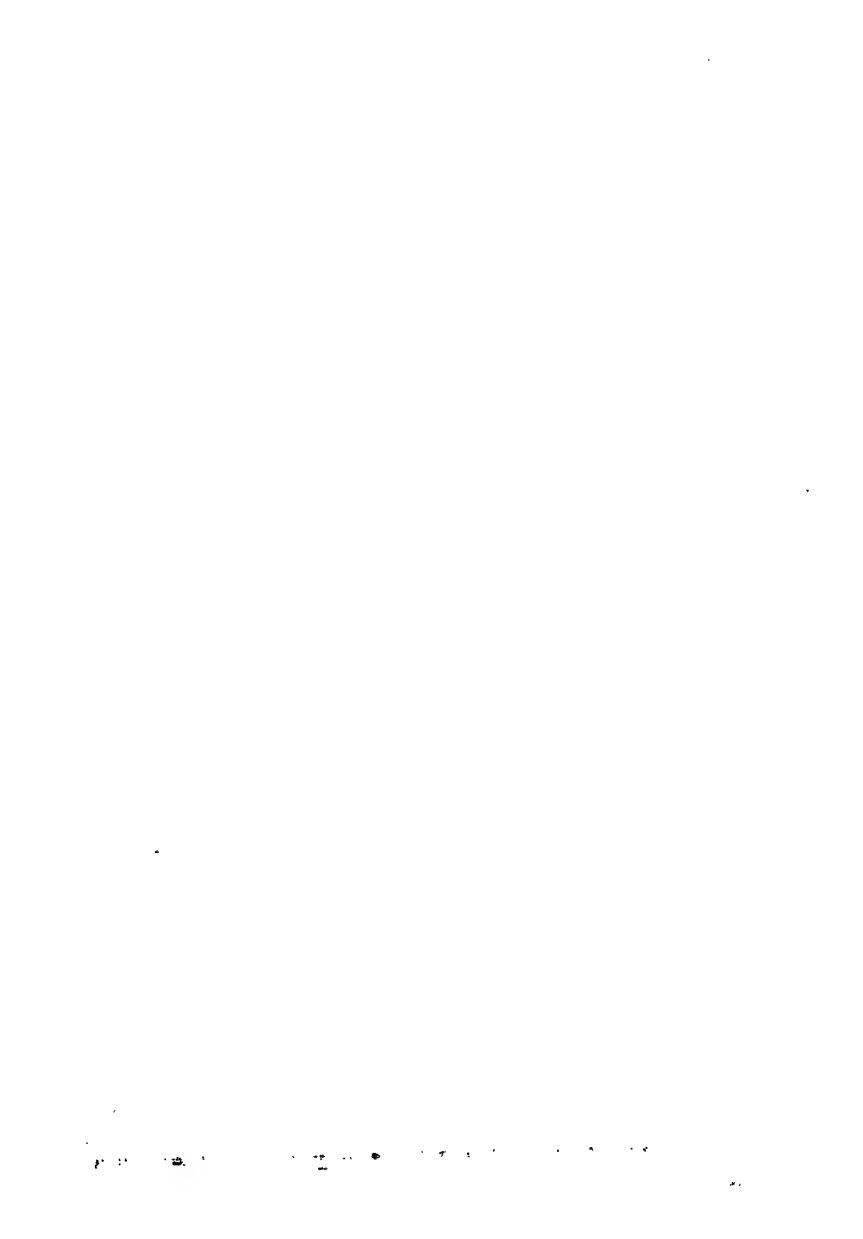
એને હંમેશ મદદ કરતા રહ્યા હતા. એ મિત્રો પ્રત્યે એ ધણીજ આભારની લાગણીથી જોતી. કદાચ એમ જ હશે કે આ દેવીના પુણ્યે જ હું તેના સુખદુઃખમાં ભાગ લેવા પાછો આ સંસારમાં આવ્યો હોઈશ.

જેલમાંથી વિદાય લેતી વખતે સુપરીન્ટેન્ડેન્ટે મને પૂછ્યું હતું કે “હવે તમે જઈને શું ધંધો કરશો ?” મેં કહેલું કે “હાથ હું નથી રહી શકતો. ” છતાં જ્યારે તેણે ખૂબ ખેંચતાણુ કરેલી ત્યારે મેં જવાબ આપ્યો હતો કે “ મારી સ્ત્રી શાળામાં જઈ લાણ્યાવ્યાં કરશે અને હું તેને યદ્યે કદાચ ઘર સંભાળીશ. ”

ଦେଶାତ୍ମକତା

କଥା

આંદામાન

કાળાપાણીની સજા પામ્યા પછી અમને આંદામાનની સેંદ્ર જલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાં નવા કેદીઓને છ મહિનાથી વધારે રાખવામાં આવતા નથી. 'ડી' ટિકીટવાળા અર્થાત્ ભયંકરમાં ભયંકર ગુન્હેગારોને પણ અહીં બહુ બહુ તો એક વરસ પૂરવામાં આવે છે. પણ અમારી ઉપર સરકારની કાણુ જાણે શાથી એટલી બધી મહેરબાની ઉતરેલી કે અમને ૨૦ વર્ષથી વધારે મુદત એ જ જલમાં ગોંધી રાખવામાં આવી. સરકારની નજરમાં અમે કાષ્ટ ખૂની, લૂંટારા કે વાઘવડીયો ભયંકર પ્રાણી હોઈશું ! અપૂરામાં પૂરું, સૌથી સખતમાં સખત મળુરીનું દામ અમારી પાસે કરાવવામાં આવતું. અમે ગમે તેવા પણ કેળવણેય વર્ગના કેદી છીએ એ વાતની કાંઈએ પરવા ન કરી. અમે એક ભલા અને ભોળા માણસની જેમ બન્યું ત્યાં સુધી એ બધું સહન કર્યું અને જ્યાં સુધી શરીરમાં તાકાત રહી ત્યાંસુધી 'જી, હજૂર' કહી સત્તાવાળાના હુકમ માથે યજાવ્યા. આ રીતે ક્રમે ક્રમે છ મહિના, પાંચ મહિના,

દોઢ વરસ વ્યતીત થઈ ગયું, ફેટલાય નવા ફેદીઓ આવ્યા અને ગયા, પણ અમને એ જોલમાંથી બહાર નીકળવાની પરવાનગી ન મળી.

અમે એ રીતે અંતરમાં ને અંતરમાં ખૂબ બળીભળી રહ્યા હતા, એટલામાં એક દિવસે અમને બહાર જવાનો હુકમ મળ્યો ! અમારી બધી સામગ્રી-થાળી, વાટકો, કામળ બગલમાં મારી જોલના દરવાજા પાસે આવી ઉભા રહ્યા. પણ એક વાત કહેવાની હતી બૂલી ગયો છું, તે મારે અહીં રહી નાંખવી જોઈએ. જોલમાં એક વખત માઈ શરીર સાઈ નહોતું ત્યારે મેં કામ કરવાની સાફ ના પાડેલી. જોલરે મને તેનું કારણ પૂછ્યું, પણ હું કાંઈ સંતોષકારક જવાબ ન આપી શક્યો. મેં માત્ર એટલું જ કહ્યું કે : “ કામ નથી થઈ શકતું, સહન કરવાની શક્તિ નથી. ” તે લાંબી ચર્ચામાં ઉતરવાને બદલે મને સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ પાસે લઇ ગયો. તેણે મને તોળ્યો અને એક બે સવાલ પૂછ્યા. ત્યારબાદ મને એક બે દિવસ આરામ લેવાનું ફરમાવ્યું. એટલામાં જ અમને બહાર લઇ જવાની આજ્ઞા થઇ.

ત્યાંથી મને પોર્ટ માઉન્ટમાં લઇ જવામાં આવ્યો. મારી સાથેના બીજા સોબતીઓ જૂદી જૂદી જગાએ ગયા. હવે અમે એક બીજાને મળી શકીએ એવો સંભવ ન રહ્યો.

મારી સાથેના પહેરેગીર સાથે અમે થોડે દૂર ગયા એટલામાં એક નહાતું ગામડું અમારી નજરે પડ્યું. ત્યાં અમે થોડો વખત રોકાયા. એટલા વખતમાં એક અલૌકિક દ્રશ્ય મારી આગળ ખડું થયું.

પેલો પહેરેગીર આપણા દેશના જ કોઇ એક મુસલમાન સાથે વાત કરતો હતો. તે તો વાતો કરતા રહ્યા, પણ હું પાસેની જ એક

ઝુંપડીમાંથી કાઢ એક મારી અતિશય પરિચિત કુટુંબી બાઇની વાતો સાંભળતો હોઈ એમ મને લાગ્યું. જાણે કે ખાસ મને સંબોધીને જ એ બાઈ વાતો કરતી હોયની ! વાતો સ્પષ્ટ સાંભળવાની સાથે તેની મૂર્તિ પણ મારી આંખ આગળ તરવા લાગી ! એક પેટીની અંદર બંધ રહેલી વસ્તુ એક્ક-રે મારફત સાફસાફ જોઈ શકાય તે જ રીતે તે બાઈ ઝુંપડીની અંદર હોવા છતાં હું તેને મારી નરી આંખે જોઈ રહ્યો હતો. મને આવી બ્રાન્તિઓ થયાં કરે છે એ બાબતનું તે વખતે મને લેશ પણ ભાન નહોતું. મને એમ ચોક્કસ લાગ્યું કે ખરેખર મારાં સગાંસંબંધીઓ મારી પાછળને પાછળ જ ફર્યાં કરે છે, અને આ વૃદ્ધ મુસલમાનના ધરમાં રહીને તેમણે મારી સાથે આ પ્રસંગ પાડવાનો લાગ શોધ્યો છે. એક ઉપર એક એમ ઉપરાછાપરી ધણા તર્કવિતર્કો મારા મનમાં થવા લાગ્યા ! હું આકાશમાં છું, સ્વર્ગમાં છું, પાતાળમાં છું કે ધરતી ઉપર છું એનું મને ભાન ન રહ્યું ! આ વખતની મારા મનની રિથિતિ હું બરાબર કહી શકતો નથી. વાંચનારાઓએ જાતે જ તેનો વિચાર કરી લેવો. હું ધારું છું કે એક કે અર્ધ ક્ષણથી વધુ વખત આ અઘોષિક દશ્ય નહીં ટકયું હોય ! બીજી જ ક્ષણે હું ચમક્યો, કારણ કે પેલા પહેરેગીરે મને આગળ ચાલવાની હાક મારી. હું એ ઘટના ત્યાં ને ત્યાં જ ભૂલી ગયો, અને મેં આગળ ચાલવા માંડ્યું. સાંઈ થયું કે એ દશ્ય વધુવાર ન ટકયું, નહિતર હું ગાંડો થઈ ગયો હોત અથવા તો મેં શું ઉંધુંચતું કરી નાંખ્યું હોત તે હું કહી શકતો નથી. x x x x x ખરેખર, આ દુનિયામાં કેટલાક એવા બનાવો બને છે કે જેને અઘોષિક, અતિઘોષિક કે લૌકિક કહેવા તે સમજાતું નથી. આવા બનાવોનું કારણ આપણે સંપૂર્ણપણે સમજી શકતા નથી, અને તેથી આપણાં આશ્ચર્ય અને કુતૂહલ વધે જાય છે. મને લાગે છે કે લૌકિક અને અતિઘોષિક વ્યાપારો વચ્ચેની સીમા બ્યારે તૂટી જાય છે, અને લૌકિક વ્યાપારો અતિઘોષિક વ્યાપારમાં

અથવા તો અતિલૌકિક વ્યાપારો લૌકિક વ્યાપારમાં સેગમેન્ટ થઈ જાય છે ત્યારે આવી બ્રાન્ચિઓ આપણી નજરે ચડી આપણને મુઝરી નાંખે છે. x x x x x

આખરે અમે પોર્ટ માઉન્ટ પહોંચ્યા. ત્યાં મને ખીજ સાધારણ કેદીઓની સાથે સડક ઉપર પત્થર ભાંગવાનું, ટોપલા ઉંચકવાનું સખ્ત કામ સોંપવામાં આવ્યું. એક દિવસે સવારમાં એક બંગાળી આસિસ્ટન્ટ સર્જન અમારો ટાપુ જોવા આવવાના હોવાથી અમને સૌને જોડા તૈયાર થવાનો હુકમ થયો. હુકમ પ્રમાણે અમે સ્વચ્છ કપડાં પહેરી હારખંધ ગોઠવાઈ ગયા. થોડીવાર પછી “ એ આવ્યા ! એ આવ્યા ! ” એવો શોરખંડાર થતો મેં સાંભળ્યો. જોતજોતામાં એક રીક્ષામાં બેઠેલા બે બંગાળી ગૃહસ્થો અમારી સામે આવી ઉભા રહ્યા. મને જોઈને તેમણે મારે વિષે એક બે સવાલ પૂછ્યા, અને મારા ભવિષ્ય બાબત થોડી સૂચના આપી એકદમ અદસ્ત થઈ ગયા ! તેમણે મને જે કંઈ કહેલું તેમાંની એક વાત તો હજી પણ મારા મનમાં રમી રહી છે. તેમણે તે વખતે કહેલું : “ તારી તે નિકટની બાઈ તરફથી તને એક પત્ર મળશે, અને તેમાં ખાસ કરીને આ શબ્દોમાં આ વાત લખી હશે :—“ તમારી બહુ માનીતી બહેન પુંદુરાણી અને કર્ણાકણા (મારી ભત્રીજી) એ બે સ્વર્ગના બગીચાના પુષ્પ સ્વર્ગમાં જઈ વસ્યા છે. ” આ પ્રમાણે વાતચિત થયા પછી બરાબર ૧૫-૨૦ દિવસ પછી મને એક પત્ર મળ્યો અને તેમાં બરાબર એ જ શબ્દોમાં એ પંક્તિ લખાએલી હતી.

પેલા બે ગૃહસ્થો અદસ્ત થઈ ગયા તે પછી તુરત જ આમે-દ્વય તેમના જેડી જ આદૃતિવાળા અને ખર્ચ પૂરો તો તે જ આસિસ્ટન્ટ સર્જન અને સમ-આસિસ્ટન્ટ સર્જન, રીક્ષા ગાડીમાં બેસી અમારી આગળ આવ્યા. પ્રથમની જેમ આ વખતે પણ હું તો

સાવ દિગ્મુદ્ધ બની ગયો ! આ બનાવનું ધડ કયું અને માથું કયું તે કંઈ જ મારાથી ન સમજાયું ! છતાં આ વેળા એટલો દેર પડ્યો કે પહેલાં આવો જે કોઈ દેખાવ મારી નજર આગળ આવતો તેને હું સાવ સત્ય જ માની લેતો, પણ આ વખતે હું કે સમયની અંદર આ બનાવ બની જવાથી મને લાગ્યું કે આ પ્રકારના વ્યાપારોમાં કોઈ એક પ્રકારનું ગૂઢ રહસ્ય છૂપાયેલું હોયું જોઈએ. અલગત, મારા મનમાં થોડી આકુળતા-આકુળતા તો થઈ જ, પણ એ પ્રસંગ પણ ભૂલવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો.

ત્યારબાદ મને પોર્ટ ડાંડાસમાં લાવવામાં આવ્યો. અહીં આ મારે ઈટા પકવવાનું કામ કરવાનું હતું. યરાયર ત્રણ મહિના સુધી કામ કર્યું. અહીં પણ એકવાર પેન્ના આસિસ્ટન્ટ સર્જન સાહેબે મને અચાનક દર્શન દીધાં. તેઓ મારો હાથ પકડી એક ખૂણામાં લઈ ગયા અને મને કહ્યું કે—“હું સાચો ડાક્ટર નથી. મેં તો તેમનો વેષ ધારણ કર્યો છે, એટલું જ. ભૂત-પિશાચ વગેરેમાં તું માને છે કે નહીં? મને જોવાથી તું ઝીટો તો નથી ને ?” આ બધી વાતોનું રહસ્ય મારાથી સમજાય તેમ નહોતું. મેં જાણ્યું કે આમ કરીને ડાક્ટર સાહેબ મને બનાવવા માગે છે, અને તેથી હું નિશ્ચિતપણે રહેજ હસ્યો.

અમે વાતો કરતાં કરતાં અમારી યરાક પાસેના આંગણામાં આવી પહોંચ્યા. ડાક્ટર સાહેબને અચાનક કંઈ ઓશીસનું કામ સાંભરી આવતાં તેમણે એકદમ નોકરને ખૂમ મારી, કામનાં કાગળીઆં મંગાવ્યાં ! નોકરે તુરતજ ખડીઓ, કલમ અને લાલ દોરીથી પાંધેલા કેટલાક કાગળો ડાક્ટર પાસે એક ક્ષણમાત્રમાં રજુ કર્યાં. તેઓ કામગીરી વાંચતા ગયા અને કાગળમાં ને કાગળમાં જ ઉંધું માથું રાખી મારી સાથે વાત કરતા ગયા. તેમણે મને કહ્યું કે—“તારા નસી-

ખમાં હજુ બહુ દુઃખ લખ્યું છે. ” એ અસહ્ય દુઃખમાંથી છૂટવા માટે પાસેના એક ઝાડ સાથે રસી બાંધી ગયો ફાંસો ખાઈ મરવાની પણ તેમણે મને સલાહ આપી. પરંતુ થોડીવારે તેમણે પાછી વાત ફેરવી વાળી, અને હું કે—“ નહીં નહીં, નરસિંખમાં લખેલું મિથ્યા દેમ થાય ? ” આ પ્રમાણે અમે વાતચિત કરીએ છીએ એટલામાં પાછળથી તેમના સખ-આસિસ્ટન્ટ સર્જન આવી પહોંચ્યા, અને “ માફ કરજો, આવતાં આવતાં જરા વાર થઈ ગઈ, ” એમ કહી દિલ્લગીરી જાહેર કરતા હોય એમ મને લાગ્યું. ડાક્ટરે મને બીજી તરફ નજર કરવાનું કહ્યું. ઘડી પછી જોઈું છું તો સૂનકાર ! ન મળે ડાક્ટર કે ન મળે તેમના મદદનીશ.

હું તો આમોજ બની ગયો. એટલામાં ડાક્ટર સાહેબના એક માણસે આવી કામે વળગવાની તાકીદ આપી. મેં ત્યાં જઈને જોયું તો ડાક્ટર સાહેબ ઘટોની લકી તપાસતા હતા. મને આવતાં વાર થયેલી જોઈ તેમણે ખુલાસો માગવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમના ઝઠોમાંથી એક શબ્દ પણ બહાર નીકળી ન શક્યો. “ હું ક્યારનો ય તમારી રાહ જોતો અહીં બેઠો છું, આટલીખંધી વાર થશે એમ હું નહોતો માનતો. ” ડાક્ટર સાહેબના એ સાધારણ શબ્દોમાં પણ જાણે કે ભારે દુઃખ ભર્યું હોય એમ મને લાગ્યું. હું ક્યાં હતો અને મેં શું જોયું એ બધી વિગત તેઓ જાણવાની આતુરતા ધરાવતા હોય એમ હું જોઈ શક્યો. પણ હું એ બધું શી રીતે સમજાવી શકું ? ‘મૂંગેકા સ્વપ્ન ભયા’ જેવી મારી તે વખતે દશા હતી.

ડાંડાસ પોઈટમાં કામ પૂરું થઈ રહ્યું એટલે થોડે થોડે કરીને કેદીઓને જૂદે જૂદે સ્થાને રવાના કરવામાં આવ્યા. મને પણ તેમની સાથે જ બીજે જવાનો હુકમ મળી ગયો હોત, પરંતુ કામ પૂરું થયા પહેલાં જ એકવાર મેં કામ ઉપર ચડવાની સાફ ના પાડી

દીધેલી. કારણ કે કાંધે પાણી અને પથર ઉપાડી એક ઉભા પહાડ ઉપર ચડવાનો આગને હુકમ થયો હતો. બે ત્રણ દિવસ સુધી તો એ ગદ્દાવૈતરું કર્યું, પણ મારું શરીર એ વૈતરું વધારે વાર જીરવી શકે તેમ નહોતું. તેથી અમારી ઉપર જે મુકાદમ દેખાડેખ રાખતો હતો તેને મેં કહ્યું કે “લાઇ, આપણાથી આ કામ નહીં થાય, મારો તે સામે વાંધો છે.” તે મને ત્યાંના ઓવરસીઅર પાસે લઇ ગયો, અને ઓવરસીઅરે ડીસ્ટ્રીક્ટ ઓફીસર-લેવીસ પાસે ધકેલ્યો. લેવીસ સાહેબ બહુ જાણ માણસ હતા. તેમણે મને શાંતિથી સમજાવીને કહ્યું કે:-“ જાણે, જે તમારાથી કામ ન જ થઇ શકે એમ હોય તો ડોક્ટર સાહેબની મંજૂરી મેળવી હમણાં આરામ લેવો અથવા દવાખાનામાં દાખલ થઇ જાઓ.” મેં કહ્યું: “ ડોક્ટર મને દવાખાનામાં શી રીતે દાખલ કરે? મને કંઈ એવો રોગ નથી કે ‘તાવ’ કે ‘પેટનો દુઃખાવો’ કારણ ઉપર લખી મને દવાખાનામાં દાખલ કરે! ” મેં જોયું કે વૈતરું કરીને મરી જઈ તો પણ એ વૈતરોનો આરો આરો એમ તો છે જ નહીં, ઉત્તરું વૈતરું કરતો જઈ તેમ તેમ તે પણ વધતું જ જાય એવો તાલ છે, તો પછી શા માટે બધું સાચેસાચું જ ન કહી નાંખતું? હુકમો માનવાથી જો હુકમનો અંત આવતો હોય તો તો જાણે ધૂળ નાંખી! પણ આ તો જેમ જેમ હુકમ માનતા જાઓ, તેમ તેમ હુકમો પણ લખાતા જાય! આ ભૂતનો બોલો વેંઢારીએ તો પિતાના આપેલા પ્રાણ ગુમાવવા મિત્રાય બીજું કંઈ ફળ ન મળે! બેશક, મારા શરીર ઉપર સત્તાવાળાઓનો સંપૂર્ણ અધિકાર હતો, પણ તેથી કરીને મારે મારા મનની સ્વતંત્રતા પણ શું ગુમાવી દેતી?

લેવીસ સાહેબે મને સમજાવવામાં કયાસ ન રાખી. પણ હું એકતો બે ન થયો. આખરે મારી ઉપર કેસ કરતો અનિચાર્ય લાગવાથી તેમણે નીચલી કોર્ટના ન્યાયા સાહેબને બોલાવી કહ્યું કે:

“હું આની વિરૂદ્ધ કંઈ કેસ કરવા નથી માગતો. તમે તમારી અદાલતમાં એને વિશે વિચાર ચલાવો.” ન્હાના સાહેબ મને અદાલતમાં લઇ ગયા. ત્યાં મારી કેશિયત સાંભળી મારો એકરાર દફતરેનોંધી મને ત્રણ મહિનાની સખ સજા ફરમાવી અને બંધ જેલમાં (Cellular jail) મને રવાના કર્યો. જેલમાં ગયા પછી જેલરે મને કહ્યું કે: “અહીં બંને આગ્યા, પણ મનૂરી કર્યાં સિવાય તમારો ઉદ્ધાર થવાનો નથી એ ચોક્કસ સમજી રાખજો. અહીંની તાલીમ આકરી છે. શું સમજ્યા? બીજી જેલોની જેમ અહીં છાતી પુલાવીને તમારાથી નહીં ચઢાય, સીધી રીતે નહીં સમજો તો હાથમાં હાથકડી અને પગમાં બેડીઓ પહેરાવવી પડશે. અને એટલું છતાંય સીધા નહીં ચાલો તો બીજા ફેદીઓની જેમ તમારું ચામડું ઉતડી જાય તેવા ત્રીચ ત્રીચ ફટકા લગાવવા પડશે. અહીં તમારું બચુતર-ગચુતર કંઈજ કામ આવે એમ નથી.”

આ જેલર સાહેબની ઝોળખાણુ બારીન્દ્રબાણુએ પોતાની “કથા” માં સારી રીતે આપી છે.* વનમાં વનરાજ જેવી રીતે વનજૂમિને ગર્જવતો અને ખુંદતો ચાલ્યો જાય તેવીજ રીતે અમારા આ જેલર સાહેબ પણ જેલને પોતાના બળ અને પરાક્રમથી ધૂમવતા. ફેદીઓ તેમને વાંધ સમજી, ડરીને દૂર રહેતા. મને એ રીતે ડરાનીને-ગભરાવીને જેલનું કામ દલાવી દેવાનોજ એ સાહેબે ધરાદો રાખ્યો હશે. પરંતુ જેલની ધમકીઓથી હું ડરી જઈ એવો સાવ કાચો નહોતો. ખરું પૂછો તો હું મને મૂએલો જ સમજતો હતો એટલે મને મોતની બીક જેવું કંઈ રહ્યું નહોતું. જેલરના ધમપછાડ મારે માટે નિરર્થક હતા. મેં તો સ્પષ્ટ ચબ્દોમાં સંભળાવી દીધું કે:—“તમે બંધ કે ત્રાસ બતાવી મારી પાસેથી કામ દલાવવા માગતા હો તો એ વિચાર છોડી દેજો. તમે ૩૦ ફટકાની વાત કહો છો, એવા ફટકા તો શું પણ મારા શરીરના રાઈ રાઈ જેટલા ટુકડા કરી

નાંખો તો પણ જ્યાં સુધી મારે કામ નહીં કરવું હોય ત્યાં સુધી તમે મારી પાસેથી એક પૈસા પણ કામ લઇ શકવાના નથી. ”

એટલામાં વળી નજરખાંધીનો બીજો એક ખેત્ર ભજવાઇ ગયો. જેલમાં જેલરજ એક માત્ર ચક્રવર્તી રાજા છે એમ ખતાવવા જાણે તેણે મને આરોગીના પિંજરામાં સીધી રીતે ટટાર ઉભા રહેવાનો હુકમ કર્યો હોય અને મેં જેલરનું જે અપમાન કર્યું હતું તે માટે મને duel-દંડયુદ્ધ કરવાનું આહ્વાન થયું હોય એવો મને ભાસ થયો. એક પળની અંદર ટેબલ ઉપર કાણુ જાણે કેટલાય શસ્ત્રાત્ર આવી પડ્યાં, દંડયુદ્ધના ખખર ચોતરફ ફેલાઇ ગયા. પણ મને આ લડતમાં ટેકા આપે એવો કોઇ માણસ હાજર ન હોવાથી જેલરને વિચાર થઇ પડ્યો. હું તો આ બધું શું થાય છે તે જ બરાબર સમજી શક્યો નહોતો. એટલામાં તે પોતેજ બોલી ઉઠ્યો:—“ વાર, સાવરકરને બોલાવ તો ? જરૂર, તે તને મદદ કરશે. ” એટલું કહી તેણે ‘ વિનાયક ’ એવી ખૂસ મારી. આંખના એક પલ્લકારાની અંદર સાવરકરના જેવી જ આકૃતિવાળો એક માણસ ત્યાં આવી હાજર થયો. અત્યંત, તે જરા હિંગણો અને કુબળો હતો. મારી સાથે દંડ ખેલવાનો વિચાર માંડી વાળી તેણે સાવરકરની સાથેજ લડવાનું પસંદ કર્યું. સાવરકરે પણ તેનું આહ્વાન સ્વીકારી લીધું અને કહ્યું કે:—“ પણ દંડના નિયમ પ્રમાણે મારે જે પંજો (Grappling) ફેંકવો જોઇએ તે ક્યાં છે ? તમારે મને એક પંજો ઉઠાવવો આપવો જોઇએ. ” જેલરે પોતાના હાથ પરનો એક રથરનો પંજો સાવરકર બણી ફેંક્યો અને સાવરકરે પણ ઇસારો થતાંની સાથેજ તે જેલરના મોં ઉપર તાકીને માર્યો ! સાવરકરની હાથચાકાકી જોઇ મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો. પરંતુ બીજી જ પળે એ ઇન્દ્રજાળ કે આનંદનો પડદો ઉપડી

ગયો, અને મને એક આડવાડીઆની ઉભા ઉભા હાથકડી પહેરવાની સખ મળી.

ઉભા ઉભા હાથકડી શી રીતે પહેરાય અને તેની અહીંની જોલમાં કેવી રીતની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે-તે મારે વિગતવાર કહેવું નોંધ્યો, કારણ કે એ શિક્ષા આપણાં દેશના માણસો માટે ધણું કરીને તદ્દન નવી જ છે.

એક ઓરડામાં લગભગ એક માથોડા જેટલા ઉંચે મજબૂત રીતે હૂક ભરાવેલા હોય છે, અને એ દરેક હૂકમાં હાથકડી અથવા Hand-cuffs બૂલતા હોય છે. એ હાથકડીમાં હાથ નખાવી, આકાશ તરફ મ્હોં રખાવી સવારના છથી સંજના ચાર વાગ્યા સુધી અદ્ધર લટકાવી રાખે તેને ‘ઉભા ઉભા હાથકડી’ એવું નામ આપવામાં આવે છે. વયમાં એકવાર દશ વાગ્યે જમવા વખતે છૂટી મળે એટલી જ મહેરઆની. મને પહેલે દિવસે એ રીતે અદ્ધર ટંગાવવામાં આવ્યો. અો થોડા જ કલાકની અંદર, ટાણુ જાણે શાંતી, એકદમ તાવ ચડી આવ્યો, અને નોનનોતમાં ખૂબ વધી ગયો. એ રીતે તાવમાં ને તાવમાં ટીંગાતો હતો તેવમાં જેલર-મને તો તે જેલર જેવો જ લાગ્યો, કારણ કે તેનો દેખાવ બરાબર જેલર જેવો જ હતો-અને તેની સાથે અમારી અલીપુર જેલના ડાક્ટર મિ. ઓ’નીલ સાહેબ જેવા એક જણને મારી તરફ આવતા જોયા. તેઓ દરવાજા ઉઘાડી મારી પાસે ઉભા.

“કેમ છે ?”

“તાવ ચડ્યો છે.” મેં હુંકમાં જ જવાબ આપ્યો.

“ એમ કે ? લે, આ દવા પી જા, મરી જશે.”

એમ કહી, હું ન જોઇ શકું તેવી રીતે-મારી તરફ પીક કરી લીલા રંગના Measure glass માં દવાનો એક ભાગ કાઢ્યો અને “ આ કવીનાઇન છે ” એમ કહી મને પી જવાનું કહ્યું. બોળાભાવે દવા માની જેવો પીવા જાઉં છું કે તરત જ તેઓ બોલે ઉક્યા: “ ખબરદાર, પીતો ના. એ કવીનાઇન નથી પણ એરેક્ટ્રાય લાનો અર્ક છે. નાદક માર્યો જઈયિ.” હું જરા ચમક્યો તો ખરો પણ શુદ્ધ મનથી તે ગટગટાવી ગયો. તેઓ મારી મશ્કરી કરવ ખાતર જ એમ બોલ્યા હશે એમ મને લાગ્યું. દવા પીતી વખતે મને તે બરાબર કવીનાઇન જ લાગ્યું, પણ કડવાશ કંઈક ઓછી ખરી. તે પછી તેમણે મને એક મંત્ર આપ્યો અને તેનો જાપ કરવ કહ્યું. મંત્ર આ પ્રમાણે હતો: “ ક્યસર એ જ ઝાર છે,” અર્થાત્ જર્મન સમ્રાટ ક્યસર એ જ રૂશિયાનો ઝાર છે. પણ તેમના ઉચ્ચા જ્ઞેતાં તેઓ ઝાર કહેવા માગતા હતા કે સર કહેવા માગતા હતા તે મારાથી બિંદકુલ ન સમજાયું.

તાવ તો વધતો જ ગયો. આખરે મને હાથકડીમાંથી છૂટો કર એક કાટડીમાં પૂર્યો. અહીં પણ મારા હાથપગ એવા તો તણાવા લાગ્યા કે અંતે ડાકટર સાહેબે આવી પાંચ-છ જણ પાસે ટાંગાટાંગ કરાવી મને દવાખાના ભેગો કર્યો. દવાખાનામાં હું લગભગ બેસા જેવી સ્થિતિમાં હતો ત્યારે મને પીચકારી (ઇન્જેક્શન) આપી હો અને એટલે વાર શરીરમાં વિજળી (battery charge) મૂકે હોય એવું મને યાદ આવે છે. વિજળી મૂકેલી ત્યારે તો જાણે મા આખું શરીર ચીરાઈ જતું હોય અને નસેનસ તૂટતી હોય એમ મ લાગ્યું. અ બેલાન દશામાં મારા મ્હોમાંથી કેટલીયે બૂંડી-ગિભર જીંદગીમાં શાંત દિવસ નહીં બોલ્યો હોઉં એવી ગાળો પણ નીકળ

ગયેલી. મારી નિરાધાર દશાનો લાભ લઇ કાઠએક વિપરીત શક્તિ મારી ધ્વજાથી સંપૂર્ણ વિરૂદ્ધીતે મને ન બોલવાના શબ્દો બોલાવી રહી હતી. આવી રીતે બેભાન અવસ્થામાં હું કેટલા દિવસ અથવા કેટલી ઘડી સુધી પડી રહ્યો તેનું મને કશું ભાન ન હતું. પાછળથી મેં સાંભળ્યું કે ઘણું દરીને ત્રણ ચાર દિવસ નીકળી ગયા હશે. બહારથી બેભાન જણાવા છતાં મારા અંતરરાજ્યમાં મેં જે આ-કાશ, પાતાળ, સ્વર્ગ, નર્ક, પ્રેત, ભૂત, પિશાચ, અપ્સર તથા કિન્નર-લોક ભાળ્યા તેનો તો કંઈ હિસાબ જ થઇ શકે તેમ નથી; મને શુદ્ધબુદ્ધ વગરનો પડેલો જોઇ મારા સોજતીઓએ મારા જીવનની આરા મૂકી દીધેલી.

ધામે ધામે મને શુદ્ધિ આવવા લાગી અને હું ઉગરીશ એવો આસપાસના માણસોને વિશ્વાસ બેડો. સ્હેજસાજ સારો થયો એટલે દવાખાનામાંથી મારી બદલી કરી પાસે જ એક એકાંતવાસી ઓરડી-hanglo cell-માં મને દાખલ કરવામાં આવ્યો. થોડા દિવસ થયા એટલે વળી પાછું પેલું બ્રાંતિનું રાજ્ય રચાયું ! જાણે કે મારી આસપાસ મારાં સગાં-બહાદાં વીંટળાઇ વળ્યાં હોય અને ધૂસકે ને ધૂસકે રડતાં હોય એવો ભાસ થયો ! મારાથી એ રૂદન, એ વિગ્રાપ એ કરજુજનક આકંઠ કેમે કરતાં જોયું જાય તેમ નહોતું. અસહ્ય વેદના વડે એમરથી હું ઘેરાઇ ગયો ! આ બધાં દુઃખ, ત્રાસ અને યંત્રણાનું હું જ એક મત્ર કારણ છું એવો વિચાર આવતાં હું મારા દિલ ઉપરનો કાળુ ગુમાવી બેડો ! આત્મધાત સિવાય, આ દુઃખમાંથી ઉગરવાનો બીજો એક પથ માર્ગ નથી એમ મને ચોક્કસ ખાતરી થઇ.

પહેલી માંદગી વખતે જે મેડીકલ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટે મારી સાર-વાર કરી હતી તેની બદલી થઇ ગઇ હતી અને તેની જગ્યાએ

અમારો જીનો સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ-જેનાં દર્શન અમને આન્દામાનમાં આવતાં વાર થયાં હતાં-તેની નીમણુક થઈ હતી. મને બહુ કંટાળેલો અને દુઃખી થતો જોઈ તેમણે સુવા માટે મને એક શેતરંજી આપી હતી. મેં તે શેતરંજીમાંથી થોડા દેરા તાણી એક રસી બનાવી અને મારી ઓરડીની પછીતના બગીચામાં તે રસી બાંધી ગજે કાંસો ખાઈ મરવાની તૈયારી કરી. પણ મને ગળામાં રસી નાંખતાં કાંઈ એક ઢેદી જોઈ ગયો એવો ભાવ થવાથી મેં ગળામાં નાંખેલું દોરકું કાઢી નાંખ્યું અને મારે રથને આવી બેસી ગયો.

બીજે દિવસે સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ મારી ઓરડી પાસે થઈને જતા હતા તે વખતે પેલી શેતરંજી તેમની નજરે ચડી અને એના આવા હાલહવાલ ટાણે કર્યા તે વિષે મને પ્રશ્ન કર્યો. મારે શો જવાબ આપવો ? સીધી રીતે કંઈ ઉત્તર આપી શકું તેમ ન હોવાથી મેં સામો સાહેબને જ સવાલ કર્યો. (અમારી ઉપર તેઓ સારી પેટે રહેલાવ ધરાવતા હોવાથી જ સામો પ્રશ્ન પૂછવાનું મેં સાહસ કરેલું એ વાત મારે અહીં જણાવવી જોઈએ.) મેં પૂછ્યું:—“ ભલા, તમે જ કહો કે અમે એવું તે કેવુંકે ભારે દુકર્મ કરી અહીં આગ્યા છીએ ? ” મારો આ પ્રશ્ન સાંભળી સાહેબ રહેજ અમકયા. છતાં તેમણે કહ્યું કે:—“ તમે મારી પાસે એ પ્રશ્નના ઉત્તરની શી રીતે આશા રાખી શકો ? હું અંગ્રેજ છું અને તમે હિંદી છો. આપણા બન્નેના સ્વાર્થ ભિન્ન ભિન્ન છે. તે ઉપરાંત હું એક સરકારી નોકર છું એ વાત પણ તમારે લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. હું તમને શી રીતે અનુકૂળ થઈ ? તમને જે તમારું કર્તવ્ય સૂઝ્યું તે તમે કર્યું, તેમાં હું તમને શી રીતે દોષ દઉં ? ”

તેની વાત સાંભળવાથી મારા મન ઉપરનો બોમ્બે બોમ્બે થઈ ગયો હોય એમ મને લાગ્યું. મેં ખુલાસો કર્યો:—“ શું કરું ?

મારાં સગાંસંબંધીઓના હાહાકારનું એવું મર્મભેદક ચિત્ર મારી નજર આગળ થોડા દિવસ તર્યાં કર્યું કે મારાથી તે ન જોઇ શકાયું, અને આખરે આપઘાત કરી આ જીવનનો અંત આણીવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. સૌભાગ્યને લીધે કહો કે દુર્ભાગ્યને લીધે કહો, પણ મારી પછવાડે કોઇ એક માણસ આવી ચડ્યું હોય એમ લાગવાથી મેં આપઘાત કરવાનું માંડી વાળ્યું.” મારો ખુલાસો સાંભળી તે ચકિત થઇ ગયો અને મને જરા કપકો પણ આપ્યો.

“ મેં તને પ્રથમ જોયેલો ત્યારે મેં તારે માટે બહુ સારો અભિપ્રાય બાંધેલો. તું આવો ધંધો કરશે એવી તો મને કલ્પના પણ નહીં આવેલી. ઉગરી જીવાનીમાં આટલી બધી નિરાશા ? જીવનમાં ૨૦ વર્ષ એ તને બહુ લાગે છે ? એટલાં વર્ષ તો જોતજોતામાં નીકળી જશે, અને પાછો તું ને તું જ તારા તે સગાંસંબંધીઓની દૂંદમાં જઇ બેસશે. તું જુએ છે ને, મારી કેટલી ઉમ્મર થઈ છે ? છતાં હું કેટલું કામ કરું છું ? ખેર, મને લાગે છે કે હવે ઉપરાંત પરિશ્રમ કરવાને લીધે જ તારા મનની એવી દુર્દશા થઈ હશે. પરંતુ તેમાં અમે નિરૂપાય છીએ. સરકારી હુકમ જ એવો છે કે તમને સખ્તમાં સખ્ત મજુરીના કામ સિવાય બીજું કંઈ સોંપી ન શકાય. છતાં મને એક માર્ગ સૂઝે છે. જો અહીંની ગાંડાની ઇરિપતાકમાં તને દાખલ કરાવી શકું તો પછી ત્યાં તારે કંઈ જ કામ ન કરવું પડે. મતલબ કે ત્યાં ફરજિયાત જેવું નથી હોતું, તારી મોજ આવે અને કસરતની ખાતર કંઈ કામ કરે તો તે જૂદી વાત છે.” આકાશનો ચંદ્ર જાણે મારાથી તસુ-એ તસુ દૂર હોય એમ મને લાગ્યું. મેં તેની ભલામણ એકદમ સ્વીકારી લીધી. તેની શુભેચ્છા અને ભક્તી લાગણીઓ અદલ મેં તેનો અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માન્યો.

જેલમાંથી છૂટી ગાંડાની ઇરિપતાકમાં આવ્યો. અહીંના ડાક્ટર એટલા બધા ભલા માણસ કે કંઈ કહેવાની વાત નહીં. તેઓ

એક બંગાળી અને વળી બ્રાહ્મણ હતા, એટલે મારા પ્રત્યે દ્વિસેણ અને મમતા બતાવે એ સ્વાભાવિક છે. મારે મટે ખાવાપીવાની બવસ્થા તેઓ બનેજ કરતા, મારે તે વિષે એક અક્ષર પણ ઉચ્ચારવો પડતો નહોતો. કાંઈ કાંઈવાર તો તેઓ મારી પાસે હાજર રહી મને ખવરાવતા. કાંઈવાર હું ખાવાનો ઇન્કાર કરું તો તેઓ ખાસ માણસ મોકલી મને પોતાના રસોડે બોલાવતા, અને પોતાની રસોઈમાંથી ભાત-દાળ-શાક પીરસી મને પરાણે જમાડતા. તેમનાં છોકરાંઓને મારી એ.જ.ખાણુ આપતાં મને એક ભાઈ તરીકે જ એ.જ.ખાણુ અને મારી સાથે રમતગમત કરવાની તેમને રજા પણ આપી. મને આનંદ પડે તે માટે કેટલાંક ચિત્રા અને ગમ્મતનાં સાધનો પણ પૂરા પાડ્યાં. હું પણ ભારે બીમારીમાંથી તાજે જ ઉઠેલો હોવાથી મારી સ્થિતિ એક બાળક કરતાં નપાવટ હતી. દવાખાનાના ગાંડા કેદીઓમાં જેઓ કંઈક સમજદાર ગણાતા તેમની પાસે બગીચાનું કામ કરાવવામાં આવતું, અને દવાખાનાની દેખરેખ નીચે જે પુસ્તક જમીન હતી તેમાં ખેતી કરાવી વિનિયમ પ્રકારના ઝડ-પાન-શાક વિગેરે વગાડતું. એ બગીચાના શાક અને ફળપ્રકાર ત્યાંના settlementના સંસ્થાનવાસીઓ જ ઉપયોગમાં લે છે. મને બની શકે તો શાક વિગેરેનો હિસાબ રાખવાનું કામ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું. મેં મારાથી બનતો પ્રયત્ન કર્યો, પણ એ વખતે મારા મગજની એવી સ્થિતિ હતી કે માર્ડે તે કામમાં મન ન ખૂંચ્યું. મારી સાથે હંમેશાં એક પહેરેગીર રહેતો. હું તેની સાથે મોજ આવે ત્યાં, ઇસ્પતાલના ગમે તે ભાગમાં હરીફરી શકતો. કાંઈ કાંઈવાર કાંઈને જણાવ્યા વિના દવાખાનાની હદ વટાવીને પણ ચાલ્યો જતો. કેટલીકવાર તો બાર્ડેન્ડ્રાસ, ઉપેન્ડ્રાસ વિગેરે લાગ બેઠાં મને મળવા પણ આવતા.

એ રીતે મારા દિવસો વહેવા લાગ્યા. એટલામાં હિંદુસ્તાનમાંથી જેલખાતાના ઉપરી અધિકારી આંદામાનમાં આવ્યા છે અને

અમારે દવાખાનું તપાસવા માટે આવનાર છે એવા સમાચાર મળ્યા. સમગ્ર હિંદુસ્તાનના જોડખાતાના એ મ્હોટામાં મ્હોટા અધિકારી હતા. અલિપુરજેલમાં મારે તેમની સાથે એકવાર પરિચય થયો હતો. તેઓ મને જોઇને બહુ આશ્ચર્ય પામ્યા, કારણ કે પહેલાં મને જોયેલો ત્યારે તો હું ખૂબ હટપુટ અને બળવાન હતો. મારી અત્યારની સ્થિતિ જોઈ તેમણે કહ્યું કે: “તું આટલો બધો ખીમાર પડી ગયો છે અને વગ્નમાં પણ આટલો ઉતરી ગયો છે તો પછી વીસ વર્ષ શી રીતે કાઢીશ?” મને મારી ખીમારીનું કારણ પૂછવામાં આવ્યું. તે સાંભળીને તેમણે કહ્યું કે:—“તને ક્યાંક હિંદુસ્તાનની જેલમાં મૂકવો જોઈએ, નહિંતર અહીં તો અકાળે મરી જઈશ; તારાં વીસ વર્ષ પણ પૂરાં નહિ થાય. હું તારી બદલી કરવા માટે સરકારને લખું છું. તને હિંદુસ્તાનમાં લઇ જવા હું મારાથી બનતું કરીશ.” તેમણે મારા શરીરની બરાબર પરીક્ષા કરી અને મને જ્યારે વધ આવે છે ત્યારે મારી કેવી સ્થિતિ થાય છે તે વિષે તપાસ કરી. તે વેળા વચમાં વચમાં કોઇ કોઇ વાર મને સંત ટાઢીઓ તાવ આવતો અને હું એવી બપંકર રીતે ઉછળતો કે દિનાકની સાથે માથું પછાડવા લાગી જતો. તાવ ખૂબ જોરથી આવતો ત્યારે વિચિત્ર પ્રકારની સ્વપ્નદૃષ્ટિમાં હું ભૂલો પડી જતો. તેમના એક પ્રશ્નને ઉત્તર આપતાં મેં કહ્યું કે:—“કોઇ કોઇ વાર તો જાણે આખી પૃથ્વી પ્રલયના માર્ગે જોરથી ધસી જતી હોય એમ મને લાગે છે.” અંગ્રેજીમાં મેં બરાબર આ જ શબ્દો કહેલા:—“I see as if the whole world is coming to end.” મારી વાત સાંભળી ડીરેક્ટર સાહેબે કહ્યું:—“તારે કહેવું બરાબર છે. થોડા જ સમયમાં યૂરોપની અંદર મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળતું જોઇએ.” આ ઉદ્ગારો નીકળ્યા તે પહેલાં યૂરોપમાં યુદ્ધનો આરંભ થયો નહોતો એટલું જ નહિ, પણ તે વિષે અફવા સરખી પણ અમારા કાને આવી નહોતી. ડીરેક્ટર સાહેબના જવા પછી, થોડા જ મહિનાની

અંદર મારી બદલી કરવાનો હુકમ આવ્યો અને મને મદ્રાસ જવાની રજા મળી.

જે માણસ મને જહાજ સુધી પહોંચાડવા મારી સાથે આવ્યો હતો તેની સાથેની વાતચિત ઉપરથી જણાયું કે અમને છોડી મૂકવાનો હુકમ થયો છે અને તેથી જ અમને સ્વદેશ તરફ રવાના કરવામાં આવે છે. મને તેની વાત ઉપર વિશ્વાસ બેઠો. જહાજ તરફ જતાં માર્ગમાં યરાયર અમારી સામેથી એક બાળક આવતો હોય એમ મને લાગ્યું. તેની ઉંમર મારા કરતાં ઘણી ન્હાની હોતી જોઈએ. લયંકર ખીમારીને લીધે તેનું મ્હોં ફીકકું પડી ગયું હતું. મારી સાથે એક બંગાળી ટ'ડેલ હતો—શરૂઆતથી જ તે મારી સાથે હતો કે અચાનક ક્યાંયથી ઉતરી આવ્યો તે હું યરાયર કહી શકતો નથી. તેણે મને પૂછ્યું:—“ કેમ, આમને ઓળખો છો ? ” મેં તેનો પ્રશ્ન હસવામાં જ ઉત્તર દીધો. પરંતુ પેલા બાળક તરફ જરા ધારીને જોયું તો જાણે પહેલાં કોઈ વાર તેનું મ્હોં જોયું હોય એવી સ્મૃતિ જળી. બે પગલાં આગળ આવ્યો એટલે તેનો નિર્મળ ચહેરો મારી નજર આગળ ખડો થયો. રોગનું નામનિશાન પણ ક્યાંય ન લાગ્યું, જાણે તે મારો સગો ભાઈ હોય અને વિલાયતથી સીધો અહીં આવ્યો હોય એમ મને લાગ્યું. મારી સાથેના પેલા ટ'ડેલે કહ્યું: “ આ તમારો ભાઈ છે, તેને પણ તું તમે ઓળખી શકતા નથી ? ” ખરેખર, મારા ભાઈની પણ મારા જેવી જ દુર્દશા થઈ હતી. તેણે માત્ર એક ધોતીઈ જ પહેર્યું હતું; કોટ, ખમીસ કે કોલરનું નામ-નિશાન સરખુંય નેના અંગ પર નહોતું. આટલું છતાં તેના ચહેરા ઉપર ઉત્સાહનો પ્રકાશ ઝળહળતો હતો. તેણે મને માર્ગમાં ઉત્સાહ અને આશાનો દૈવી સંદેશ આપ્યો. જાણે કે મને છૂટો કરવાની ખાતર જ આ ફરીની હાલ તેણે ધારણ કર્યો હોયતી ! મારે તેની સાથે અંગ્રેજીમાં જ બધી વાતચિત થઈ. હું તેની શુદ્ધ અંગ્રેજી બોલવાની

છટા જોઇ હેરન થઇ ગયો. મને વિચાર થયો કે આ ભાઈ
 વિશ્વાયતમાં જવાને બદલે મારી પાછળ ને પાછળ જ ફરતા હોવા
 જોઇએ ! વિશ્વાયત જવાનું તો માત્ર બહાનું જ કાઢ્યું હશે ! જીવનમાં
 આવી જાતના અદ્ભુત દેખાવો અને સ્વપ્નાં કેટલાં આશ્ચર્યજનક અને
 કેટલાં કુતૂહલજર્જીલા લાગતાં હશે તેનો વિચાર કરવાનું કામ હું વાંચ-
 કને જ સોંપું છું.....ખેર, આખરે મેં આંદામાન છોડ્યું અને
 મદ્રાસ આવ્યો. x x x

---

* મદ્રાસમાં આવ્યા પછી ઉલ્લાસકરને લાંબા વખત સુધી ગાંડાની
 ઇસ્પતાલમાં કેદી તરીકે રહેવું પડ્યું હતું, એટલે ફરવાના બખર એ એક
 જમણાજ હતી.

ପୌରୁଣି ଓଡ଼ିଆ

ઉપેન્દ્રની કથા

થોડા દિવસ એમને એમ વીત્યા પછી અમે સાંજનું કે અમને આંદામાન મોકલવા માટે સિવિલ સર્જન અમારી પરીક્ષા કરવા આવનાર છે. યથા સમય સિવિલ સર્જન આવી પહોંચ્યા, અને પેટ દાગી, આંખો તપાસી અમને સાત જગુને ભવસાગરને પાર મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી ગયા. સુધીર અને હું મરડાથી પીડાતા હતા એટલે અમારે થોડા દિવસ રોકાઈ જવું પડ્યું.

સાધારણ કેદીઓને માટે એવો નિયમ છે કે જીભારીને લીધે કોઈને રોકાઈ જવું પડે તો ત્રણ મહિના સુધી તેની આન્દામાનની માત્રા રોકાઈ જાય છે, પણ અમારે માટે તેવો કોઈ નિયમ નહોતો: સરકાર બહાદુરના હુકમથી છ અફવાડીઆમાં જ અમને રવાના કરવામાં આવ્યા.

જેલમાંથી નીકળતાં જ અમે હમેશને માટે દેશને નજર લરીને જોઈ લીધો. એક દિવસ સરારતા પ્હોરમાં અમને હાથકડી પકેરાવી ગાડીમાં બેસાડયા. અમારી બે બાજુ બે પાર્જન્ટ બેઠા, અને ગડી ખિદિરપુર ડોક તરફ ચાલી.

અમને સ્ટીમરમાં બેસાડી એક સાર્જન્ટે અમારી મસ્કરી ઉડાવતાં કહ્યું:—“ Now say, ‘ My native land, farewell. ’ ” (“ બોલો : ‘ જન્મભૂમિ ! હેલા પ્રણામ ! ’ ”) અમે હસતાં હસતાં કહ્યું: “ Au Revoir. ” (“ ત્યારે હવે ફરી મળશું-સલામાલેકુચ. ”) કહેતાં તો કહી નાખ્યું, પણ પાછા ફરવું બહુ દિન લાગ્યું.

રાજનૈતિક કેદીઓમાં અમે બે જ જણા હતા—સુધીર અો હું. સ્ટીમરમાં પણ અમે બન્ને સાથે જ હતા—એક જ ઓરડીમાં, અને બીજા બધા કેદીઓને જૂદી ઓરડીઓમાં પૂર્યા હતા. સ્ટીમરનો એક ઉપરી અમલદાર અમારી પાસે આવી અમારો ફેટો પાડી ગયો. વિધાયતના કોષ છાપામાં તે પ્રકટ થવાનો હતો. આપણે તો એની વાત સાંભળી તુરત જ ફેટો ઠીકઠીક કરી લીધો—મફતના મોટા માણસ બનવામાં નુકસાન શું ?

ત્રણ દિવસ ને ત્રણ રાત સ્ટીમરમાં ચેવડો ખાઈને કાઢરી પડશે એ વિચારથી સુધીર તો અકળાઈ ઉઠ્યો. એના જેવા મદમસ્ત હાથી જેવા જવાનને મુઠી ચેવડાથી શું થાય ? પોતિસના એક પંખળી મુસલમાન હવાલદારે કહ્યું: “ બાણુ, અમારા હાથનું ખાઓ તો ભાત તૈયાર છે. ” ખરેખર, મુસલમાનોના દિલમાં હિંદુઓ પ્રત્યે કોષ અજબ સહાનુભૂતિ દેખાય છે અને કોષ કોષ વાર તો હિંદુઓને ભાત ખવરાવી એમને જાતિહીન કરવાની પણ ઇચ્છા દેખાય છે. ખતાંયે

આપણે તો કહ્યું: “ ધણું સારું. અમારી હિંદુમતિ એવી નકર પોત્રાદની બનેલી છે કે બીજા કોઇના હાથની રસોઇ ખાવાથી તેને કાંઇ આંચ આવે એમ નથી. ” સ્ટીમરમાં કેટલાક શિખ હવાસદારો પણ હતા. તેઓ સમજ્યા કે અમે લોકોએ પેટને ખાતર પરસોડે બ્રાહ્મણ કેડ ખાંધી છે, એટલે એમને પણ પોતાના હાથની રસોઇ ચખાડવાનું મન થઇ ગયું. અમે મિત્રકુત્ત આનાકાની કર્યા વિના બન્ને પક્ષની રસોઇ જમ્યા, પેટની જવાબા શાંત કરી અને અમારી ઉદ્દરતાનો પરિચય કરાવ્યો. શિખો સમજ્યા કે ‘ બંગાળીઓ ગમે તેટલા બહેલા હોય પણ તેમને ધર્મઅધર્મનું કે આચારવિચારનું જ્ઞાન ન મળે. ’ ગમે તેમ હો, ધર્મ ગયો કે રહ્યો એ તો અમે નથી કહી શકતા, પણ બે કાળીઆ ભાત પેટમાં પડવાથી પ્રાણુ તો રહ્યો જ. એજ સ્ટીમરમાં નોઆપણી જીલ્લાના કેટલાક બંગાળી મુસલમાન પણ હતા. એમના હાથનો ભાત અને પકોડી તો રસોઇ નહોતી, અમૃત હતું.

ગમે તેમ કરી ત્રણ દિવસ અમે સ્ટીમરમાં કાઢ્યા. એથે દિવસે પોર્ટબ્લેયર પહોંચ્યા. ફરથી એ જગ્યા ધણી જ મનોહર લાગતી. બન્ને બાજુ નારીઓનીનાં આડ અને વચ્ચે સાહેબ લોકોના બંગલા, બાજુ દ્રેમની અંદર છાપી ન મઢી હોય એવા દેખાતા.

થોડે દૂર એક ત્રણ મજલાનું મકાન બતાવી સિપાઇએ કહ્યું: “ પેલી દેખાય છે એ કાળાપાણીની જેલ. તમારે ત્યાં રહેવાનું. ”

થોડી જ વારમાં સ્ટીમર બંદર પર આવી પહોંચી. દાકતરે આવી બધાની નાડી તપાસી અને અમે બધા કિનારા પર ઉતર્યા. પછી માથા પર ખિસ્તરપોટલાં મૂકી, પગની એડી બજીબજીવતાં અમે જેલ તરફ ચાલ્યા.

જેલના દરવાજામાં પેસતાં જ એક ભગમડા, ડીંગણા અંગ્રેજી અમને પગથી માથા સુધી તપાસી કહ્યું કે: So, here you are at last! Well you see that block yonder. It is there that we tame lions. You will meet your friends there, but mind you, don't talk." (તો તમે પણ આવી પહોંચ્યા ! હીં; પેકું જે મકાન દેખાય છે ને, એમાં જ અમે શેર પાળીએ છીએ. તમારા બધા દોરતદારબિરાદર ત્યાં જ મળશે. પણ ખગરદાર, વાત કરી છે તો.)

અમે પણ આ અંગ્રેજને ખૂબ તપાસીને જોઇ લીધો, અને એની લંબાઇપહોળાઇનું માપ લેઈ લીધું. એ ચાર ફુટ લાંબો અને ત્રણ ફુટ પહોળો હતો. હુંકામાં કહીએ તો કોઇ પુલેલા દેડકાને કોટ પાટલુન અને ટોપી પહેરાવીને ઉભો રાખ્યો હોય એવો જ એ લાગતો. તે વખતે અમને ખગર નહોતી કે આ જ સાહેબ જેલના કર્તાહત્તા અને વિધાતા, હજરત ખારીસાહેબ છે. એમનો લુલ્લોગ જેવો ચહેરો જોઇને જ મનમાં ફરી જતું કે તેઓ સાહેબે કેદીઓને દુઃખ દેવાને માટે જ અવનિ પર અવતાર ધારણ કર્યો છે, ભગવાને એકાંતમાં એસીને ઠાળાપાણીના કેદીઓ પર હકુમત કરવાને જ તેમને સરળતા છે.

પણ આગળ જતાં તો અમારે ને એમને બહુ જ ધાડી પિછાણ થઇ ગઈ, કારણ કે લગભગ અગીઆર વરસ અમે એમના જ હાથ નીચે કાઢ્યા.

તેઓ સાહેબ રોમનકેથેલિક સંપ્રદાયના હતા, અને મૂંઝા આ-ચર્ય-કના વતની હતા. આખું વરસ કેદીઓને દુઃખ પાડી તેઓ પાપનો ભાર બાંધતા, અને ઇસુખ્રિસ્તના જન્મ દિવસે (એમના વરસને દિવસે) પાદરી સાહેબના પગ આગળ તે દાસની આવતા.

વરસમાં આ એકજ દિવસ તેમના ચહેરા પર નખતા કે શાન્તિ ઝગ-
કતી, વરસમાં આ એકજ દિવસ તેઓ કેદીઓને સતાવવાનું છોડી
દેતા. ૧૫મીના ૩૬૪ દિવસ એ કેદીઓને ત્રાણ ત્રાણ પોકરાવતા.

કેદીઓનો અને એવો સ્વભાવજ લાગ્યો કે તેઓ દુષ્ટ માણસો
પ્રત્યે સ્વાભાવિક રીતે આકર્ષાય છે અને એવા માણસોની જ તાબે-
દારી ઉઠાવે છે. ખારીસાહેબના હાથનો માર ખાધેલા કેટલાયે કેદી-
ઓને મ્હોડે મેં સાંભળ્યું કે “ માળો, બડો બહાદુર છે. ” જે
મીઠા સાદા, ભક્ષા માણસો હોય છે તે કેદીઓની ગણતરી પ્રમાણે
મરફ નહિ પણ ચોરત છે. કેદી કોઇ જોડું કામ કરી ભગવાનનું
નામ દષ્ટ ખારીસાહેબ પાસે દયાની બિજા માગે તો ખારીસાહેબ
હેલેતા: “ આ જેલખાનું ભગવાનની હદની બહાર છે. અહીં આ તો
માફ રાખ્ય છે. હું ત્રીશ ત્રીશ વરસથી અહીં રહું છું, કોઇ દિવસ
મેં ભગવાનને અહીં આવતાં જોયો નથી. ” આ વત ખારીસાહે-
બના મ્હોમાંથી નીકળેલી હોવા છતાં સાવ સાચી હતી.

જેલમાં પેસતા સૌથી પહેલાં જાતજાતના લોકો પર નજર
પડે છે. બંગાળી, હિન્દુસ્તાની, પંજાબી, પઠાણ, સિંધી, બર્મીઝ,
મદ્રાસી બધી જાતના લોકો અહીં દર્શન દે છે. હિન્દુ અને મુસલમા-
નોની સંખ્યા અડધોઅડધ છે-બર્મીઝ પણ ખૂબ છે. બ્રહ્મદેરાની
વસ્તી એક કરોડની છે એટલે કે બંગાળની વસ્તીના ચોથા ભાગી
છે, છતાં અહીં બંગાળીઓ કરતાં બર્મીઝની સંખ્યા વધી જાય છે
પ્રાન કરવામાં ત્યાંના લોકો બહુ શગ લાગે છે. હજુ તેમણે હમ-
બાજ સ્વતંત્રતા ગુમાવી છે, એટલે તેઓ હિન્દીઓની માફક ગાયના
લાઇ નથી બની ગયા. ઉત્તર હિન્દુસ્તાન સિવાય બીજા પ્રાંતોના
જન્ય જાતિના માણસોની સંખ્યા અહીં બહુ જૂઝ છે. કેળવણીને
લોકો હો કે નરમ પ્રકૃતિને લીધે હો પણ મદ્રાસી બ્રાહ્મણોની સંખ્યા

અહીં નહિ જેવીજ છે. અસે જ્યારે આંદામાન પહોંચ્યા ત્યારે જેલમાં નવાં પકાણુજ પકાણુ લગાડતા. હરેક જાતના લોકોને બેગા રાખવાથી દુર્-ખર્જ લોકોપર જીલ્લમ અને અઝાયાર ખૂબ થાય છે એ કહેવું નિરર્થક છે.

થોડાજ દિવસ જેલમાં રહેવાથી અમને મનુષ્ય પડ્યું કે દુર્લ્લખનો ઇશ્વર સિવાય કેંઈ બેલી નથી. એને ન્યાય મળે એ બહોળ મુશ્કેલ છે. જેલના અધિકારીઓ વિરૂદ્ધ સાક્ષી આપવાનો કોઈ કે-દીની હિંમત ચાલતી નથી. જ્યાં પોતાના જ જીવની પડી હોય ત્યાં બીજાને માટે કાણુ આફત બહારે ? હરકોઈ પોતાનાંજ દુઃખમાં ગાય છે. જેઓ ખુશામદી ટકુ હોય છે તેઓ જલ્લધારાની માફક જૂડેના પ્રવાહ વહેવડાવે છે, અને અધિકારીઓનાં હૃદય બીજની તેમની નજરમાં મક્કા માણુસ તરીકે ખરે છે. એ રીતે તેમની કૃપાદષ્ટિ પણ તેઓ મેળવે છે. પણ જેઓ ન્યાય મેળવવાની આશાએ બી-જાઓ માટે લડવા તૈયાર થાય છે તેમના પર તો ઇન્દ્રનું વજ્ર જ ઉતરે છે—કાંઈને કાંઈ આરોપ મૂકી તેમને સખતમાં સખત શિક્ષા કરવામાં આવે છે. આ બધાને પરિણામે અહીંઆ જેટલા કેદી આવે છે તેટલામાંથી એકપણુ સચ્ચરિત્ર રહી શકેનો નથી.

ખરૂં પૂછો તો અહીંના અધિકારીઓ કેદીઓને સુધારવાનો પ્રયત્નજ કરતા નથી. કદાચ એ વાત તેમના ધ્યાનમાં પણ નહિ આવતી હોય કે જેલખાનાની સાર્થકતા, દુષ્ટ ચરિત્રવાળા કેદીઓને સુધારવામાં રહેલી છે. એમની નજરમાં કેદીઓ મજૂરી કરવાના સાંચા છે. જે અધિકારી મારીપીટીને એમની પાસે વધારે મજૂરી કરાવે તે હોશિયાર ગણાય છે, અને એને પ્રમોશન પણ ઊપરાંઉપરી મળે છે.

“ પૂરિ એક અધિરી ને મંડુ રાખ ”

દેક શેર બાજુ દેક શેર ખાખ ”

એવેજ અહીંઆ ધાટ છે. નાના મોટા દરેક અ.રાધીને અહીંઆ એકજ રીતે રાખવામાં આવે છે. જૂરી જૂદી જાતના કેદીઓ વચ્ચેનો ભેદ અહીંઆ નાશ પામ્યો છે. ન્હાનામોટા ગુન્હા માટે સાદી કે સખત મજૂરીની શિક્ષા અહીં નથી થતી. નારીઓના રેસાની જરૂર પડી તો કાંઈ પણ જાતનો ભેદભાવ રાખ્યા વિના બધા કેદીઓને નારીઓનાં છોડાં ફૂટવાં બેસાડે છે, દાપરેલ કે સરસવના તેલની જરૂર પડી તો ધાણી પર બેસાડે છે. અહીંઆ કેવળ વેપાર ચાલે છે. કેદી બીયારા ગુલામ છે, લોહીનું પાણી કરી સરકારની તિજોરી ભરી નાંખતી એજ એમના જીવનની સાર્થકતા છે.

ન્હાના મોટા ગુન્હા પ્રમાણે કેદીઓના વર્ગ પાડવાનો નિયમ સરકારી દફતરોમાં મોજૂદ છે, પણ મજૂરી કરાવતી વખતે જેલના અધિકારીઓ તે લક્ષ્યબહાર કરે છે. કેવી રીતે જેલની આવક વધે એજ તરફ સુપરીન્ટેન્ડન્ટથી મંડીને ન્હાનામાં ન્હાના અધિકારીનું લક્ષ્ય હોય છે. કેદી મરે કે જીવે, એની કાંઈને પડી નથી. ભારત-વર્ષમાં ન તો માણસોનો તોટો છે, ન તો એવા એન્જેન જન્મેનો તોટો છે જેઓ અપરાધીઓને સજા કરી દર મહિને નોંધએ તે પ્રમાણમાં આદામાન ચલાવે છે.

એકવાર જેલખાનામાં મેં એક પાગલ જોયો. એ જેલખાનામાં વાસીકું વાળવાનું કામ કરતો હતો. એને પોતાનું ઘર પણ સાંભરતું નહોતું. એને એ પણ યાદ નહોતું કે એને કયા અપરાધ માટે કાળાપાણી મોકલવામાં આવ્યો છે. એક દિવસ મેં એને પૂછ્યું:—“તમે કેટલા ભાઈ છો ?” એણે જવાબ આપ્યો: “સાત.” મેં એનાં નામ પૂછ્યાં. એણે પાંચ આંગળીઓ પર પાંચ નામ ગણાવ્યાં, પણ આઠીનાં એ નામ ન આવડ્યાં; બોલ્યો કે: “ભૂલી ગયો છું.” એના આશ્ચર્યનું પણ કેટલું નહોતું. કાંઈ વાર ચૂપચાપ બેસી

રહેતો, કોઈ વાર હાથમાં સાવરણી પકડી રસ્તામાં વાસીદું જ વળ્યા કરતો. એના પર નજર રાખવાથી કોડીજ વારમાં માલુમ પડતું કે એનું બેઠું જ ગુપ્ત થઈ ગયું છે. એને ગાંડની ઇસ્પતલાગાં મોકલવાને બદલે કયા ન્યાયાધીશે એને અહીંઆ મોકલ્યો હતો એ માલુમ નથી પણ આવા આવા તો કેટલાયે દાખલા અહીં નજરે પડે છે.

હાં, કોઈ કોઈવાર એવા પણ ઉસ્તાદ નજરે ચડે છે જેઓ કામથી ડરી જઈ ગાંડપણનો ટોંગ લેઈ બેસે છે. આવો એક બાળી હતો. એણે એક દિવસ રંગ જોઈ માથે કપડું વીંટાળી લીધું, આંખમાં ચૂનો ભરી આંખો લાલચોળ કરી નાંખી અને પછી અબમેતબ્બે બકતું શરૂ કર્યું. પહેરેગીરે આવી તેને બાત આપ્યો. પણ તેણે મ્હોં ફેરવી લીધું. આથી પહેરેગીરે અભરાઈને તેને જેઠર પાસે લઈ ગયો, જેઠરે તેના હાથમાં બે કેળાં મૂક્યાં. કેળાંનો ગર્મ ગર્મ તે ખાઈ ગયો અને પાછળ વધેલાં છોતરાં પણ ચાવવાં માંડ્યાં. જેઠર સમજ્યો કે “બીચારો ગારો થઈ ગયો છે ! નહિ તો છોતરાં શેનો ખાય ?” જેઠર પાસેથી ‘બીચારો’ પાછો ફર્યો એટલે મેં એને પૂછ્યું:— “કેમ, અધ્યા ? છોતરાં કેમ ખાતો હતો ?” “યું કરું, બાબુસાહેબ ! પાગલ બનવું હોય તો કંઈ અમથા બનાય છે!”

x

x

x

x

આપણામાં એક કહેવત છે કે ‘ઉઠને લાત ઓર બેઠને ઝાડ.’ આ કહેવતનો અર્થ શો છે તે અમે આ જેલખાનામાં ચાર દિવસ રહેવાથી જ સમજી ગયા. એક તો અમને અંદર અંદર વાતચિત કરવાની છદ નહિ, તે ઉપરાંત અમને મદદસી અને બરમીઠ સાથે રાખવામાં આવ્યા. કોઈ કોઈની વાન જ સમજે નહિ. આખો દિવસ બેઠા બેઠા નારીએળની જટાઓ છોડવી અને સાંજે કામળી

ઓઢી અંધારી કાટડીમાં સુષ જતું એજ કામ હતું. જેઓ કામ પૂરેપૂરું ન ઉતારી શકતા તેમને પેટીઓશીસરોના મ્હોની ગાળો અને દાંતનો કચકચ અવાજ સાંભળવો પડતો. એક દિવસ સાંજે હું પડી ગયેલે મ્હોડે મારી કાટડીમાં બેઠા હતો ત્યાં એક પકાણુ પહેરેગીરે આવી પૂછ્યું:—“કેમ બાણુ ! શું થયું છે ?” મેં કહ્યું કે “દુઝાણુએ મને ગાળો દીધી.” “જેમો બાણુ” અમે પાંચ વરસથી આ જેઠમાં છીએ. જેઓ ગાળો સાંભળી મ્હોં બગાડે છે તેઓ કાં તો ગાંડા થઇ જાય છે, કાં તો મારફાડ કરી ફારીને લાકડે લટકી જાય છે. આવી બધી વાતો દિવસમાંથી કાઢી નાંખવી જ સારી છે. ખુદાને મંજૂર હશે તો આ દુઃખના દિવસ પણ વહી જશે.”

શાંતિથી ગાળો ખાઇ લેવાની મને ટેવ નહોતી, છતાં એ પકાણુના મ્હોંમાંથી એ રાતે નીકળેલું ખુદાનું નામ મને ધણું ખ્યાલે લાગ્યું. માણસ જ્યારે બધો આધાર છોડી, પૂરવપશ્ચિમનું લાન બૂલી જાય છે ત્યારે એ નોધારાનો આધાર, અનાથનો નાથ યાદ આવે છે. આથીજ હું જેઠખાનામાં મોટા મેટા જૂનાપૂરાણુ કેદીઓને પણ હાથમાં માળા લેઇ ભગવદ્ગરમરણ કરતાં જોતો. પહેલપહેલાં તો મને આ દેખાવ જોઇ ખૂબ હસવું આવતું, પણ પાછળથી વિચાર કરતાં માત્રમ પડ્યું કે એમાં હસવાનું શું છે ? દુઃખી જન પણ ભગવાનનો જ ભક્ત છે.

પણ દિવસે દિવસે દુઃખનાં વાદળ ઘેરાતાં જ ગયાં. હિંદી સરકારના હુકમથી નવા સુપરીન્ટેન્ડન્ટે આવી અમને ઘાણીનું કામ સોંપ્યું, અને બળદની માફક અમારી પાસે તેજ પીલાવવા માંડ્યું. આથી તો મનમાં રહી રહીને બળવોજ કરવાની વૃત્તિ જાગી. ફારીને લાકડે ચડી ઝટપટ મરી જતું સહેલું છે, પણ દરરોજ ટીપે ટીપે પીલાઇને મરવું સહેલું નથી. હિંદી સરકારના ફાજદારી કાયદાની ૧૨૧ મી કલમ મુજબ જેમને જાંદગીભરની કાળાપાણીની સજા

થઈ છે તેમાંથી ભાગ્યેજ કોઈ જીવનો જન્મતો ધેર આવ્યો હશે. આંદામાન-નિકોબાર મેન્યુઅલના નિયમ પ્રમાણે ‘જાંઘીભર’નો અર્થ ૨૫ વર્ષ થાય છે; અને ૨૫ વર્ષ પૂરાં કર્યા પછીયે પણ કેદીને છોડવો ન છોડવો એ સરકાર જહાદુરની ઇચ્છા પર નિર્ભર છે. આથી ધણીવાર મનમાં થઈ આવતું કે આ દુઃખ ભોગવવા કરતાં ગળામાં ફાંસો ખાઈ મરી જઈ. પણ એમ કરવાની હિંમત ન ચાલી. કદાચ મરવને માટે જેવું કંઈક કાળજી નેહએ તેવું માફ નહોતું. આથી મારી સમગ્ર શક્તિથી તેલ પીલવા સિવાય અને સરકારની તિજેરી ભરવા સિવાય બીજો ઇલાજ રહ્યો નહિ. એક દિવસની વાત મને બરાબર યાદ છે. સવારથી સાંજ સુધી લાગલાગટ ધાણી ફેરવીને પણ હું ૩૦ શેર તેલ* કાઢી શક્યો નહોતો. હાથપગ એવા ઢીલા થઈ ગયા હતા કે જાણે હમણાંજ તમ્બર ખાઈ નીચે પડી જઈશ, એમ લાગતું, અને ઉપરથી પહેરેગીર ગાળાનો વરસાદ વરસાવતો. સાંજે એ મને જેલર પાસે લેઈ ગયો. જેલર ધણીજ મીઠી ભાષામાં મારા પિતાનું શ્રાદ્ધ કર્યું, અને પીડ પર ફટકા મારવાનો કર બતાવ્યો. જેલર પાસેથી આવીને હું ખાવા બેઠો પણ દુઃખ અને અભિમાનથી હૃદય ભરાઈ ગયું, ગળું બંધ થઈ ગયું, અને એકે કોળીએ ગળે ઉતરી શક્યો નહીં. આ નેહ એક હિંદુ પહેરેગીરને દયા આવી. એણે કહ્યું: “બાલુગોક બડી તકલીફમાં લાગે છે. અલ્લા, જરા ખાવાનું વધારે આપજો.” આ વાત સાંભળી મને જેરથી રડી પ્રડવાની ઇચ્છા થઈ, આથી મેં મારા હાથેજ મ.ફે ગળું દાબી નાંખ્યું. આવે વખતે ગાળ દે એ ખમાય પણ દયા ન ખમાય.

રિવાજે પણ કામમાંથી છૂટી નહોતી. નીચેથી પાણીની બાટ્ટી-એ ભરી લવી બીજા અને ત્રીજા માળનાં છત્તં ધોવાં પડતાં, આવી રીતે એક દિવસ હું છત્તું ધોઈને સાફ કરતો હતો ત્યાં મેં

થોડે દૂર ઉશ્વાસકરને કામ કરતાં જોયો. અમને વાતો કરવાનો હુકમ નહોતો છતાં એક બે વાત કરી લેવાનું મને મન થઇ ગયું. ધીરે ધીરે પગ માંડતો માંડતો હું ઉશ્વાસકરની પાસે પહોંચ્યો અને તેને ધીરે સાદે બોલાવું છું ત્યાં તો મારા બરડા પર ભેરથી મુકો પડ્યો. મેં ચમકીને પાછું જોયું ત્યાંતો મેં પર તમાચો પડ્યો. આંખો ઉધાડીને જોઉં છું તો જમદતનો સગો ભાઇ પડાણુ પહેરે-ગીર મહમ્મદશાહ સરકારી હુકમનો અમલ કરી જોડની શાન્તિ ભગતી રહ્યો હતો !

આ રીતે દેટલાક દિવસ કામ કરી હું ધાણીમાંથી છૂટો થયો, પણ જોડરનો જીવ જપે એમ નહોતો. એણે ફરીથી મને ધાણીમાં જોડ્યો. હું પણ મરણીઓ બન્યો, અને મેં રોકકું પરખાવી દીધું: “કરવું હોય તે કરો, તેજ નહિ પીલું.” આ જવાબ સાંભળી જોડર કોષથી સળગી ઉડ્યો. એણે મને હાથકડી પહેરાવી બંધ કાટડીમાં પૂરવાનો અને મીઠાની રાખ (Penal diet) પાવાનો હુકમ કર્યો. છેવટે જ્યારે શરીર બિલકુલ તૂટી ગયું અને હોશ ન રહ્યા ત્યારે નારીએજ છોડવાનો અધિકાર મળ્યો. છતાં નારીએજ છોડવામાંયે જપ નહોતો. પંજાબી અને પઠાણુ પહેરેગીરોના મનમાં એમજ કસી ગયું હતું કે તેઓ અમને જોડવી કનડગત કરશે તેટલી જ તેઓ ઉપરી અધિકારીઓની મહેરબાની મેળવશે. આથી તેઓ હરહંમેશ અમને હેરાન કરવાની જ ફિકરમાં રહેતા. ન્હાની ન્હાની ધૂળરાખ જેવી વાતોને માટે પણ અમને હેરાન કરતા. એક દિવસ મારી કાટડીમાં બેસીને હું નારીએજનાં છોડાં ફૂટતો હતો, અસહ્ય ગરમીને લીધે માફે આપું શરીર પસીનાથી રેખકેમ થઈ ગયું હતું; નારીએજનાં છોડાં પર પડતી મોગરી ઉછળી ઉછળાંને મારા માથા પર આવતી, છતાં છોડાં છૂટતાં નહિ. આથી કંટાળીને હું બહાર નજર કંઈ છું તો એક મુસલમાન પહેરેગીર ધીમે ડગલે જતો હતો.

મેં તેની પાસે નારીએળનાં છોડાં બીજવવા થોડું પાણી આપ્યું. તેણે દાંત કચકચાવી કહ્યું:—“નહીં, નહીં મળે. સૂઝ ફૂટે.” મારો મિત્રજી પણ દેકાણે નહોતો, એટલે મારાથી ન રહેવાયું; હું બોલી ઉઠ્યો: “પાણી ન આપતું હોય તો ન આપ, પણ દાંત સાનો કચકચાવે છે.” આથી પહેરેગીરે મિત્રજી બદલીને કહ્યું: “કેમ, ગુસ્તાખી કરે છે?” મેં પણ વિચાર કર્યો કે અત્યારે દગાઈ જવામાં માલ નહિ, એટલે રોકડું પરખાવ્યું. “તું વળી ક્યાંતો નવાખમદો?” આ સાંભળતાં જ તેણે જોળીમાં હાથ ધાલી મારી ડોક એવા જોરથી ખેંચી કે મારું માથું સળીઆ સાથે અફળાયું. આથી મને એવો ગુસ્સો ચડ્યો કે તે અંદર હોત તો મોગરી મારીને એનું માથું ફેડી નાંખત. પણ શું કરું? હાથાર! છેવટે મેં એનો હાથ પકડી એવા જોરથી દાંત દબાવ્યા કે એમાંથી દડદડ લોહી છૂટ્યું. એ જોલરને હાથ બતાવી મારી વિરહ ફરિયાદ કરવા ગયો, પણ રસ્તામાં એક દિંદુ પેટીઆદિસરે એને રોક્યો અને એને સમજાવીને પાડો આપ્યો.

પહેરેગીરોની સાથે મારે આવા બીજા પણ એકમે ટંટા થયા હતા, પરંતુ એ બધા ટંટાઓના પરિણામ પરથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું કે પહેરેગીર જેમનાથી હારી જતા તેમના દોસ્ત બની જતા. બીયારા દુર્ભાજ લોકો પરજ બધી જગ્યાએ જીતમ થનો, અને એ જીતમના કરનાર પકાણો જ હતા. પકાણો આજ એટલા અવગુણથી ભર્યા હશે પણ તેમનામાં એક ગુણ અવશ્ય છે. તેઓ જેના એક વાર દોસ્ત બની જાય છે તેની બધા પોતાના શિર પર લેતાં તેઓ જરાયે અચકાતા નથી, અને જીવના જોખમે પણ તેને મદદ કરે છે. એમનામાં નિર્દયતા પરાવાર છે, પણ એમના હૃદયમાં જેવી દહના છે તેવી આપણા દેશના માણસોમાં નથી નજરે પડતી. હડતાળ વખતે અમને દગાળી દેવાને માટે જોર પકાણુ પહેરેગીરોને રોકતો, પણ ધણીવાર તો તેઓ અમારી સાથે ભગી જતા અને ફેરન બની જતા.

કાંઈ કોઈવાર જેલમાં હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે જખરહરત તોલ્લેનો થાય છે. મુસલમાનોની પોતાની કામના માણસો તરફ રવાનાવિક રીતે જ નસ ખેંચાય છે, અને એથી હકુમતની બધી જગ્યાઓ પોતાની કામના જ માણસોને મળે તે માટે તેઓ હરહંમેશ પ્રયત્ન કરે છે. જાતજાતની લાલચો આપી હિંદુઓને મુસલમાન બનાવવામાં તેઓ ખૂબ રસ લે છે. લગભગ દરેક મુસ્લાજીને એવો ચકીન હોય છે કે કોઇને કોઈ રીતે હિંદુને મૂઝો મૂંડાવી, કલમા પઠાવી મુસલમાન બનાવ્યાથી અલ્લાહનીઆ બહિસ્તમાં પોતાને માટે ખૂબ આરામની જગા પસંદ કરી દેશે. સાથે સાથે કાળાપાણીના દુઃખી ભક્તો પર મુસ્લાજીનો ખૂબ કાબૂ હોય છે, અને આથી હિન્દુ મુસલમાન બનને કામોના ધર્મધૂરંધરો વચ્ચે વારંવાર દંડયુદ્ધ જામે છે. જે કાંઈ હિન્દુ, અને ખાસ કરીને બ્રાહ્મણ, ધાણી પીલવાના કામ પર હોય તો પાંચ સાત મુસલમાનો ભેગા થઈ તેને સમજાવે કે તે કલમા પઢી લે તો બધા દુઃખમાંથી ઉગરી જાય. મુસલમાનોની માફક આર્યસમાજીઓ પણ નિજ ધર્મપ્રચારનું કાર્ય કરે છે અને ધર્મબ્રજ અને વિખતીય માણસોને આર્યસમાજમાં ભેળવવાનો જીવ-તોડ પ્રયત્ન કરે છે. સાધારણ હિંદુઓને આ વિષે ઓછી જ ફિકર હોય છે. તેઓ કેવળ વાઢી જાણે છે, ઉમેરવાની તેમનામાં શક્તિ નથી. આ પક્ષાપક્ષીથી બીજો કાંઈ લાભ થયો હશે કે નહિ તેની મને ખબર નથી, પણ હિંદુઓની ચોટી અને મુસલમાનોની દાઢી તો એથી ખૂબ વધી ગઈ એ મેં નજરે જોયું છે. બંગાળની હલકી મણ્ડાતી જાતિઓના લોકો જેઓ બહાર કંદિયે ચોટી રાખતા નથી તેઓ અહીંઆ આવીને દોઢદોઢ હાથ લાંબી ચોટી ઉગાડે છે, અને મુસલમાન પણ માથું હલાવી હલાવી “અલી ઔર હુમાનકી લડાઈ” “શિવ ઔર મહમદકી ઝગડા,” “સોનામાન બીબીકા દિરસા” વગેરે તરેહ તરેહની વિચિત્ર કહાણીઓ સંભળાવીને પોતાની દૂરદેશ ધર્મશુદ્ધિ બનાવવાની ફિકરમાં પડે છે. અમને લોકોને જરાયે

આનાકાની વિના બન્ને પક્ષની રસોઈ જમતાં જોઇને પહેલવહેલા તો મુસલમાનોને એમ લાગ્યું કે અમારામાં ધર્મભુદિ જાગૃત થઇ છે. એથી તેઓ ધણા જ ખુશી થયા અને હિંદુઓ બળીને ખાખ થઈ ગયા. પણ વખત જતાં અમારા રંગદંભ જોઇને તેઓની ખાતરી થઈ કે અમે ન તો હિંદુ છીએ, ન તો મુસલમાન છીએ-ખાસા બંગાળી છીએ. પછી તો બધા રાજનૈતિક દેદીઓને 'બંગાળી' જ કહીને સૌ કોઈ ખોશાવવા લાગ્યું.

હુ:ખ અને શરમની વાત તો એ છે કે આ પક્ષાપક્ષી સાધારણ દેદીઓમાં જ નહિ, પણ રાજનૈતિક દેદીઓમાંયે પ્રવેશી હતી. અમારી સંખ્યા જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ આ પક્ષાપક્ષી પણ વધતી ગઈ. જેમણે ટાઈટોયનું "રીસરેક્શન" વાંચ્યું છે તેમને યાદ હશે કે તેમાં ટાઈટોયે બળવાખોરની મનોદશાનું કેવું સુંદર ચિત્ર ખેંચ્યું છે. એ વર્ણન કેટલું ચચાર્થ છે એ અહીંની પક્ષાપક્ષી જોઇને હું તુરત જ સમજી ગયો. ખરેખર, સાધારણ રીતે બળવાખોર પોતાની જાતને બહુ મોટો માણસ માની બેસે છે. એનામાં અહંકાર અને આત્મવિશ્વાસ એટલો બધો બર્યો હોય છે કે તે દરેક કામમાં અગ્રેસર બની જાય છે. પણ મારા નમ્ર મત પ્રમાણે એના ચારિત્ર્યમાં જેટલી તીવ્રતા છે તેટલી ગંભીરતા નથી. એ સાધારણ રીતે ક્ષપનાશીલ અને એકદેશીય હોય છે, અને એમનામાંના ધણાખરા તો અંતઃજનિતના હોય છે. રાજનૈતિક દેદીઓમાં કોઈ નવો છોકરો આવતો તેને પહેલો સવાલ હું એ જ પૂછતો કે તેના પિતા કે માતાના કુટુંબમાં કોઈ ગાંડું હતું કે નહિ ? અને ધણાખરાઓના કુટુંબમાં કોઈને કોઈ વાયુરોગથી પીડાતું મળી જ આવતું. સંભવ છે કે મારા પૂરાણા મિત્રો આ વાત સાંભળીને મારા પર ક્રોધ કરે, પણ એમ ક્રોધ કરી શક્તિનો અપવ્યય કરવાની જરાય જરૂર નથી, કારણ કે હું પણ તેમની જ ટોળીનો માણસ છું; મારી ઘાદી પણ માંદી જ હતી.

બળવાખોરોના ચારિત્ર્યની આ ખૂબી જેલ બહાર બંધારોજ-
 ગારમાં ફરમા રહેવાથી દબી જાય છે, પણ જેલની અંદર બીજા
 કોઇ ઉત્તેજક કામને અભાવે જૂદા જૂદા પક્ષોની રચના અને કાર્ય-
 પ્રવૃત્તિમાં તે પ્રગટ થાય છે. કયા પક્ષે વધારે કામ કરી બતાવ્યું,
 કયા પક્ષે હાડકાં ચોર્યાં, કયો આગેવાન સાચો અને કયો જુદો—
 આ વિષયોની ચર્ચાઓનો અહીં છોડા જ આવતો નથી. દરેક પક્ષ
 પોતાનો પક્ષ “પહેલો અને સાચો” એ પૂરવાર કરવાને બીજા
 પક્ષોની ઉપર જૂઠાસાચા આરોપ મૂકે છે. પક્ષભેદની સાથે પ્રાન્ત-
 ભેદ બળે છે અને ચર્ચાનું સ્વરૂપ વધારે વિકૃત અને વિકટ થાય છે.
 જાતીય એકતાને નામે કેટલીયે અદ્ભૂત વાતોનો પ્રચાર કરવાનો
 અહીં પ્રયત્ન થાય છે એનો સુમાર નથી. વચમાં વચમાં મહા-
 રાષ્ટ્રીય નેતાઓ એમ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે કે બંગાળીઓની
 સ્વદેશભાવના ધણી જ સંકુચિત છે, કારણ કે બંકિમચંદ્રના ‘બન્દે-
 માતરમ્’માં ત્રીશ કોટિ નહિ પણ સપ્ત કોટિ કપડનો ઉલ્લેખ છે
 અને બંગાળી કવિ (દ્વિજેન્દ્રલાલ રાય) “બંગ આમાર, જનની
 આમાર ” નો પ્રાંતીય રાગ આઘાપે છે. એક પંજાબી આર્યસમા-
 જીને બંગાળીઓની ખૂરાઈ કરવાનું કાંઈ ન સૂઝ્યું એટલે એણે એ
 શોધી કાઢ્યું કે આ દેશમાં અંગ્રેજ શિક્ષણનો પ્રચાર કરવાની સલાહ
 અંગ્રેજ સરકારને બંગાળી રામમોહનરાયે આપેલી, એથી દેશનો
 સૌથી મોટો દ્રોહી અને વિશ્વાસઘાતી કોઈ હે.ય તો એ જ છે. આ
 બધી દલીલો અને યુક્તિઓનો જવાબ ગાંડાની ઇસ્તિખ્તાલમાં પૂર્ણ
 સિવાય બીજો કંઈ નહોતો. મહારાષ્ટ્રીય નેતાઓની અંદર બંગાળીઓ
 પ્રત્યે દ્વેષની લાગણી વધારે તીવ્ર માત્રમ પડે છે. તેઓ તો એમ જ
 માનતાલાગે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં એકતા સ્થાપવી હે.ય તો મરાઠા-
 ઓના જ નેતૃત્વ નીચે સ્થાપી શકાશે. હિન્દુસ્તાની અને પંજાબી ગમાર
 બંગાળીમાં નર્યો બકવાદ છે; મદ્રાસીઓ કમળેર અને ડરપોક છે, માત્ર
 પેશવાના વંશજો જ માણસ કહેવાડાવવાને લાયક છે—આજ બનિ
 તેમની દરેક યુક્તિ અને દલીલમાંથી નીકળે છે.

આ બધા વિરોધોને લીધે, અમે ધણી દિવસ હડતાલ પાડી છતાં કાંઈ ફળ ન આવ્યું. છેવટે જ્યારે જેલનાં દુઃખોથી કંઠાળી ઈન્દુબૂષણે આત્મહત્યા કરી અને ઉત્લાસકર માંડો થઈ ગયો ત્યારે અમારી આંખો ભીંડી, અમારો કુમંપ હોઝવાયો અને અમે બધા સાથે મળીને કામ કરવા લાગ્યા. અમારા ધણીખરા આગેવાનો હડતાલના ફંદામાં નહિ પડતાં દૂર રહ્યા રહ્યાજ અમને ઉપદેશ અને પ્રેરણા કરી પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરતા. આ દશામાં ધણીયે વાર અમે પાછા પડ્યા, છતાં આખરે સરકારને અમારી સાથે માંડવાળ કરવી પડી, અને હડતાલ ખુશી ગઈ.

x   x   x   x

અધિકારીઓનો મિત્રજ નરમ થવાનું બીજું પણ એક કારણ હતું. જર્મનો અને અંગ્રેજો વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થઈ ગયું હતું. યુદ્ધ શરૂ થયાના થોડા દિવસ પછી જેલના કર્તાહતાંઓનાં મોં પડી ગયાં. કેદીઓને સતાવવાના તેમનામાં હોશ ન રહ્યા.

આસિદ્રયાના પાટરીકુંવરના ખૂનથી માંડીને પેરિસથી ૨૦ માઈલ છેટે જર્મનો જઈ પહોંચ્યા છે એ બંધી ખજારો અમને જેલમાં બેઠે બેઠે જ મળી ગઈ. જ્યારે એમને મદાસ પર ગોળા વરસાયા ત્યારે તો એ વાત કેદીઓથી કેમ જ છાની રહે ? કેદી પણ સમજી ગયા કે અંગ્રેજોના વેપારધંધાને ખૂબ નુકસાન પહોંચી રહ્યું છે. પહેલાં કાપરેલ અને સરસવનાં હજારો પીપ પોર્ટલેયરથી ચઢતાં પણ હવે બધો માલ ગોદામમાં જ પડ્યો રહેતો. જેલની લગભગ બધી ધાણીઓ ફરતી બંધ થઈ ગઈ. આખરે જનજનતની લાલચો આપી કેદીઓ પાસે પણ વૈરલોનની માગણીઓ થવા માંડી. આથી પોર્ટલેયરમાં રહેનાર સૌ કોઈને ખાતરી થઈ કે અંગ્રેજોનું સહનિવૃત્તિ

જેના બેઠું છે. જેલની પક્ષાપક્ષી બંધ પડી, તડ સંધાઇ ગયાં, સર્વે ભેગાં મળી જર્મનીની જય મનાવા લાગ્યા અને એના શિશુ વિજયને માટે માળા ફેરવવા લાગ્યા. સૌને એવો વિશ્વાસ બંધાઇ ગયો કે જર્મન ક્યંસરે બધા ફેદીઓને છોડી મૂકવાનો હુકમ કાઢ્યો છે. સાહેબના ચપરાસીઓ અમારી પાસે આવી કાનમાં કહેવા લાગ્યા, કે કાલે તો સાહેબ છાપું વાંચતાં વાંચતાં રડી પડ્યા, કાલે તો સાહેબ આધા વિના જ માથે ઓઢીને સૂઇ ગયા, વગેરે વગેરે.

ભવિષ્યવેતાઓનો રાફડો ફાટ્યો. કોઇ કહે : પીરસાહેબને સ્વપ્ન આપ્યું છે કે અંગ્રેજોનો ધડો ૧૯૧૪ ની અંદર જ ફુટી જશે. કોઇ કહે : એ વાત તો કુરાનેશરીફમાં સાફ સાફ લખી છે. સારાંશ એ કે સવારથી સાંજ સુધી આ જ પ્રકારની ચર્ચા ચાલતી રહી.

આખરે જેલના અધિકારીઓ પણ ફેદીઓના અંતરની વાત પામી ગયા, અને અંગ્રેજો જીતે છે એ ખતાવવાને માટે સુપરીન્ટેન્ડેન્ટે લંડન ટાઇમ્સની અલ્વાડિક આવૃત્તિ અમને વાંચવા આપી. પણ ધીરે ધીરે ટાઇમ્સની ખબરો પરથી અમારો વિશ્વાસ ઉડી ગયો, કારણ કે ટાઇમ્સના કહેવા પ્રમાણે અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ લશ્કર દર-રોજ જોટલા માઇલની દૂર કરતું હતું તે બધાનો સરવાળો કરીએ તો થોડા મહિનામાં તે જર્મનીનેયે ઓળંગી પોલેન્ડ પહોંચી જવું જોઇએ, છતાં પોલેન્ડ તો દૂર રહ્યું પણ હાઇન પણ પહોંચ્યાના સમાચાર મળ્યા નહોતા.* સાધારણ રીતે અંગ્રેજોના પક્ષની કોઇ પણ વાત સંભળીને ફેદીઓ બળીને ખાખ થઇ જતા. કોઇના

* આ સરવાળો કરવામાં અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ લશ્કર પાંખ હાથના ખાખ બાદ કરવાનું ઉપેન્દ્રબાણ બૂલી ગયા છે, નહિ તો આની મોટી ભૂલ ન થાત.

પણ દિલમાં સંદેહ નહોતો કે ઓશીસરો જૂડી જૂડી ખખરો છપાવીને
આવી કેમ દેખે રહ્યા છે.

હિન્દુસ્તાનથી જે નવા નવા ફેદીઓ અધિતા તે વળી એવી
અદ્ભૂત વાતો સાવતા કે અમે સાંભળીને દિગ્ધ થઈ જતા. એક
નવી ટુકડીએ આવી અમને સમાચાર આપ્યા કે એમન પોર્ટ્લેન્ડ-
યરનો દરવાજો તોડી આંદામાનના બધા ફેદીઓને બગાડી ગયું છે !
અમારા આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો ! અમે સદેહે મોજૂદ છતાં આ
અફવાને જૂડી માનવાની તેમણે ના પાડી, કારણ કે એક ધણા જ
વિશ્વાસપાત્ર, બહા માણસ પાસેથી તેમણે આ ખખર સાંભળી
હતી ! બસ, કાને સાંભળી વાત આગળ નજરે જોઈ વાતને કેમ
સાચી મનાય !

કમે કમે પઠાણ અને શિખ પક્ષટણાના સિપાઈઓ રાજ્યદ્રોહ !!
અપરાધ માટે સજા પામી પોર્ટ્લેન્ડયરમાં ઉમરાવા લાગ્યા. કેટલાક
ક્રાન્સ અને કેટલાક મેસોપોટેમિયા જઇ આવ્યા હતા. પઠાણોના
મ્હોંમાંથી અનવર બેગની દૈ !! શક્તિની અને અદ્ભૂત ચમત્કારોની
જે બધી વાતો અમારે કાને પડી એથી ફેદીઓની છાતી આશાથી
દશ હાથ પુલાઇ ગયું. તેઓ કહેતા હતા કે અનવર પાશા જ્યારે
તોપની સામે ઉભા રહે છે ત્યારે ખુદાની કુદરતથી તોપનું મ્હોં
આપોઆપ બંધ થઈ જાય છે ! અમે એમ પણ સાંભળ્યું કે તેઓ
પશ્ચિરાજ ઘોડા પર બેસી મુશ્તાન આવી ગયા છે, અને વચન
આપી ગયા છે કે થોડી જ દેરમાં તેઓ આશમકરમાં મુસલમાની
સલ્તનતનો પાયો નાંખશે ! જર્મન કમસરે કવ્રમા પડી ઇસ્લામ ધર્મ
સ્વીકર્યો છે ! આ બધી વાતોનો પ્રતિરોધ કરી ફેદીઓનો જીવ મેંજ
ફાળાવે ? એ વિચારથી જ અમે બધા ચૂપ બેસી રહેતા. હા, જ્યારે
જ્યારે જની સડે ત્યારે ત્યારે અમે સાચી ખખરો મેળવવાને બધાંઓ
હૂંફતા અને મેળવતા, ગદર પાર્ટીવાળા સિપોના આઆ પછી અહીં.

પહેરે. ભરવાને હિન્દુસ્તાનથી દેશી અને વિલાયતી પક્ષટણો બોલાવી હતી. વિલાયતી પક્ષટણમાં ધણાખરા તો આયરિશ હતા. તેઓ અંગ્રેજોનું બહુ વાંચે એમ તો હતું જ નહિ. એટલે તે પછી તો છાપાં મેળવવાં કાંઈ મોટી વાત નહોતી. આ ઉપરાંત હિન્દુસ્તાનથી જે નવા રાજનૈતિક કેદીઓ આવતા તેમની પાસેથી પણ દેશની ધણી જાણવાનું હકીકત મળી જતી. એમનું પકડાયા પછી એમ સાંભળ્યું કે તેના કેપ્ટનના કાગળીઆમાં પોર્ટુગેઝરનો નકશો હતો. આથી આગળ ઉપર હુમલો ન થાય એ માટે પોર્ટુગેઝરમાં નવું લશ્કર બોલાવ્યું, અને જે ચાર તોપો પણ મંગાવી.

પોર્ટુગેઝરની દેશી પક્ષટણમાં પંજાબીઓની સંખ્યા વિશેષ હતી અને એમાં શિખ વિશેષ હતા. રખેને ગદર પાર્ટીવાળા શિખ આ શિખ સિપાઈઓની સાથે મળીને તોફાન મચાવે એ બચથી જોલના અધિકારીઓ ફફડતા ને ફફડતા જ રહેતા. જોલની અંદરના શિખકેદીઓ સાથે તેઓ કડક વ્યવહાર રાખતા. આ બધા શિખો અમેરિકાથી આવેલા હતા. એમને રોટી અને માંસ ખાવાની ટેવ હતી. જોલની સડીપાકી રોટીથી એમને તૃપ્ત થતી નહિ. આ ઉપરાંત તેમના લાંબા કેશ ધોવાને માટે તેમને સાબુ કે ખારો પણ મળતો નહિ. આ બધા અત્યાચારથી ત્રાસી જઈ તેમનામાંનો એક છત્સિહ બાન જૂલી સુપરીન્ટેન્ડેન્ટને મારવા દોડ્યો. પરિણામે તેને બે વરસ કાળકોટડીમાં પૂરવાનો હુકમ થયો. આથી કેદીઓમાં હડતાલ પડી, પણ અંતમાં જેમણે હડતાલ પાડવામાં આગેવાની કરી હતી તેમણે જ પાછી પાની કરી, અને હડતાલ તૂટી પડી. એટલામાં લડાઈ બંધ થઈ અને અમારા નસીબમાં કાંઈ નવી વ્યવસ્થા લખી છે કે નહિ એની વાત જોતાં અમે ઉંચી ડોક કરી બેસી રહ્યા.

x   x   x   x

કાંઈ કાંઈ વાર રાજકીય પ્રશ્નોની બાબતમાં અમારે ને સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ વચ્ચે ખૂબ ચર્ચા આવતી. ચર્ચામાં અમેજ સરકારના મહિ-

માનો ફેલાવો કરવો એ જ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબનો ઉદ્દેશ હતો. સ્ત્રીઓ અને સરકારી અમલદારો સાથે વાદવિવાદ છેડ્યા પછી હાર માની લેવામાં જ ભક્ષમનસાધ છે. છતાં અમે તો કાંઈ કાંઈ વાર સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબને એ ચાર અગ્રિય વાનો પણ સુચવી દેતા. જ્યાં દિલ્લી બળતરા બુઝાવવાનો કાંઈ ઇલાજ નહોતો ત્યાં જીજ્ઞાસા સિવાય બીજું શું થાય ?

એ દિવસોમાં રશિયામાં વિપ્લવની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી. એક દિવસ જેલરે મારી પાસે આવી કહ્યું : “ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ આટલી આટલીવાર સુધી તમારી સાથે વાનો કરે છે એનું કારણ સમજવામાં આવે છે કે ? ”

મેં કહ્યું : “ હું શું જાણું, સાહેબ ? હું નથી કહી શકતો કે પ્રોતાની જાતિના ગુણ ગાત્રા સિવાય બીજો કાંઈ મતલબ છે કે કેમ. ”

જેલરે કહ્યું : “ કદાચ તમને માલમ હશે કે જીજ્ઞાસા મહિને તમારા દરેકને માટે દિનિયા ગવર્નમેન્ટને રીપોર્ટ કરવામાં આવે છે. તમે લોકો સુપરીન્ટેન્ડેન્ટને જેટજેટલું કહો છો તે બધું તે નોટ કરી લે છે અને તેના આધારે જ રીપોર્ટ મોકલે છે. આજે ચોતરફ જે મહત્ત્વ મળી રહી છે તેમાં જો અંગ્રેજો હારે તો તો તમને કાંઈ પૂછવાર નથી પણ જો જીતે તો વિજયોત્સવના પ્રથમ આનંદમાં પ્રસન્ન થઈ તમને છોડી પણ મૂકે એવો સંભવ છે. હું આયરિશ છું એટલે અંગ્રેજોને બરાબર ઓળખું છું. જેલમાં પેટની વાત હેંડ પર લાવવાથી કશોયે ફાયદો નથી. ”

હું સમજ્યો કે તો બરાબર છે. જેલ એ કાંઈ બાળપણ મૂડવાની જગ્યા નથી. શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે કે સજાના મુખમાંથી પણ સફુપદેશ નીકળે તો તે મહત્ત્વ કરવો. આથી મેં તેજ દિવસથી સજાના મુખમાંથી એ મારી જીતને વફા શપથનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો.

રરથ

વચ્ચમાં વચ્ચમાં સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ લડાઈની વાત છેડતા. તેઓ સાહેબ અમને એ હસાવવા માગતા કે જર્મન ખરો શયતાન છે. અમે પણ એક વારતો જર્મનને શયતાન માની લેતા, અને કહેતા કે મરશે ત્યારે જર્મન અથવા નરકમાં જશે. એમના દેવલોકમાં અંગ્રેજોની સાથે રહેવાનું સ્થાન હોઈ શકેજ નહિ.

અંગ્રેજોના ચારિત્ર્યની એ એક મોટી ખોડ છે કે તેઓ પોતાની દૃષ્ટિ સિવાય બીજાની દૃષ્ટિથી કાંઈ ચીજ બેઠેજ શકતા નથી. ઠડ કરોડ ભારતવાસી સદાસર્વદા અંગ્રેજોના આશ્રય નીચે રહેવા માગે છે એ વાતની ખાત્રી કરવાને માટે અંગ્રેજોનો પ્રાણ સદાયે તકસે છે. એમને એ વાતનો જરાયે સંદેહ નથી કે ભારતમાં અંગ્રેજોનું જે રાજતંત્ર ચાલે છે એ સૌથી આદર્શ રાજતંત્ર છે.

પરંતુ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબનો આ વિશ્વાસ અંતપર્યંત ટકી શક્યો નહિ. લડાઈના વખતમાં તનતોડ મહેનત કરી, કેદીઓનાં ખર્ચ ઘટાડી સરકારની તિજોરીમાં તેમણે મોટી રકમ જમા કરાવી. લડાઈ પૂરી થયે પોતાની બાળકન્યાને વિલાયત પહોંચાડવા માટે છ મહિનાની છૂટી માગી, પણ સીમલાથી કારો જવાબ મળી ગયો કે હમણાં છૂટી મળે એમ નથી. જ્યારે કાગળો લખી લખી તેઓ સાહેબ હેરાન હેરાન થઈ ગયા અને કાંઈ જવાબ ન મળ્યો ત્યારે બડબડવા લાગ્યા: “ All governments are bad. I am an anarchist .” (સરકાર માત્ર ખરાબ છે. હું તો હવે અરાજકવાદી થયો છું) આખરે ચીડાઈને એમણે પોતાની જગ્યાનું રાજનામું આપ્યું અને કહ્યું કે: “ The Gods of Simla are incorrigible.” (સીમલાના દેવ કદિ સુધરે એમ નથી.) થોડા દિવસ પહેલાં મોન્ટેગ્યુ સાહેબના સુધારાઓનો ખરીતો બહાર પડ્યો હતો, અને તેમાં હિંદી સરકારનેજ કર્તાદર્તા બનાવવાની દરખાસ્ત હતી.

સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબે તે વખતે હર્ષભર તેને વધાવી લીધી હતી, અને કહ્યું હતું કે: " There is nothing wrong in it. The Government of India are sensible people. " (એમાં કંઈ ખોટું નથી. હિંદી સરકાર ધણીજ હોશિયાર છે.) સાચું જ કહ્યું છે: પ્રસૂતિની પીડા રે વંઝા તે શું બણે.

ગેર, લગાઈ બંધ થઈ ગઈ. ...એકદિવસ ખખર આવી કે છંદગીભર કાળાપાણીની સળ પામેલા રાજનૈતિક કેદીઓને છોડી દેવાની હિંદી સરકારે ભક્ષામણ્ય કરી છે, અને એમાં અમારાં પણ નામ છે. માત્ર અંગ્રાજી સરકારની મંજૂરીની જ વાર છે.

હજી સુધી છંદગીભર કાળાપાણીની સળ પામેલો રાજનૈતિક કેદી છવતો ઘેર પાછો ફર્યો નહોતો, આથી આ વાત માનવાને અમારો છવ ચાલતો નહોતો. પણ માન્યા વિના રહેવાય કેમ ? પ્રાણ તડકડી તડકડીને નીકળી ન જાય ? આખરે જર્મનો સાથે સુલેહ થઈ. ઈંગ્લેન્ડમાં સુલેહોત્સવ ઉજવાયો. પણ આ શું ? કેદીઓને તો છોડ્યા જ નહિ ! કાંઈ ભૂત હશે. અમે દિવસો ગણુવા માંડ્યા, દિવસો ગણુતાં ગણુતાં અડવાડીઆ ગણુવા માંડ્યા, અડવાડીઆ ગણુતાં ગણુતાં મહિનાઓ ગણુવા માંડ્યા, મહિનાઓ ગણુતાં ગણુતાં વરસ પૂરું થયું પણ બિજાડી નસીબદાર એવી કે સિકું નજ તૂટ્યું. પછી છાપાંઓમાં વાંચ્યું કે હિન્દુસ્તાનમાં સુલેહોત્સવ ઓક્ટોબર મહિનામાં ઉજવાશે. આથી ફરી પાછી આશા બંધાઈ.

ન્યારે હિન્દુસ્તાનમાં સુલેહોત્સવ ઉજવાઈ રહ્યો, ત્યારે છવ તાગવે ચોંટ્યો. રહી રહીને એમજ થાય કે હમણાં ખખર આવશે, હમણાં ખખર આવશે. અને આખરે ખખર આવી પણ ખરી. સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબે અમને એમની ઓશીસમાં બોલાવી કહ્યું કે: "સરકારબહાદુરે તમારા પર દયા લાવી તમારી સજાના વરસમાં એકેક

મહિનો માફ કર્યો છે.” શિવ શિવ! અમારી આટલા દિવસોની આશા ધૂળમાં મળી ગઈ.

અમે વીધ કમિશનરને અરજી કરી કે આ સરકારી હુકમ પ્રમાણે અમારી સખનાં ૧૪ વરસ પૂરાં થયાં છે માટે હવે અમને જોલના કામમાંથી છૂટી મળવી જોઈએ. પણ આ અરજી વીધ કમિશનરની ઓફીસમાં ક્યાં દયાઈ ગઈ તેનો પત્તો જ નથી; હજી સુધી તેનો જવાબ મળ્યો નથી.

આજ વખતમાં જોલકમિટી ત્યાં તપાસ કરવા આવનાર હતી. મેં બંધી હાથવરાળ તે કમિટી આગળ કાઢી જોલનો કામઢંધો છોડી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ “ રામ રામે તેને કોણ ચાખે ? ” ખીજેજ દિવસે સવારમાં સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબે અમને બધાને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને કહ્યું કે: “ બંગાળ સરકારે તમને બધાને અલ્હિપુર જોલમાં બોલાવ્યા છે એટલે તમને અહીં આથી છોડી દેવામાં આવશે. ”

આટલીજવારમાં સરકારની મતિ કેમ ફરો ગઈ એ જાણવાની જીજ્ઞાસા મનમાંને મનમાંજ રમી ગઈ. કોઈ લાંબો થઈને જમીનપર સૂઈ ગયો, કોઈ હર્ષથી જૂમરાણુ કરવા લાગ્યો! કોઈ હાથપગ પછાડવા લાગ્યો, કોઈ ગાયન ગાવા લાગ્યો. પણ એક સુસ્ત બંધુએ અમને બધાને શાંત પડ્યા અને કહ્યું કે: “ ભાઈઓ ! જરા સજૂર. આમનું કાંઈ દેકાણું નથી. ફળાહારનું નોતરું તો આપું છે પણ ખાઈપી હાથગ્રહોં ઘોઈ ઉડીયું કે કેમ એનો જ સંદેહ છે. મને તો દાળમાં કાંઈ કાળું લાગે છે. ભરદરિયે વહાણુ ફૂગાડવાનોજ આ તાલ છે. ”

સ્ટીમર પર ચઢવાના માત્ર બેજ દિવસ બાકી છે. ન તો રાતે ઉંઘ આવે છે, ન તો ખાવાનું લાવે છે. કદપનામાં આંખો આગળ સેંકડો ચિત્રો તરવરે છે. કેટલાય દિવસોથી જૂજાઈ ગયેલાં મુખમાં આજે

ફરીથી યાદ આવે છે, અને સ્નેહનાં અમૂલ્ય બંધનોથી ફરીથી બાંધવાની તૈયારી કરે છે.

બે દિવસ પૂરા થયા, ૨૬ ફેબ્રુઆરિયું ટોળું જોડતી બહાર નીકળ્યું, જોડતી બહાર નીકળતાં જ શિખોએ “શ્રી વાહ ગુરુજી આલસા, શ્રી વાહ ગુરુજી ફનેહ”ના જયગોપથો આકાશપાતાળ કંપાવ્યા. પછીથી ગાવાનું શરૂ કર્યું:—

ધન્ય ધન્ય પિતા દશમેશ ગુરુ,
જિન ચિડિયોં સે બાજ તુડાયે.+

આજે ચિડિયોંના બાજનો શિકાર કરવાનો દિન ફરીથી આવ્યો હતો, આથી આ સંગીતના તાલ પર અમારો મુગ્ધાત્મા ઝણઝણી ઉડ્યો. મેં મનમાં ને મનમાંજ પ્રાર્થના કરી: “હે ભારતના ભારી ગુરુ ! હે ભગવાનના મૂર્તિમન પ્રકાશ ! સમુદ્રપારથી તારા દીન ભક્તના પ્રણામ સ્વીકારજે !”

એ પછી સ્ટીમર પર ચઢી મેં પોર્ટબ્લેયર તરફ છેલ્લી નજર ફેંકી અને વડર્સવર્થની આ ટુંક રહી રહીને યાદ આવવા લાગી:—
“What man has made of man.”x

સ્ટીમર પર ચડ્યે હજી ત્રણજ દિવસ થયા છે પણ મન તો આગળ ને આગળ દોડ્યુંજ જાય છે. ‘આ સાગરદ્વીપની દીવાદાંડી છે. પેલું રૂપનારાયણનું મંગમસ્થાન છે. અહો ! આજેજ ખિદિરપુર જઈ પહોંચીશું; તો શું ખરેખર સ્ટીમર નજ પૂછી ? અરે, આપણે તો ઘાટ પર આવી પહોંચ્યા. આ પોલિસ આપણને અક્ષિપુર જોડમાં લેઈ જાય છે.’

* ચકલીઆ.

+ હે પિતા ! હે દશમા ગુરુ (ગુરુ ગોવિંદસિંહ) ! તમે ધન્ય છો કે તમે ચિડિયોંથી બાજનો શિકાર કરાવ્યો.

+ માથુરો માથુરો શી દશા કરી છે.

અમે ફરી પાછા અક્ષિપુર જેલમાં આવી પહોંચ્યા, પણ હવે પહેલાંનાં પરિચિત મુખડાં નહોતાં. અમારા શુભાગમનના સંવાદ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબને પહોંચી ગયા. અમારી પાસે જે કાંઈ સરસામાન હતો એ બધો પોલિસ પહેરગીરોએ તપાસી નોંધી લીધો. પણ અમારી પાસે એવો બહુ સરસામાન હતોજ નહિ. પોર્ટબ્લેયરથી આવતી વખતે જ મેં મારાં પુસ્તકો નવા આવેલા છોકરાઓને આપી દીધાં હતાં. મેંતો એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે દેશમાં આવી સરસ્વતી સાથે કોઈ સંબંધ રાખીશ નહિ, ચૂપચાપ ખામશ અને પડ્યો રહીશ.

અમે જેલમાં દાખલ થયા ત્યારે શનિવારનો દિવસ હતો. અમે વિચાર કરતા હતા કે આજને કાલ બે દિવસ જેલમાં જ રહેવું પડશે, પણ એટલામાં સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ આવી પહોંચ્યા, અને અમને પૂછ્યું કે:—“હેમ, તમે લોકો આજે જ બહાર નીકળવા માગો છો? તમને કલકત્તામાં રહેવાની જગ્યા મળશે કે?” જેલમાંથી બહાર નીકળવાનું નામ પડતાં જ હૃદય ઊછળી પડ્યું. હું તુરત જ બોલી ઉઠ્યો: “અરે સાહેબ, બહુ જગ્યા છે.” મનમાં વિચાર કર્યો: “છોડી તો દે, જગ્યા નહિ મળે તો રસ્તામાં સૂઈ રહીયું.”

રાત્રે હેમચંદ્ર, બારીન્દ્ર અને મને ત્રણને છૂટા કર્યા. પણ જમ્મએ ક્યાં? શ્રીયુત સીંઝ આર૦ દાસને ઘેર પહોંચ્યા પણ તેઓ ઘેર ન મળે. હાચાર, લાંથી પાછા ફરી અમે લોકો હેમચંદ્રના મિત્ર (હાઇકોર્ટ વકીલ) શ્રીયુત સાતઠોડી પતિરાયને ત્યાં પહોંચ્યા. હેમચંદ્ર અને બારીન્દ્ર ત્યાં જ ટકી પડ્યા, પણ મેં તો ચંદ્રનગર મારે ઘેર જવાનો જ વિચાર રાખ્યો. આથી હું ૧૦૧૧ વાગ્યાની ગાડી પકડવા હાવડા જવા નીકળી પડ્યો.

પણ ઘરમાંથી બહાર નીકળી જોઈ હું તો કલકત્તાના બધા રસ્તા બુલી મયો છું. જેવડે દીયાનો અથડાનો હું હાવડા

પહેંચ્યો પણ ગાડી છૂટી ગઇ હતી. શ્યામબળરમાં માફે સાસરે છે. વિચાર કર્યો કે ચાલ, રાતે ત્યાં જ રહી જઈ. આથી શ્યામબળર જવા નીકળ્યો. શ્યામબળર પહેંચતાં પહેંચતાં રાતના ૧૨ વાગ્યા અને સસરાનું ઘર ખોળી ઢાઢી જોઈ હું તો ખારણાં બંધ; બે ચારવાર સાંકળ ખખડાવી, પણ જવાબ જ દોણ આપે ? વિચાર કર્યો કે ચાલ, ત્યારે આજે કલકત્તાના રસ્તામાં ફરીનેજ રાત ઢાઢી નાંખું. હૃદયની અંદર કોઇ નવીન તરેહના આનંદની લહેરો ઉઠી. આજે ખાર વરસે ખુલ્લા રસ્તાપર ફરવાનું મળ્યું. સાથે ન મળે પેટી ઓફીસર, ન મળે વોર્ડર કે ન મળે ધરણું. રખડતા રામનાં બંધન માત્ર છૂટી ગયાં—અને હજી સુધી કોઈ નવું બંધન પડ્યું નથી. આજે ખરેખર હું સંસારમાં એકલો છું પણ મારા એ એકલ-વાયાપણાની સાથે કોઇ પ્રકારના વિષાદની દાલિમા મળી નથી, ઉલટું એક અસૌકિક પ્રકારનો શાંત આનંદ એના તાલપર થે થે નાચી રહ્યો છે.

શ્યામબળરથી હું સર્ક્યુલરરોડ થઇ શ્યાલદા સ્ટેશન તરફ ચાલ્યો. ખાર ખાર વરસથી જોડા પહેરવાનો અભ્યાસ છૂટી ગયો હતો એથી નવા પહેરેલા જોડાથી ઠેર ઠેર ચાડાં પડી ગયાં. આથી જોડા ઉતારી એની પોટલી ખાંધી, અને પોટલી બગલ તળે મારી ચાલવા માંડ્યું. બગલમાં પોટલી જોઇ એક પહેરાવાળાએ મને રોક્યો અને પૂછ્યું: “અલ્યા, ક્યાંથી આવે છે ? ક્યાં જાય છે ?” એક વાર તો મનમાં થઇ આવ્યું કે સાચેસાચું કહી દઉં કે કાળાપાણીથી આવું છું. એથી કંઈ નહિ તો થાણામાં સૂઇ રહેવાનો તો લાલ મળશે જ. પણ પછીથી વિચાર કર્યો કે નહિ, સાચું બોલીને તો ખાર વરસ કાળાપાણી વેઢ્યાં. હવે સાચ પર પ્રેમ ખતાવવો હીક નહિ. આમ બહુ વિચારી મેં જવાબ આપ્યો: “કાલી-ઘાટથી આવું છું. અને શ્યાલદા જવું છે.” કાન્ડેબલે મારી બમલવાળી પોટલીની પરીક્ષા કરી, બહુ વાર સુધી માફે રહ્યાં

નિરખીને કહ્યું કે: “ અહ્યા, ઉઠિયો છું કે ? ” મેં ઘણી જ મુશ્કેલીથી હસતું દાખી કહ્યું: “ જી, હા. ” આથી એણે મને જવાની રજા આપી, અને મેં લાંબી સલામ ભરી ચાલતી પકડી. શ્યામદાથી રાતના એક વાગ્યાની ગાડીમાં બેસી હું શ્યામનગર પહોંચ્યો. ત્યારે રાતના બે વાગી ગયા હતા. એ વખતે નાવમાં બેસી ગંગા પાર કરતાં ત્રણ વાગી ગયા, અને બરાબર સાડાત્રણ વાગે મારા ગામના ઘાટ પર ઉતર્યો. પણ ઘાટ પર કોઈ ન મળે. રસ્તામાં માત્ર ગ્યાસતેજના દીવા બળતા હતા. ઘેર પહોંચી જોયું તો એનું સ્વરૂપ એકદમ અદ્ભુત ગયું હતું. કમાડ ખટખટાતી મેં એક પછી એકનાં નામ યોકારવાં શરૂ કર્યાં. આખરે મકાનની એક બારી ઉઘડી. અંદરથી હર્ષ અને ઉદ્દેગથી ચંચળ, સુપરિચિત સ્ત્રીકંડે પ્રશ્ન કર્યો: “ કાણુ છે એ ? ” સાથે સાથે માએ પણ એજ પ્રશ્ન કર્યો. જેની આશા સૌ છોડીને બેઠા હતા તે પાછો ફરે એ માનવાની કોઈની હિંમત ચાલતી નહોતી.

આખા ઘરમાં ખગલળાટ મચી ગયો. તમામ છોકરાછોકરીઓ આંખો યોગતાં યોગતાં મારી આસપાસ વીંટાઈ વળ્યાં. એક ન્હાનો છોકરો જરા દૂર ઉભો રહી વિસ્મિત નેત્રે મારું મ્હોં જોઈ રહ્યો. મારા ભત્રીજાએ મને એની ઓળખાણ આપતાં કહ્યું: “ આ જ તમારો છોકરો. ” જેને હું દોઢ વરસનો મૂકાને ગયો હતો તે આજે તેર વરસનો થઈ ગયો છે.

હું નવેસરથી અંસારમાં પ્રવિષ્ટ થયો. હે ભવસાગરના નાવિક ! હવે જોઈ છું. કયે ઘાટ ઉતારે છે ?

થોડી જ નકલો બાકી છે

અસહકાર

મહાત્માજીના લેખો અને ભાષણોનો સંગ્રહ

૫૪ ૮૮૦

મૃદ્ય રા. રા, ૩, ૩ા, ૪

યુગધર્મ કાર્યાલય,

અમદાવાદ.

